ECATERINA LUNG **GHEORGHE ZBUCHEA**

ISTORIE MEDIE UNIVERSALĂ
I
EUROPA MEDIEVALĂ
(secolele V-XV)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
LUNG, ECATERINA
Istorie medie universală / Ecaterina Lung, Gheorghe Zbuchea – Bucureşti, Editura Fundaţiei *România de Mâine*, 2003
300 p.; 20,5 cm.
ISBN 973-582-659-3
Vol. 1; Europa Medievală: secolele V-XV. – 2003. – p. –
ISBN 973-582-660-7

Zbuchea, Gheorghe
94 (100)

© Editura Fundaţiei *România de Mâine*, 2003
ISBN 973-582-660-7

Redactor: Octavian CHEŢAN
Tehnoredactor: Magdalena ILIE
Coperta: Stan BARON

Bun de tipar: 21.01.2003; Coli tipar: 18,75
Format: 16/61×86

Editura şi Tipografia Fundaţiei *România de Mâine*
Splaiul Independenţei nr.313, Bucureşti,
sector 6, Oficiul Poştal 83
Telefon 410 43 80; Fax 410 51 62
www. SpiruHaret.ro

UNIVERSITATEA *SPIRU HARET*
FACULTATEA DE ISTORIE

ECATERINA LUNG **GHEORGHE ZBUCHEA**

ISTORIE MEDIE UNIVERSALĂ

I
EUROPA MEDIEVALĂ
(secolele V-XV)

EDITURA FUNDAȚIEI *ROMÂNIA DE MÂINE*
București, 2003

Cuprins

Cuvânt înainte…… 7
Introducere…….. 9

I. Spaţiul european în evul mediu timpuriu……. 17
I.1. Sfârsitul imperiului roman şi marile migraţii ……... 17
I.1.1. Sfârşitul imperiului roman…… 17
I.1.2.Lumea germanică înaintea creării statelor succesoare…….. 20
I.1.3. Marile migraţii ale neamurilor germanice…… 23
I.1.4. Vechii slavi şi migraţia lor ……... 31
I.1.5.Consecinţele marilor migraţii…… 39
I.2. Structuri politice ……... 40
I.2.1. Statele succesoare ale Imperiului…….. 40
I.2.2. Statul carolingian…… 53
I.2.3. Ultimele invazii…… 57
I.2.4. Lumea scandinavă în evul mediu……. 64
I.2.5. Fărâmiţarea feudală……. 67
I.2.6. Imperiul ottonian……..…… 69
I.2.7. Lumea Bizanţului până în secolul al XI-lea……. 72
I.2.8. Slavii de sud……. 89
I.2.9. Rusia kieviană……. 95
I.3. Economie şi societate ……... 98
I.3.1. Economie şi societate în secolele III-VII……. 98
I.3.2. Economie şi societate în perioada carolingiană… 104
I.3.3. Condiţia femeii în evul mediu…….. 107
I.4. Relaţiile feudo-vasalice……. 115
I.5. Aspecte culturale în secolele V-XI…… 121
I.6. Creştinismul şi Biserica (secolele IV-XI)…….. 139
II. Evul mediu dezvoltat……. 157
II.1. Economie şi societate în secolele X-XV…….. 159
II.1.1. Demografie şi viaţă materială..... 159
II.1.2. Aspecte sociale…… 161

II.1.3. Criza secolului al XIV-lea…… 164
II.1.4. Conflicte sociale în lumea rurală…….. 167
II.1.5. Oraşul medieval..... 173
II.2. Creştinismul şi Biserica în secolele XI-XV..... 180
II.2.1. Lupta dintre Biserică şi puterea politică (secolele XI-XIII)..... 180
II.2.2.Ordinele monastice în Occident..... 183
II.2.3. Ereziile medievale……... 187
II.2.4. Cruciadele…… 189
II.2.5. Criza papalităţii şi marea schismă a Bisericii occidentale (secolele XIV-XV)…… 193
II.2.6. Biserica ortodoxă în secolele XI-XV……... 196
II.3. Viaţa politică europeană între fărâmiţare şi centralizare……. 203
II.3.1. Evoluţia statului medieval occidental (secolele X-XV). Procesele de centralizare politică 203
II.3.2. Fărâmiţarea politică în Germania şi Italia……. 219
II.3.3. Europa central - răsăriteană în secolele X-XVI…….. 226
II.3.4. Formarea statului rus…….. 240
II.3.5. Bizanţul în secolele XI-XV…… 245
II.3.6. Lumea sud - slavă în secolele XI-XIV……. 256
II.3.7. Începuturile Imperiului Otoman..... 260
II.4. Cultura în secolele XII-XV…….. 266
II.4.1. Cultura în Europa occidentală……... 266
II.4.2. Cultura în lumea ortodoxă……... 280
Orientare bibliografică..……...……... 293

Cuvânt înainte

Acest manual a fost gândit ca o carte care să se adreseze unui public mai larg, fiind destinat în primul rînd studenţilor de la facultăţile de istorie, dar şi altor posibili cititori, fie că sunt studenţi la alte facultăţi, elevi, profesori, sau pur şi simplu persoane interesate de trecut şi fascinate de tainele acestuia.

De aceea, structura cărţii oglindeşte programa cursului de Istorie medie europeană, aşa cum este acesta organizat pentru studenţii anului I de la Facultatea de Istorie a Universităţii *Spiru Haret*, dar încearcă să răspundă unor nevoi mai ample de informare, care depăşesc cadrul, prin forţa lucrurilor îngust, al unui curs cu durata de un semestru. Pe de altă parte, el se adresează şi studenţilor anului III de la aceeaşi facultate, care studiază istoria Bizanţului şi istoria Sud-Estului Europei. Această întreprindere ni s-a părut cu atât mai necesară cu cât, de multă vreme, după ştiinţa noastră, în România nu au mai apărut sinteze originale pe tema istoriei medievale universale.

Specificul de manual a impus unele limite acestei lucrări, care a trebuit să opereze o selecţie între temele considerate definitorii pentru epoca tratată, şi uneori chiar în cadrul acestor teme, din raţiuni didactice, dar şi de spaţiu.

Luând în considerare extraordinara bogăţie a manifestărilor de viaţă medievală, această lucrare se constituie mai degrabă într-o introducere pentru cei care doresc să aprofundeze cunoaşterea unui trecut pe care se bazează în mare măsură realităţi ale prezentului.

Alte limite sunt datorate, în mod inerent, formaţiei şi subiectivităţii autorilor. Din generaţii diferite, cu specializări complementare pe diverse spaţii ale continentului, cu viziuni uneori personale asupra unor aspecte care au făcut obiectul prezentei lucrări, autorii împărtăşesc însă un set de valori şi obiective comune, legate de necesitatea realizării unui învăţământ de calitate, la standarde europene, şi bazat pe cele mai noi şi mai valoroase achiziţii în domeniu. De aceea, fără să elimine total diferenţele de stil, aceştia au încercat o prezentare cât mai omogenă a materialului, pornind de la o structură unitară, şi de la aceleaşi obiective cognitive şi educaţionale.

Ca atare, manualul pe care îl oferim încearcă să țină o cumpănă dreaptă între informația care constituie substanța însăși a domeniului istoriei, și interpretarea, care dă formă acestei informații, și o preface într-o construcție cu sens, generatoare de învățături mai semnificative decât simpla acumulare de date și cifre.

Structurarea materiei s-a făcut pe baza criteriului cronologic, dar există și teme ce transcend limitele cronologice rigide, de aceea în anumite cazuri au fost necesare derogări de la acest principiu.

Bibliografia consultată pentru realizarea unei astfel de lucrări a fost foarte abundentă și, din necesități de concizie și ținând seama și de publicul-țintă, am prezentat la sfârșitul manualului numai acele lucrări care pot ajuta în mod deosebit pe cei doritori să-și completeze informația pe diverse teme care îi interesează. În același timp, în afară de lucrările esențiale, de referință, am ținut să precizăm cu prioritate acele lucrări existente în limba română, opere originale sau traduceri, mai vechi sau foarte recente, care sunt ușor accesibile și pot permite doritorilor să-și completeze informația sau să răspundă unor curiozități pe care lucrarea noastră sperăm să le fi stârnit. Totodată, în lucrările pe care le-am citat în bibliografie, se găsesc indicate și alte titluri, ceea ce îngăduie celor interesați să-și realizeze o imagine mult mai cuprinzătoare asupra stadiului cercetării referitoare la diferite subiecte.

Conștienți de limitele și scăderile inerente unei lucrări care își propune asemenea obiective, dar care trebuie să corespundă și unor exigențe didactice bine definite, sperăm totuși că această lucrare își va dovedi repede utilitatea, umplând golul care există pe piața românească de cursuri și manuale universitare și răspunzând, în același timp, și intereselor și exigențelor unor cât mai numeroase categorii de cititori.

Autorii

INTRODUCERE

I. Noțiunea de „ev mediu”

„Evul mediu”, literal „veacul de mijloc”, desemnând perioada care se întinde între Antichitate şi epoca modernă, este o sintagmă care astăzi poate fi destul de frecvent întîlnită grație mijloacelor de comunicare în masă, care în mod obişnuit o folosesc în sens peiorativ. Cele mai rele lucruri se petrec precum în evul mediu, o mentalitate retrogradă este medievală, ş.a.m.d. Pentru cei care îşi mai aduc aminte de lucrurile învățate în şcoală, evul mediu înseamnă țărani şerbi sau iobagi exploatați la sâge de seniori războinici şi parazitari, masacre, epidemii, foamete, vrăjitorie, Inchiziție, torturi… Culorile în care este zugrăvită epoca sunt cele mai violente, predominînd roşul sângelui vărsat în cele mai înspăimîntătoare chipuri şi negrul tenebrelor din castelele lugubre.

Există însă şi o imagine mai idilică a evului mediu, promovată de unele poveşti care ne-au încântat copilăria, dar mai ale de filmele „made in Holliwood”. Dincolo de aceste exagerări, pentru mulți dintre noi evul mediu înseamnă cavaleri, castele, păduri cu zâne şi catedrale.

Trebuie însă să spunem că mai toate aceste imagini sunt, dacă nu în întregime eronate, măcar parțial şi moştenesc un filon sau altul al gândirii europene. Imaginea negativă a fost creată şi impusă de Renaştere, în vreme ce revalorizarea este datorată mai ales artiştilor romantici din secolul al XIX-lea, care au descoperit în evul mediu surse de inspirație potrivite sensibilității lor avântate.

Să începem cu mitul „evului mediu întunecat”, despre care spuneam că are o origine renascentistă. La baza acestei idei se află o anumită concepție despre istorie, care susține că fiecare civilizație are un moment de apogeu şi un declin, după care o alta îi ia locul. Astfel, umaniştii, care în secolele XV-XVI redescopereau unele aspecte ale Antichității necunoscute până atunci sau neremarcate, au considerat că între această epocă pe care o admirau şi vremea în care trăiau ei, şi pe care o voiau o readucere al viață a lumii antice, a existat o perioadă intermediară. Se năştea astfel ideea de

„veac de mijloc", de „ev mediu", în sensul de epocă de tranziție, aflată la mijloc între Antichitatea clasică şi era modernă în care aceşti oameni considerau că se află. Această împărțire a istoriei în trei epoci a fost impusă în secolul al XVII-lea de germanul Christopher Kellar (care şi-a latinizat numele în Cellarius, urmând moda umanistă), în tratatele sale întitulate în mod semnificativ *Historia antiqua* (1685), *Historia medii aevi* (1688) şi *Historia nova* (1696).

Problema cea mare nu a reprezentat-o însă periodizarea, care în fond poate fi justificată de necesități didactice, ci conotația negativă care a fost asociată ideii de „ev mediu". O epocă de tranziție este în general considerată ca fiind lipsită de originalitate şi de trăsături perene, ea pierzându-şi contururile fie în perioada care a precedat-o, fie în cea care îi urmează. Dar o tranziție de 1000 de ani (considerând, asemeni umaniştilor, că evul mediu ar începe pe la anul 500 şi s-ar termina pe la 1500) este totuşi un pic cam dificil de acceptat.

Vom păstra însă denumirea de ev mediu întrucât ea este consacrată de o folosire îndelungată şi pentru că, aşa cum arătam mai sus, ea poate răspunde unor rațiuni didactice de periodizare a istoriei umanității în epoci. Trebuie totuşi să fim conştienți de înțelesurile ei ascunse şi să o utilizăm doar în sens propriu, şi nu în manierele metaforice şi evident eronate pe care le aminteam chiar în primele rânduri.

II. **Limitele evului mediu**

În ceea ce priveşte limitele cronologice ale evului mediu, aici trebuie făcute câteva precizări. Este vorba în primul rând de un concept inventat de europeni şi aplicabil la istoria europeană, astfel că trebuie să fim circumspecți atunci când îl folosim pentru alte zone geografice. Există unele similitudini între ceea ce se întâmplă în Europa în secolul al IV-lea şi ceea ce se petrece în China cam tot atunci, dar e greu de spus dacă putem aplica acestei regiuni aceeaşi grilă cronologică precum spațiului european. Sau, ca să dăm alt exemplu, putem studia în cadrul istoriei medievale universale civilizațiile precolumbiene, pentru că apogeul lor coincide cu limitele pe care le-au fixat europenii acestei perioade. Dar când ne dăm seama că în momentul descoperirii Americii de către Columb majoritatea indigenilor de acolo trăiau în epoca de piatră, şi doar unele civilizații atinseseră stadiul neoliticului, perspectiva se schimbă. De aceea, putem încerca să vorbim despre evul mediu şi în cazul altor civilizații

decât cea europeană, dar fiind întotdeauna foarte atenți la diferențele specifice.

Revenind însă la încercarea de a trasa limite cronologice evului mediu, şi acceptând că acestea sunt artificiale, rodul unor convenții între istorici, să prezentăm câteva dintre datele care au fost avansate. Sfârşitul lumii romane şi deci, în mod automat, începutul celei medievale a fost plasat în momente diferite în funcție de criteriile pe care le-au folosit savanții. Unii dintre istorici au propus criza secolului al III-lea ca moment de început al unei noi lumi, datorită schimbărilor politice petrecute atunci, noului decupaj administrativ, regionalizării puterii şi crizei monetare, care fac să apară un alt tip de stat în urma reformelor lui Diocleția n şi Constantin. Alții au folosit criteriul religios, considerând că data de 313, a conversiunii lui Constantin la creştinism, ar marca momentul sfârşitului Antichității şi al începutului evului mediu. Sunt de asemenea propuneri care aleg data împărțirii definitive a Imperiului Roman în partea de Apus şi partea de Răsărit, survenită la moartea lui Teodosie I, în 395. Pentru mulți istorici, sfârşitul lumii romane a fost opera barbarilor, de aceea data tradițională de început al evului mediu este considerată depunerea în 476 a ultimului împărat, Romulus Augustulus, de către Odoacru. Acestor date timpurii li s-a opus cea avansată de istoricul belgian Henri Pirenne, care a considerat că sfârşitul lumii antice a fost adus de transformarea Mediteranei, în secolul al VIII-lea, datorită arabilor, din centrul economic al acestei lumi într-o barieră politică şi culturală.

Este evident că fiecare dintre aceste date poate fi acceptată sau respinsă, în funcție de propriile concepții ale fiecăruia şi de criteriile pe care le consideră a fi cele mai importante. Credem însă că este esențial să gândim istoria nu ca pe o succesiune de bucăți între care există rupturi violente, ci ca pe o evoluție continuă. Din această perspectivă, perioada secolelor III-VIII, considerată în urmă cu câteva decenii una a evului mediu timpuriu tinde să fie acum gândită ca epoca Antichității târzii, ceea ce înseamnă să deplasăm accentul de pe ideea de ruptură pe cea de continuitate.

La fel de controversat ca momentul începutului este cel al sfârşitului evului mediu. Datele propuse au fost ocuparea Constantinopolului de către turci în 1453, apogeul Renaşterii italiene în secolul al XV-lea, descoperirea Americii de către Columb în 1492, revoluțiile burgheze din Țările de Jos (sfârşitul secolului al XVI-lea) şi din Anglia (jumătatea secolului al XVII-lea). Se poate observa că aceste date au fost stabilite la rândul lor pe baza unor criterii diferite, şi iau în considerare ca puncte de referință spații geografice diferite. Ca să ne referim şi la spațiul românesc, istoricii

consideră că aici evul mediu a durat până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Aceasta corespunde probabil şi ideii despre un „lung ev mediu", care ar fi cuprins perioada „preindustrială" situată între secolele IV-XVIII.

Ca să oferim totuşi unele limite clare, precizăm că folosim conceptul de ev mediu pentru acea parte a istoriei universale care începe cu decăderea Imperiului Roman (secolele III-V) şi se încheie cu transformările societăţii europene din jurul anului 1500.

III. Raportul dintre evul mediu şi feudalism

O altă problemă este cea a suprapunerii aproape automate între evul mediu şi feudalism, pe care o întâlnim încă destul de frecvent. Mai întâi trebuie să arătăm ce înţelegem prin feudalism, concept folosit de lumea ştiinţifică în mai multe sensuri. La originea cuvântului se află termenul *feud*, care se pare că provine din limba francă veche, având sensul de vite, şi mai general, de bogăţie. În timpul Imperiului carolingian, prin feud se desemna o concesiune funciară condiţionată de îndeplinirea slujbei vasalice. De la acest termen s-au format mai tîrziu derivate precum feudal, feudalism, feudalitate.

Astăzi, prin feudalism, cei mai mulţi istorici înţeleg organizarea societăţii care se bazează pe relaţii feudo-vasalice, adică pe acordarea de către un senior a unei bucăţi de pământ (feud sau fief) unui vasal, care în schimb îi datorează o serie de servicii (sfat şi ajutor). Dacă definim astfel feudalismul, înseamnă că nu întâlnim societate feudală decât în Europa apuseană şi centrală, în statele cruciate din Orient, şi poate în Japonia medievală, unde există o serie de similitudini cu sistemul feudo-vasalic occidental.

Există însă şi unii istorici, influenţaţi de ideile lui Marx, care considera că feudalismul este o etapă din evoluţia omenirii care precede capitalismul. Pentru ei feudalismul este acea formă de organizare a societăţii în care proprietarii de pământuri pretind de la ţăranii dependenţi rente în produse, bani sau muncă. O astfel de definire a feudalismului permite ca trăsături ale acestuia să fie regăsite în foarte multe societăţi omeneşti, situate în timp între comuna primitivă şi capitalism.

De aceea, ţinând seama de problemele terminologice existente, va trebui de fiecare dată să încadrăm cu atenţie o societate sau alta într-un *feudalism* generic, şi să ţinem seama de marea complexitate a

organizărilor sociale. Un lucru pare însă destul de sigur, şi anume că nu putem pune în mod automat semnul egalității între *ev mediu* şi *feudalism.*

IV. **Aspecte specifice ale evului mediu**

Cursul de față va încerca să evidențieze trăsăturile specifice ale perioadei medievale, care în Europa s-a caracterizat prin predominarea unei societăți rurale, prin rolul modelator al creştinismului, printr-un spațiu fizic diferit de cel de azi datorită prezenței extinse a pădurilor, prin alte concepții despre spațiu şi timp, prin alt mod de a trăi viața de zi cu zi decât cel ce ne e astăzi specific. Sursele care ne permit reconstituirea acestei perioade sunt cele narative şi literare, între care amintim cronicile, viețile de sfinți, cântecele de gestă sau literatura curtenească, alături de care se relevă, din ce în ce mai importante, sursele juridice (codurile de legi, culegerile de cutume) sau administrative (cadastre, poliptice, registre de impozite). Există şi numeroase surse nescrise care ne pot ajuta la reconstituirea istoriei evului mediu, precum cele puse la dispoziție de arheologie, numismatică, sigilografie, heraldică, istoria artei sau a arhitecturii. Folosirea lor corectă, cu spiritul critic necesar istoricului ne va permite să ne formăm imaginea unui ev mediu cu lumini şi umbre, dar extrem de interesant prin ceea ce i-a fost cu adevărat caracteristic, şi care poate fi relevat printr-o cercetare atentă şi corectă.

EVUL MEDIU TIMPURIU

I. SPAȚIUL EUROPEAN ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU

I.1. Sfârşitul imperiului roman, marile migrații şl statele succesoare imperiului

I.1.1. *Sfârşitul imperiului roman*

Imperiul roman, care în secolele III-IV trece prin profunde transformări, oferă cadrul instituțional pe care îl vor prelua regatele succesoare, astfel încât trebuie să-i reamintim în câteva cuvinte situația. În secolul al III-lea, Imperiul fusese atins de o criză instituțională, economică, socială şi militară, care fusese soluționată prin reformele realizate de Diocleția n şi Constantin. Criza demografică afectase potențialul economic şi militar al statului roman; soluția păruse să fie apelul la barbari care să lupte în locul romanilor şi să cultive tot în locul lor pământurile. Creşterea importanței armatei dusese la instabilitate politică, legiunile fiind acelea care ridicau sau doborau împărații. Vechile instituții romane, precum magistraturile ori Senatul îşi pierduseră orice influență. Criza morală se reflecta în căutările pe plan religios, în succesul religiilor orientale care aduceau speranța unei mântuiri dintr-o lume marcată de nenorociri. Între aceste religii orientale, creştinismul se răspândea încet dar sigur, ca religie persecutată uneori, dar cel mai adesea ignorată. Diocleția n este cel ce reuşeşte într-un timp destul de scurt să pună capăt crizei, instituind în plan politic regimul tetrarhiei, în care, păstrând unitatea teoretică a imperiului, împărțea responsabilitățile între patru coîmpărați, capabili să administreze mai bine teritoriul şi problemele apărute. Se reorganizau şi armata şi sistemul împărțirii administrative. Constantin îi continuă politica, sporind centralizarea, puterea aparatului birocratic şi forța armatei. Măsurile în plan economic revigorează producția şi comerțul şi redau monedei, acum de aur, puterea care avea să se mențină multe secole în partea răsăriteană a imperiului. Datorită acestor reforme, Imperiul se transformase într-o monarhie absolută, cu caracter militar şi autocratic.

Împăratul

Domnind peste un Imperiu care din 395 s-a împărțit în două, Imperiul roman de apus şi Imperiul roman de răsărit, împărații trebuie să concilieze dualitatea reală cu ideea menținerii unei unități ideale. Ficțiunea Imperiului unic s-a păstrat până la depunerea în 476 a ultimului împărat apusean, Constantinopolul considerându-se după aceea singura capitală a statului roman ce se repliase pe malurile Bosforului. Fie că rezidează în Occident fie în Orient, împăratul deține puterea supremă, ca şef al armatei, sursă a legii şi împărțitor de dreptate, apărător al Bisericii (*advocatus Ecclesiae*). El conduce ajutat de un numeros aparat birocratic, în rândurile căruia se disting apropiații săi, comiții (*comes, -ites*) care se ocupă cu strângerea impozitelor sau cu administrarea bunurilor împăratului. Pe lângă administrația centrală există şi una locală, în general la nivelul oraşelor.

Justiția

Dreptul roman este unic, valabil pentru toți cetățenii Imperiului. El se bazează pe *Codul teodosian*, promulgat în acelaşi timp în Orient de Teodosie al II-lea şi în Occident de Valentinian al III-lea în anul 438. Acesta îşi păstrează valabilitatea în Occident pentru cei de origine romană şi în timpul regatelor barbare succesoare ale Imperiului, în vreme ce în Orient se adaugă pe la 530 *Codul lui Iustinian*.

Armata

Armata este condusă de împărat, care este comandant suprem, dar care deleagă o parte a puterilor sale generalilor. *Magister militum*, titlu pe care îl poartă cel ce se află în fruntea armatei, din secolul al V-lea este de obicei un barbar. De asemenea, majoritatea ofițerilor şi o parte importantă a soldaților sunt de origine germanică, arătând gradul de barbarizare a armatei romane în momentul în care au loc marile migrații.

Biserica

Devenit religie oficială, creştinismul s-a organizat pe baza structurilor administrative ale Imperiului. Entitățile religioase corespundeau diviziunilor administrative, la nivelul provinciilor (mitropolii, arhiepiscopate) sau al circumscripțiilor de bază numite *civitates* (episcopate). Astfel, o serie de instituții ale Imperiului roman târziu au fost perpetuate de Biserică mai bine de o mie de ani.

La nivelul structurii de bază, *civitas*, episcopul este ales de comunitatea locală, de cler şi popor, consacrat de un alt episcop, şi instalat pe viaţă în fruntea turmei sale. Doar în caz de dezordini grave poate fi demis, prin hotărîrea unui sinod de episcopi. Puterile sale sunt foarte mari, şi în zonele în care autoritatea civilă se dezintegrează mai repede şi mai profund, el preia o parte tot mai importantă a atribuţiilor administrative şi judiciare ale vechilor funcţionari. Creşterea autorităţii episcopilor s-a făcut în mod evident prin favorurile de care aceştia s-au bucurat din partea lui Constantin şi a urmaşilor lui, prin care li se acordă scutiri şi subvenţii, ca şi puterile magistraţilor romani, în mod tradiţional rezervate guvernatorilor de provincii.

Aristocraţia

În Imperiu, de schimbările care fuseseră angrenate de criză şi de soluţionarea ei au beneficiat în primul rând marii proprietari funciari, care au din nou, ca nobilime senatorială, un rol politic important din vremea lui Constantin. Bogaţi, în relaţii strânse cu puterea imperială care îi foloseşte iarăşi în conducerea statului, protejaţi de miliţiile lor private, membrii aristocraţiei senatoriale păstrează tradiţiile unei culturi elitiste care de fapt simbolizează privilegiile lor de clasă. De aceea, se opun barbarilor atâta vreme cât consideră că privilegiile le sunt puse în pericol; pactizează însă cu ei atunci când văd în aceştia mijloace de a păstra esenţialul din societatea în care erau obişnuiţi să trăiască. Nu numai relaţiile cu puterea imperială constituiau pentru ei sursa de putere, ci şi relaţiile constituite pe plan local, prin intermediul căsătoriilor şi al alianţelor familiale, ori al relaţiilor clientelare. Astfel, se defineau identităţi locale care facilitează înţelegerea cu barbarii, atunci când nu mai poate fi vorba de o putere imperială occidentală.

Clasele de jos

Constatăm folosirea în agricultura Imperiului târziu a muncii colonilor, preferaţi sclavilor nu doar pentru că erau mai eficienţi, ci şi pentru că li se putea pretinde serviciul militar, ceea ce face statul să se preocupe de menţinerea acestei rezerve de recrutare. Sclavii continuă însă să fie utilizaţi în cultivarea pământului, reuşind uneori să cumpere o bucată de pământ pe care să o poată transmite copiilor, şi căsătorindu-se frecvent cu persoane libere din straturile de jos ale societăţii. În secolele III-IV, deoarece colonii sunt legaţi de pământul pe care s-au născut şi de statutul pe care l-au moştenit, se poate spune că situaţia lor se apropie de cea a sclavilor agricoli, a căror condiţie se îmbunătăţise într-o anume măsură. Această apropiere a situaţiei celor

două categorii este o trăsătură pe care o moşteneşte evul mediu timpuriu, care este martorul contopirii diferitelor categorii de ţărani aserviţi în grupul relativ omogen al şerbilor.

Chiar dacă ţăranii liberi, mici proprietari de pământ, nu au dispărut în această perioadă de sfârşit a lumii romane, ei au devenit din ce în ce mai rari şi sunt zdrobiţi sub povara impozitelor către stat. O posibilitate de a scăpa de abuzurile colectorilor de impozite este de a se pune sub protecţia unui „patron" care îi poate apăra, bineînţeles în schimbul serviciilor pe care ei pot să i le presteze. Adesea, această protecţie presupune cedarea bucăţii de pământ care aparţinea ţăranului către „patron", care i-o lasă spre cultivare, în schimbul unor taxe în bani sau în natură. Oricum însă, protecţia se poate transforma în timp în opresiune, ţăranul lipsit de mijloace fiind acum la discreţia patronului său.

O altă variantă de supravieţuire pentru aceşti ţărani pauperizaţi de revenirea ineluctabilă a unor impozite imposibil de suportat este reprezentată de revoltele „bagauzilor", pe care le constatăm în Galia de la sfârşitul secolului al III-lea până în secolul al V-lea.

În sfârşit, o altă opţiune care li se prezintă ţăranilor oprimaţi de colectorul de impozite sau de proprietarul domeniului pe care locuiesc este fuga. Părăsind domeniul pe care nu mai pot trăi, ei îşi pot căuta un alt proprietar care să le ofere condiţii mai bune. Nu sunt însă rare cazurile în care fug chiar mari proprietari, incapabili să mai plătească impozitele în condiţiile depopulării domeniilor lor. Se apreciază că în acest fel au fost părăsite, la sfârşitul antichităţii, circa 20% din terenurile cultivabile, fenomen cu consecinţe catastrofale din punct de vedere economic şi social. Impozitul pentru loturile rămase necultivate se repartiza ţăranilor rămaşi pe domeniu, ceea ce nu făcea decât să le agraveze sarcinile şi să-i determine să încerce la rândul lor să fugă. Pe de altă parte, există aceste vaste suprafeţe agricole abandonate, pentru a căror repunere în valoare pare să fie o soluţie primirea barbarilor în Imperiu în grupuri masive.

1.1.2. *Lumea germanică înaintea creării statelor succesoare*

Aspecte ale culturii materiale

Înaintaşii popoarelor germanice s-au individualizat cândva pe la mijlocul mileniului I î. Hr. dintr-o masă de neamuri din care mai făceau parte slavi, celţi sau finezi. Principalele caracteristici ale acestei lumi germanice sunt importanţa conferită creşterii animalelor, în

special cornute mari şi porci, şi măiestria tehnică atinsă în prelucrarea fierului. Fierarii din spaţiul german ştiau să obţină oţelul, din care realizau săbii superioare calitativ celor romane. Neamurile germanice practicau o agricultură extensivă, care putea antrena grupuri întregi în mişcare pentru găsirea de noi suprafeţe cultivabile. Este posibil ca acest tip de agricultură să fi contribuit la punerea în mişcare a unor populaţii întregi care în momentul declanşării marilor migraţii intră în Imperiu cerând nu atât bani şi produse, cât pământuri de cultivat.

Comerţul este destul de restrîns, necesităţile fiind asigurate în mare parte din producţia internă. Negustorii romani aduc de regulă obiecte de lux, preferate de aristocraţia care acumula pe diferite căi o bogăţie din ce în ce mai mare. Schimbul intern care există e mai degrabă unul de daruri, care pune în joc relaţiile sociale şi prestigiul din interiorul comunităţii sau în relaţie cu alte grupuri.

Aspecte spirituale

Exista în spaţiul german o scriere specifică, *runică*, dar aceasta era destinată inscripţiilor cu caracter religios şi era destinată unei pături subţiri de iniţiaţi, pentru restul societăţii ea trebuind să rămână secretă. De aceea nici nu a fost folosită pentru a fixa în scris creaţii culturale ale vechilor germani. Este foarte posibil ca în perioada la care ne referim acum să fi existat o multitudine de divinităţi tribale, care doar treptat s-au unificat, dând la iveală cîţiva zei principali.

Zeul Tyr, identificat cu Marte, era onorat uneori cu jertfe omeneşti, pentru a aduce succesul în luptă. Mai târziu, i s-a suprapus Odin sau Wotan, cu acelaşi rol de zeu suprem, stăpân al câmpului de bătălie. A lăsat urme în calendar, numele său fiind purtat de ziua de marţi (*Dienstag*, *Tuesday*). Donar, cu numele său mai târziu de Thor, era identificat cu Hercule, datorită forţei sale şi luptelor duse împotriva unor monştri feroce. Atributul său era ciocanul, şi mai era considerat stăpânul fulgerului, dovadă a suprapunerii sale parţiale cu Jupiter. De la el îşi trage numele ziua de joi (*Donnerstag*, *Thursday*) care era pentru romani ziua lui Jupiter-Jovis. O altă zeitate care a lăsat urme în numele unei zile a săptămânii este Freya (*Freitag, Friday*), comparată cu Venus în calitatea ei de stăpână a dragostei. În plus însă, ea era şi zeiţa căsătoriei, dar şi a morţii.

În perioada marilor migraţii, vechiul cult, intrat în declin, nu a oferit decât în rare cazuri o opoziţie eficientă creştinării.

Organizarea socială

Societatea germanică primitivă era una patriarhală. În ea autoritatea o dețineau șefii de familie, oameni liberi care pot purta armele. Există numeroase deosebiri de bogăție și de statut în cadrul comunităților germanice. Este posibil ca unii locuitori ai satelor, chiar liberi ca persoană, să fi fost dependenți într-un fel sau altul de membrii mai bogați și mai influenți ai comunității. În societatea germanică existau și sclavi, proveniți cel mai adesea din prizonierii de război.

Familia, mult mai extinsă decât cea nucleară a zilelor noastre, se afla sub autoritatea tatălui, care poate hotărî soarta soției (sau a soțiilor, căci uneori sunt mai multe), a copiilor, a sclavilor. Legăturile de rudenie extinse asupra familiei materne și paterne constituie clanul. Triburile erau comunități care la origine se formaseră probabil pentru a controla resursele dintr-o anumită regiune. Sunt diverse elemente care pot da coeziune unui trib: o conducere politică sau militară puternică; o conștiință a unei origini comune exprimată în culte religioase particulare; o unitate lingvistică. Însă sunt și elemente care concură la disoluție. Tribul poate fi și rezultatul succesului în război sau al migrației, în sensul că învingătorii într-un conflict îi pot absorbi pe învinși, care își pierd astfel identitatea, sau că o parte a unui trib poate intra în conflict cu o alta, și rezultatul poate fi deplasarea și întemeierea unui nou trib. De aceea, pe tot parcursul istoriei germanice se constată că tribul nu este o structură stabilă, ci una în permanentă reelaborare, astfel încât formarea tribului, etnogeneza, este continuă. Tribul funcționează și ca o comunitate politică. Instituția supremă în cadrul fiecărui trib este adunarea oamenilor liberi capabili să poarte arme și deci să participe la acțiunile războinice.

Organizarea tribală a vechilor germani presupunea și existența unor conducători, cu nume și funcții diferite: rege, pe care germanicii îl aleg din pricina nobleții sale, din familia regală, și un conducător militar, *dux*, ales pe baza valorii demonstrate în luptă. În perioada migrațiilor este vorba în general de astfel de conducători militari.

O altă instituție specific germanică este cea a grupului de războinici asociat unui șef militar. Esențială în acest caz este tovărășia războinică a unor tineri, luptători călare, dornici de glorie și de pradă, care se adună în jurul unui conducător vestit pentru succesele sale militare, jurându-i fidelitate și fiind recompensați de acesta pe măsura realizărilor. Selecția luptătorilor poate depăși granițele tribului, iar în anumite cazuri, acest *comitatus* poate sta la baza formării unui nou trib (etnogeneză continuă).

I.1.3. *Marile migrații ale neamurilor germanice*

Cauzele marilor migrații

Contactele cu lumea romană şi rolul lor

Începând de prin secolul al III-lea al erei creştine, popoarele germanice au început să se îndrepte spre lumea romană în tentative de migrație destul de greu de explicat, autorii antici vorbind de o suprapopulare a regiunilor nordice, dar care este greu de susținut. O altă ipoteză vorbeşte de o deteriorare a climei care ar fi survenit în Scandinavia şi în zonele baltice în această periodă, ceea ce este posibil, dar nu pare să explice suficient acele pulsații migratorii. Valorile războinice ale societății germanice, dorința de afirmare pe cîmpul de luptă şi dobîndirea prăzii aducătoare de bogăție şi de prestigiu ar putea să constituie motivațiile unora dintre expedițiile consemnate în surse. În sfârşit, nu trebuie omise nici mişcările altor populații, care îi pot împinge pe germanici spre lumea romană sau îi pot antrena în migrație.

Limesul roman, frontiera imperiului, fusese întotdeauna permeabil, permițînd pătrunderea unor influențe romane în interiorul lumii germanice. Între acestea se numără folosirea monedei, creşterea semnificativă a puterii şi prestigiului şefilor militari, dintre care mulți serveau în armata romană ca auxiliari, dobândind cunoştințe de limbă şi elemente ale civilizației romane, şi devenind astfel din ce în ce mai interesați de bogățiile imperiului.

Slăbiciunile sistemului de apărare roman a permis din secolul al III-lea unor popoare întregi să intre în Imperiu în căutare de noi pământuri. Pe de altă parte, migrația goților în zona răsăriteană a lumii germanice a declanşat o reacție în lanț, din care trebuie să menționăm invazia cvazilor şi marcomanilor din 166, oprită de romani cu eforturi imense.

Accelerarea procesului de etnogeneză

La sfârşitul secolului al II-lea se constată la triburile din apropierea *limesului* sau chiar din profunzimea pădurii germanice o schimbare importantă a structurii. Datorită războaielor neîntrerupte, rolul activității militare în interiorul triburilor a devenit esențial. Tribul nu are altă şansă de supraviețuire decât militarizarea totală care antrenează transformarea sa într-o armată. Prin aceasta se accentuează

rolul şefilor militari în detrimentul regilor cu funcţii juridice şi religioase. Păstrându-şi vechiul nume, tribul se construieşte de fapt acum în jurul şefului războinic. Toţi cei ce luptă alături de el sunt consideraţi membri ai tribului,indiferent de neamul lor.

Rolul hunilor

Se mai adaugă între cauzele care în mod tradiţional sunt considerate răspunzătoare de declanşarea marilor migraţii şi unele care ţin de situaţia din Asia, de unde au venit hunii, care au pus în mişcare, prin efectul bulgărelui de zăpadă, neamurile întâlnite. Se presupune că deplasarea hunilor spre apus a fost determinată de o deteriorare climatică, astfel încât au fost obligaţi să caute noi păşuni pentru animalele lor.

Desfăşurarea marilor migraţii

Nu vom folosi termenul de invazie, care face apel doar la aspectul militar, ci pe cel de „migraţie", care surprinde mai bine esenţa fenomenului petrecut în urma invaziei hunilor, când popoare întregi, nu doar armate, s-au pus în mişcare căutând noi pământuri unde să trăiască la adăpost de duşmani dar şi de spectrul foametei.

Hunii

În 376, asupra goţilor din Nordul Mării Negre năvăleau hunii, marcând începutul marilor migraţii. Pentru societatea sedentară a ostrogoţilor, şocul reprezentat de aceşti nomazi de o ferocitate ieşită din comun a fost foarte mare, datorită superiorităţii militare a hunilor, călăreţi rapizi şi extrem de abili în mânuirea arcului şi a arcanului.

Învinşi, o parte a ostrogoţilor se alătură hunilor, pe care îi vor urma în campaniile lor ce-i poartă prin întreaga Europă. O altă parte se retrage în Peninsula Crimeea, unde îşi vor menţine independenţa până la 1475. Unda de şoc îi atinge apoi pe vizigoţi, dintre care unii se refugiază înăuntru arcului carpatic, dar cea mai mare parte a acestora caută să-şi găsească scăparea dincolo de Dunăre, în Imperiul roman. Imperiul acceptă aşezarea hunilor în Pannonia. Se pare însă că ei nu s-au stabilit niciodată în număr mare pe teritoriul de azi al ţării noastre, poate şi pentru că pe atunci în zonă predominau pădurile, iar ei, pentru a-şi creşte hergheliile de cai, preferau evident

spațiile deschise pe care le găseau spre Marea Neagră sau în pusta pannonică. Din această zonă organizau raiduri de pradă în Imperiul Roman de Răsărit şi au încercat să pornească şi la cucerirea Occidentului, sub conducerea lui Attila, fiind opriți cu greutate în 551, prin lupta de la Câmpiile Catalaunice.

Goții

Se consideră că ar fi fost originari din Scandinavia, de unde au trecut pe continent şi au început să coboare spre sud. Pe la 230 probabil că se aflau deja la nord de Marea Neagră, întinzându-se între Carpați, Don, Vistula şi Marea de Azov.

În ultima parte a secolului al III-lea, în urma presiunii exercitată de goți în colaborare cu triburi dacice libere şi cu alți barbari, împăratul Aurelian, după ce reuşise să-i învingă, retrage totuşi armata şi administrația din Dacia pentru a întări linia Dunării. La răsărit de Nistru, sub conducerea familiei regale a Amalilor, se organizează un regat al greutungilor sau al ostrogoților. La apus de Nistru, tervingii sau vesii (vizigoții) alcătuiesc la rândul lor un nou nucleu politic, descentralizat dar dinamic, în frunte cu familii aristocratice dintre care se va distinge cea a Balthilor.

Aşezarea goților la apus de Nistru s-a petrecut pe la sfârşitul secolului al III-lea şi începutul celui următor. Acum începe se pare şi răspândirea creştinismului printre goți. Ulfila, cel ce avea să fie apostolul goților, era născut dintr-un nobil got şi o cappadociană ai cărei părinți sau bunici fuseseră luați prinşi în 257. Ulfila ajunge în 330 la Constantinopol, ca membru al unei delegații gotice. Aici dobândeşte bune cunoştințe de greacă şi latină, şi la 341 devine „episcop al țării getice". Succesul lui este mai mare decât al misionarilor care îl precedaseră, deoarece era got de neam înalt, bucurându-se deci de o audiență mai largă, şi mai ales pentru că reuşeşte să realizeze o traducere a Bibliei în gotică, pe care o ridică astfel la rang de limbă de cult. Întrucât în momentul şederii sale în Imperiu, credința oficială nu mai era cea stabilită la Niceea, ci arianismul, ce susținea că Iisus este inferior Tatălui, evanghelizarea goților se petrece folosind o variantă moderată a acestei confesiuni, care doar la sfârşitul secolului al IV-lea este considerată definitiv eretică. Arianizarea goților a fost accentuată şi mai mult în timpul trecerii lor în Imperiu, când împăratul Valens, arian la rândul său, le trimite misionari care îi instruiesc în acest spirit. Ulterior, chiar dacă în

Imperiu ortodoxie a redevenit credința de la Niceea, goții păstrează arianismul ca o posibilă măsură de conservare a unei identități în pericol de a fi pierdută o dată cu renunțarea la o formă proprie de credință religioasă.

Ostrogoții

Sosirea neașteptată a hunilor conduce în 375-376 la prăbușirea rapidă și totală a regatului ostrogot situat la răsărit de Nistru. Bătrînul rege Hermanaric, incapabil să organizeze rezistența, s-a sinucis, probabil fiindcă așa îi cereau riturile ancestrale, regatul ostrogoților a rămas fără căpetenie, și a fost realmente spulberat.

Cea mai mare parte a ostrogoților s-au supus hunilor, pe care i-au urmat în peregrinările lor războinice prin Europa, mai ales că acestea erau aducătoare de prăzi bogate. Alte grupuri au încercat să se refugieze din calea hunilor în Imperiul roman. Cei rămași pe vechile lor teritorii își mențin o vreme autonomia.

Ostrogoții au participat în tabăra hunică la lupta de la Câmpiile Catalaunice din 451, dar după înfrângerea de aici și mai ales după moartea lui Attila și destrămarea „imperiului hunic", ostrogoții își recapătă totala libertate de mișcare. Preferă să rămână pentru o vreme federați în Pannonia, în special în zona dintre Viena și Belgrad. Prin anii '80 ai secolului al V-lea, șeful acestora era Teodoric. Fiu al regelui ostrogot Thiudimir, în 559 tânărul Teodoric era lăsat ostatic la Constantinopol drept garanție pentru respectarea tratatului încheiat atunci cu Imperiul. Acolo a rămas vreme de zece ani, timp în care a beneficiat de o educație de bună calitate, ceea ce i-a îngăduit să se familiarizeze cu valorile culturii greco-romane ca nici un alt șef barbar de dinaintea sa. Astfel, el a fost capabil să se amestece cu multă pricepere în jocurile politice din Imperiu, sprijinindu-l, de exemplu, pe Zenon împotriva rivalilor acestuia. Victoriile obținute i-au permis să dobândească un statut mai favorabil pentru ostrogoții săi, așezați de această dată ca federați în Moesia. De aici erau foarte ușor de organizat expediții chiar împotriva Constantinopolului, cum s-a și întâmplat în 486, dar și împotriva bandelor rivale de ostrogoți care se mai găseau în Imperiu. Colaborarea cu împăratul Zenon îi adusese lui Teodoric titlul de consul și de *magister militum* (șef militar suprem), ca și adoptarea de către familia imperială. De aici numele de Flavius pe care îl poartă, și care ilustrează faptul că era cetățean roman și

membru al celei de-a doua dinastii flaviene, căreia îi aparţinuse şi Constantin cel Mare.

Cum goţii lui Teodoric reprezentau cea mai importantă şi mai ameninţătoare forţă barbară existentă în acel moment pe teritorul Imperiului de răsărit, ca să scape de veşnicele lor deplasări şi jafuri, împăratul Zenon îl trimite pe Teodoric în Italia. Aceasta trebuia să fie eliberată de domnia ilegitimă („tirania") lui Odoacru, generalul barbar ce îl detronase la 476 pe ultimul împărat al apusului.

Ostrogoţii lui Teodoric au plecat din Balcani în 488 şi, după ce au urmat valea Dunării, au intrat în Italia prin nord-est. Odoacru rezistă trei ani, dar apoi este silit să împartă puterea cu Teodoric. În 493, prin asasinarea lui Odoacru, regele ostrogoţilor îşi vedea îndeplinit visul de a fi singurul stăpân al Italiei.

Vizigoţii

Vizigoţii stabiliţi pe teritoriul actualei Românii continuau să fie doar o parte a amestecului de populaţii găsit aici, între care triburile dacilor liberi, geto-dacii romanizaţi şi foştii provinciali romani aveau un loc destul de important. Acestui amalgam de popoare, vizigoţii îi aduceau însă o structură politică, în care puterea era deţinută de şefi războinici în stare să îl organizeze ca pe o confederaţie gotică.

În momentul în care a avut loc confruntarea cu hunii, în marea ei majoritate aristocraţia tervingă l-a abandonat pe regele Athanaric şi a căutat scăpare dincolo de Dunăre. Cei rămaşi au intrat în marea confederaţie multietnică aflată sub conducerea hunilor.

Funcţionarii romani din Tracia, provincia în care fuseseră aşezaţi vizigoţii, profită de pe urma situaţiei lor dificile, vânzându-le alimentele la preţuri exorbitante şi găsind diferite mijloace de a-i exploata. În aceste condiţii, în 377 izbucneşte o formidabilă revoltă a vizigoţilor, pentru potolirea căreia se deplasează la faţa locului însuşi împăratul Valens. În lupta care are loc la Adrianopol, în 378, împăratul este însă ucis, şi din acest moment goţii nu mai pot fi ţinuţi sub control, deplasându-se din provincie în provincie şi jefuind. Pe la 395, cel mai de seamă conducător al goţilor era Alaric, unul dintre cei aşezaţi atunci în Moesia. După ce şi-a consolidat puterea în Balcani, înţelegând probabil că din provinciile sărăcite ale Imperiului de Răsărit nu mai are ce jefui, Alaric îşi îndreaptă atenţia spre Italia. În 410, profitând de problemele interne ale statului roman, vizigoţii lui Alaric asediază şi cuceresc Roma, pe care o jefuiesc timp de câteva

zile, respectând însă, după cum arată unele surse, lăcaşurile creştine şi pe cei ce s-au refugiat în ele. Probabil că pentru mulţi locuitori ai Imperiului, cucerirea vechii capitale era semnul sfârşitului unei lumi. Pentru goţii lui Alaric pare să nu fi fost altceva decât un episod în drumul lor spre ţinuturi mai sigure, unde să poată trăi în pace şi bogăţie. Idealul era Africa de nord, provincie neafectată încă de jafurile altor barbari, şi care la vremea respectivă reprezenta grânarul Imperiului. Vizigoţii ajunseseră deja în sudul Italiei, strânseseră corăbii cu care să ajungă în Sicilia şi de acolo în Africa, dar furtuna şi moartea subită a lui Alaric i-au împiedicat.

În fruntea goţilor a ajuns acum Athaulf, cumnatul lui Alaric. Dorinţa acestuia pare să fi fost înţelegerea cu romanii, de pe urma căreia îşi dăduse seama că ar avea doar de cîştigat. Ca semn probabil al încercării de integrare în lumea romană, acesta se căsătoreşte în 414 cu Galla Placidia, sora împăratului Honorius, care fusese luată prizonieră cu ocazia jafului Romei. În acest moment vizigoţii se aflau în sudul Galiei, şi în 418, ei sunt aşezaţi în Acvitania ca aliaţi ai romanilor împotriva vandalilor din Spania. De acum începe cucerirea Spaniei şi organizarea unui regat ce se întindea de ambele părţi ale Pirineilor.

Vandalii

Înrudiţi cu goţii, cum pare să dovedească apropierea dintre limbile lor, vandalii erau ca şi aceştia originari din Scandinavia. Din secolul al III-lea, constatăm divizarea lor în două grupuri, silingii, de la care de altfel se pare că şi-a luat numele Silezia, şi hasdingii, care erau situaţi între cursurile superioare ale Vistulei şi Nistrului. În secolul al III-lea hasdingii sunt în Pannonia, iar silingii pe cursul superior al Mainului. Acestea sunt zonele pe care vandalii le vor ocupa până în momentul apariţiei hunilor.

După anul 400, datorită presiunii hunilor, vandalii hasdingi se pun în mişcare către apus, şi întîlnindu-i pe silingi, se restabileşte contactul între cele două grupuri ale aceluiaşi neam. În 405 erau deja pe Rin, pe care, împreună cu alte grupuri barbare îl forţează în 406, revărsându-se în Imperiu. Împreună cu alanii şi suevii traversează Galia, jefuind totul în calea lor, apoi, temându-se de reacţia trupelor romane, trec Pirineii. Dincolo de aceşti munţi ei socoteau, pe de o parte, că se vor găsi la adăpost, iar pe de altă parte ştiau că vor afla bogăţii pe care nu apucaseră să le jefuiască alţii. După trecerea

Pirineilor în 409, Spania, incapabilă de rezistență armată datorită războiului civil care o sfîșia, le cade pradă cu ușurință. Barbarii își împart teritoriile astfel: hasdingii se așează în Galicia, silingii în Baetica (Andalusia), suevii în colțul de nord-vest (aproximativ în ceea ce este azi Portugalia).

Vizigoții însă deveniseră federați în slujba Imperiului, și în numele acestei alianțe încep să lupte în Spania împotriva acestora. Regele vizigot Wallia reușește să-l prindă și să-l expedieze la Ravenna pe regele siling și să-i distrugă în așa fel regatul, încât aceasta a dispărut din istorie. Rămași fără conducător, silingii se alătură hasdingilor, și de acum înainte se poate vorbi de o singură ramură vandală.

Longobarzii

Originea longobarzilor, ca și a altor neamuri germanice, este plasată în Scandinavia, din care, trecând pe continent, s-ar fi așezat pentru o vreme pe țărmul meridional al Balticii, pentru a înainta apoi pe Elba. Afirmarea lor mai puternică pe planul relațiilor internaționale datează din secolul al VI-lea, când din Pannonia, unde se stabiliseră între timp, lansează raiduri care ajung până în Dalmația. În această perioadă unii dintre longobarzi s-au creștinat, sub influența bizantină, în rit ortodox. Câștigarea unei părți a elitei la arianism s-a făcut mai târziu, în vreme ce o parte importantă a populației pare să fi rămas păgână.

Pe la 566 avea loc lupta lor, aliați cu avarii, împotriva gepizilor. Coaliția avaro-longobardă i-a învins pe gepizi, care au părăsit în număr mare Pannonia și s-au așezat în Transilvania. În armata cu care generalul roman Narses pune capăt existenței statului ostrogot din Italia se găseau și câteva mii de longobarzi. Este foarte probabil ca acest prim contact cu peninsula să le fi revelat acestora posibilitățile interesante de îmbogățire existente încă aici, în pofida războaielor pustiitoare din ultimele decenii.

Hotărârea de a părăsi Pannonia și a începe riscanta acțiune de recucerire a unei Italii de-abia reintrată sub control bizantin a fost datorată însă foarte probabil amenințării reprezentate de avari, aliați din ce în ce mai nesiguri și periculoși. Începe o mare migrație spre apus, intrarea lor în Italia fiind plasată la anul 568. Orașele italiene sunt cucerite unele după altele, cu excepția Romei, Ravennei și a altor

regiuni din centrul şi sudul peninsulei, şi, sub conducerea regelui Alboin, longobarzii îşi aşează centrul stăpânirii lor la Pavia.

Anglo-saxonii

Menţionaţi pentru prima oară în secolul al II-lea al erei creştine, saxonii încep să fie mai frecvent pomeniţi în surse la sfârşitul secolului al III-lea, când participă la raiduri pe mare împreună cu francii. Spre sfârşitul Imperiului roman erau situaţi de-a lungul cursurilor inferioare ale Weserului şi Elbei. Anglii, înrudiţi cu ei, puteau fi găsiţi în aceeaşi perioadă în sudul peninsulei Iutlanda, în vreme ce iuţii, alt neam din aceeaşi familie germanică ocupau partea nordică a acestei peninsule, căreia i-au dat probabil numele. Trebuie să-i menţionăm şi pe frizoni, pe ţărmurile de la vest de Weser, deoarece fac parte, alături de angli, saxoni şi iuţi, dintre neamurile care au invadat fosta Britanie romană, germanizând-o.

Situaţia vechii provincii romane, părăsită de legiuni în primul deceniu al secolului al V-lea a uşurat cucerirea. Rămăsese pe loc o populaţie romanizată puţin numeroasă, şi o populaţie celtică slab romanizată. Lipsiţi de protecţia legiunilor, locuitorii Britaniei sunt o pradă uşoară pentru vecinii lor barbari: *scoti* - strămoşii irlandezilor de astăzi- şi *picti*-înaintaşii scoţienilor. De aceea, după eşecul încercărilor de a se apăra singuri, îi cheamă în ajutor pe germanicii de pe continent, care sosesc mai întâi într-un grup condus de doi fraţi: Hengist şi Horsa. Aceştia îi învinge pe barbarii din nord, dar apoi refuză să mai plece, chemându-şi rudele de pe continent şi aşezându-se în Britania.

Condiţiile din Britania erau favorabile invadatorilor, căci elementele administraţiei romane rămase în insulă după plecarea legiunilor au decăzut treptat, şi locul lor a fost luat de forme de organizare locală mai primitive, inspirate probabil şi din tradiţiile celtice. Legăturile cu continentul, păstrate o vreme şi după retragerea armatei, au fost total întrerupte atunci când Imperiul a pierdut în favoarea francilor litoralul Galiei de dincolo de Canalul Mânecii. Rezistă o vreme mai îndelungată organizarea municipală. Se presupune că nu a fost vorba de o colonizare organizată, ci că familii mai mari sau mai mici s-au instalat începând din partea orientală a insulei. De-abia pe la 500 se pare că au început să apară primii regi, care îşi atribuie toţi o origine divină. În pofida numelor atribuite diferitelor regiuni, care ne-ar determina să credem că aşezarea s-a

făcut în grupe etnice compacte (Wessex=saxonii de vest: Eastanglia=anglii de est, ş.a;), se pare că populaţia era de fapt amestecată. Grupurile tribale au stat probabil la baza organizării teritoriale condusă de *subreguli* (regişori). În faţa avansului anglo-saxonilor şi al celorlalţi germanici veniţi împreună cu ei, britonii se retrag spre zonele mai greu accesibile din vest (Cornwaill, Ţara Galilor) sau se refugiază pe continent, în peninsula numită până atunci Armorica şi care de acum înainte va purta numele de Bretania. Cum limba engleză nu cuprinde decât 15-16 cuvinte de origine celtică şi cum majoritatea oraşelor romane au fost abandonate, fără a fi locuite de invadatori, este probabil să nu fi existat o convieţuire semnificativă între anglo-saxoni şi celţi. Nu putem însă accepta nici masacrarea în totalitate a britonilor care nu s-au refugiat din calea năvălitorilor, deşi unele consemnări de asemenea masacre există în sursele literare.

Francii

La gurile Rinului, pe malul său drept, se găseau francii, o confederaţie de neamuri înrudite unele cu altele, individualizate în masa germanică relativ recent sub acest nume comun. Din a doua jumătate a secolului al III-lea au încercat mereu să invadeze Galia, fiind respinşi cu mare greutate de împăraţi. Cu toate acestea ei înaintează continuu, şi din 358 îi găsim ca *foederati* în Toxandria, pe malul sudic al rîului Meuse (Brabantul de nord). Un mare număr dintre ei intră în rândurile armatei romane din Galia, şi unii sunt aşezaţi de Imperiu în regiunile nordice ale acestei provincii, pentru a pune în valoare terenurile agricole abandonate. Vedem deci cum intrarea francilor în Imperiu este lentă şi îmbracă diferite forme, combinând raidurile militare cu pătrunderea paşnică, dar nu mai puţin eficientă. Spre deosebire de alţi migratori, ei nu au întrerupt niciodată contactul cu locurile de origine, ceea ce a contribuit la întărirea permanentă a elementului barbar aşezat în Galia. De la mijlocul secolului al V-lea francii încep cucerirea sistematică a Galiei, pe care o desăvîrşesc în secolul al VI-lea, în timpul domniei lui Clovis şi a succesorilor acestuia.

I.1.4. *Vechii slavi şi migraţia lor în primele secole ale evului mediu*

În istoria europeană, migraţia slavilor în primele veacuri medievale a avut, în general, aceeaşi însemnătate şi urmări pentru partea central răsăriteană şi balcanică a continentului european precum

invaziile germanice în părțile sale apusene, ce făcuseră mai înainte parte din statul roman. De altfel, au existat o serie de asemănări sau similitudini în ceea ce priveşte cauzele şi modalitatea de desfăşurare a migrațiilor unora şi altora, precum şi în ceea ce priveşte începuturile vieții lor statale în cadrul unor structuri în curs de feudalizare.

Începuturile istoriei vechilor slavi

Începuturile istorice ale slavilor nu sunt bine cunoscute până astăzi. O serie de elemente ale istoriei lor mai vechi sunt încă viu disputate, emițându-se tot felul de teorii. Este cert că limba slavă veche a făcut parte din ramura răsăriteană a limbilor ce alcătuiau familia indo-europeană. In Antichitate, vechii slavi s-au aflat departe de marile state şi arii de civilizație, astfel că ştirile scrise despre ei au fost puține, incomplete şi deci controversate (de exemplu, Tacitus, Pliniu cel Bătrân etc.). Majoritatea cercetătorilor consideră că patria primitivă a slavilor a cuprins un areal puțin întins între Vistula (poate şi Oder) la apus şi bazinul mijlociu al Niprului înspre răsărit (poate chiar spre cursul mijlociu al fluviului Volga). Ei erau la începutul erei noastre înconjurați de diverse alte populații, precum neamuri baltice şi finice, goți, celți, sciți şi sarmați, la care s-au adăugat diverse neamuri de origine asiatică ce au străbătut mai lent sau mai rapid spațiile nord-pontice de la Urali spre inima Europei, precum hunii, avarii, protobulgarii, khazarii. Ulterior, destui dintre aceştia au fost asimilați topindu-se în masa slavă.

Realitatea istorică a existenței inițiale a unui nucleu slav nu foarte numeros şi nici prea întins teritorial este demonstrată şi de existența unei limbi comune, a vechii limbi slave, care a premers cronologic migrația lor şi a stat la baza tuturor limbilor slave din toate cele trei ramuri ce s-au cristalizat ulterior în plan european. Astfel, de exemplu, sunt comune tuturor slavilor unele denumiri de inventar agricol, de metal, unelte, îndeletniciri etc. ca şi destule elemente ale caracteristicilor umane, traiului, mitologiei chiar. Cu timpul, evident că au apărut dialecte care ulterior au dus la formarea diverselor limbi slave. Primele ştiri scrise demne de luat în seamă despre slavi nu sunt mai vechi de secolul al VI-lea: Procopius din Cezareea, Mauricius, Iordanes etc. Ştirile acestora coroborate cu rezultatele săpăturilor arheologice permit reconstituirea unor aspecte ale primelor veacuri din existența lor medievală.

Condiţiile geografice ale patriei lor primitive le-au condiţionat în mare măsură existenţa materială şi relaţiile interumane. Astfel, continuând ocupaţii mai vechi, precum: culesul, vânatul, pescuitul, ei au început să practice şi alte îndeletniciri ce le vor fi ulterior caracteristice veacuri de-a rândul, precum: creşterea animalelor, cultivarea pământului, meşteşuguri casnice. La acestea s-au adăugat de timpuriu şi îndeletniciri războinice aducătoare de pradă în bunuri şi robi. Practicarea agriculturii a fost atestată de arheologi ce au scos la iveală gropi pentru păstrarea cerealelor, pluguri de diverse dimensiuni etc. Tot ei au demonstrat folosirea tot mai amplă a tehnicilor de defrişare a pădurilor, de ardere a copacilor a căror cenuşă era folosită şi ca îngrăşământ. Cultivau în special mei dar şi alte cereale, precum şi legume, in şi cânepă, îngrijeau de pomi fructiferi. În turme erau crescute cornute mari şi mici. Foloseau din plin tot ceea ce le oferea spaţiul pădurilor ce acopereau mari suprafeţe. Aceleaşi descoperiri arheologice au scos la iveală rămăşiţe de ceramică de tot felul, precum şi diverse obiecte din fier. Locuiau, în funcţie şi de condiţiile de mediu, fie în bordeie, fie în izbe (locuinţe din trunchiuri de copaci). Unele aşezări erau fortificate.

Nu cunoaştem precis funcţionarea sistemului de relaţii gentilice, patriarhale, care trebuie să fi fost asemenea celui al altor popoare antice. Oricum, în perioada migraţiilor, la fel ca şi la vechii germani, legăturile de sânge au trecut tot mai mult în plan secundar, apărând obştea sătească sau teritorială compusă din mai multe familii mari (*zadruga*). Mai multe obşti teritoriale formau câte un trib, înspre anul 1000 fiind cunoscute numeroase denumiri ale unor triburi slave (de exemplu : polianii, ulicii, drevlianii, crivicii, severienii, etc., în ceea ce era atunci vechiul stat rus). Nu se cunoaşte precis sistemul intern şi modul de funcţionare a raporturilor din interiorul obştilor, dar se poate presupune că nu existau realităţi sensibil diferite de cele din marca germanică. La fel ca la germanici s-a desfăşurat şi acolo un fenomen de diferenţieri, de poziţie socială şi de stare materială. Au apărut şi o serie de conducători politici, unii de origine străină.

Oricum, în secolele V-VI războiul a căpătat o extindere din ce în ce mai mare, ceea ce s-a materializat în intensificarea acţiunilor lor militare pe uscat sau pe ape cu celebrele lor monoxile ce au străbătut o bună parte a apelor continentului de la Marea Baltică până la Constantinopol. Nu sunt atestate în izvoare scrise, probabil că nici nu au existat forme cât de cât evoluate de organizare politică în spaţiul iniţial de existenţă. Ulterior, în prima fază a migraţiilor lor, mai cu

seamă în spațiul sud-est european au apărut așa numitele „sklavinii”, forme de organizare intermediare între sistemul tribal şi cel statal.

La fel de necunoscută şi deci generatoare de tot felul de ipoteze, multe cu coloratură politică, din epoca romantică până astăzi, sunt şi problemele spiritualității, ale vieții religioase a vechilor state. Cu certitudine se ştiu doar împrejurările în care diferitele segmente ale lor s-au creştinat în secolele VIII-X, de regulă prin decizii politice, nu o dată transpuse în practică prin mijloace violente ale monarhilor lor din Moravia, Bulgaria, Polonia şi Rusia. Anterior, veacuri de-a rândul vechii slavi au fost politeişti, termenul de „bog” adică de zeu fiind comun în toate limbile slave. Adorau zeități ce întruchipau forțe şi fenomene ale naturii, petrecându-se şi un anume fenomen de acceptare a unei zeități supreme stăpânitoare a lumii (precum Perun, devenit într-un anume fel simbolic pentru slavii răsăriteni). S-au conturat diverse practici religioase păgâne, inclusiv fenomene ale magiei practicate în sanctuare de către slujitori specializați, multe dintre practicile păgâne menținându-se destulă vreme şi după creştinare şi străbătând veacurile mai ales prin creația populară orală.

Migrația slavilor

Migrația slavilor din nucleul lor primordial spre toate punctele cardinale a fost un fenomen care aparține celui de al doilea val al migrațiilor, parțial şi asalt împotriva lumii creştine. Astăzi, cauzele migrațiilor slavilor, ca de altfel şi a altor populații, sunt încă departe de a fi elucidate pe deplin, diversele ipoteze sau argumentări stârnind discuții, controverse etc. şi fiind mai mult sau mai puțin acceptate. Oricum, se pare a fi contribuit la plecarea din locurile de origine mai mulți factori, neputând fi stabilită o anumită pondere, în timp sau ca mărime a acestora. O dată cu plecarea neamurilor germanice, a goților cu precădere, de la sud de Marea Baltică, în spațiul de la Apus de slavi s-a creat un anumit vid de populație pe care aceştia s-au grăbit să-l umple. O situație asemănătoare e posibil să fi apărut şi în Răsărit, în bazinul mijlociu al fluviului Volga mai puțin populat de nomazii călăreți în veşnică mişcare. Astfel de împrejurări au avut, în orice caz, un rol secundar, neputând explica acțiunile expansioniste ale slavilor la sute şi sute de kilometri de locul lor de origine. La fel ca şi în cazul germanilor sau al turanicilor din Asia Centrală, şi în cel al slavilor a fost invocată o explozie demografică în primele secole ale erei noastre, astfel încât surplusul de populație creat atât de creşterea

natalității cât şi de diminuarea mortalității a trebuit să se reverse, în valuri succesive, cât mai departe. Un număr de oameni din ce în ce mai mare, familii cuprinzând bărbați, femei, copii, s-au antrenat într-o acțiune vizând ocuparea de noi zone arabile sau de noi păşuni pentru turmele lor de animale. În ultimă instanță, nu poate fi ignorat şi un alt aspect ce s-a constituit în vremurile mai vechi într-un fel de legitate a istoriei, respectiv asaltul continuu, de multe ori încununat de succes, al populațiilor puțin civilizate şi dezvoltate, mai ales dinspre nord, asupra societăților stabile, civilizate, mai ales din sudul creator al marilor civilizații ale antichității. Şi la slavi, spre jumătatea mileniului I d.H., războiul a devenit un mod de existență ce a atras un număr crescând de oameni, fiind mai uşor şi mai mare câştigul dobândit cu sabia şi cu arcul decât cel cu plugul şi cu truda brațelor de muncă.

Cum am precizat deja, în proporții şi cu consecințe diferite, migrația slavilor s-a îndreptat practic pe toate direcțiile şi, în urma unui proces istoric care a durat câteva secole, a dus la etnogenezele popoarelor slave, respectiv la apariția celor trei ramuri ale acestora, respectiv slavii de răsărit: ruşii, ucrainienii, bieloruşii; slavii de apus: polonezii, cehii, slovacii, şi slavii de sud : bulgarii, sârbii, croații, macedonenii şi slovenii (în cazul acestora din urmă, în ultima vreme se afirmă tot mai mult ideea apartenenței lor la grupul slavilor apuseni, locuitori ai Europei Centrale şi nu a celei de Sud-Est. Există de asemenea contestatari ai existenței unui popor slav macedonean distinct, considerând că vorbitorii idiomului slav trăitori în inima Balcanilor, în țara numită Macedonia, ar aparține de fapt poporului bulgar, poporului sârb sau chiar că ar fi descendenții unor greci care au început să vorbească slavoneşte).

Nu se cunosc exact împrejurările, modalitățile în care slavii au populat o bună zonă a răsăritului Europei ce a alcătuit Rusia de mai târziu. În secolul al XII-lea a fost alcătuită cea dintâi cronică privind istoria slavilor răsăriteni. Ea a fost intitulată „Povestea vremurilor de demult" fiind mai cunoscută sub denumirea de „Cronica lui Nestor". Ştirile despre perioada anterioară statului kievian, respectiv secolului X, sunt consemnate pe o bază mitologică. Cert este că atunci vechii slavi răsăriteni ocupau un spațiu întins, de la Bug şi Niemen spre apus până în apropiere de cursul mijlociu al Volgăi, şi de la pragurile Niprului spre sud până la marginea Scandinaviei, la lacul Ladoga spre nord. Înspre răsărit şi sud, în patria lor lărgită, aceşti slavi răsăriteni se învecinau cu diversele popoare numite ale stepei, precum : bulgarii, khazarii, pecenegii şi cumanii etc. În acelaşi timp, spațiul lor era

străbătut de diverşi alogeni între care şi varegii (normanzii) ce străbăteau teritoriul de la Marea Baltică la Marea Neagră. Deja la mijlocul secolului al IX-lea, acolo s-au pus bazele a ceea ce avea să devină vechiul stat rus sau Rusia kieviană, condusă de dinastia germanică a Riuricizilor.

Comparativ, expansiunea spre apus a slavilor e mult mai bine cunoscută în desfăşurarea ei în raport cu cea din părţile răsăritene ale Europei. Ea a putut fi reconstituită prin analiza surselor narative, a toponimiei, prin analizarea şi interpretarea documentelor aduse la iveală de săpăturile arheologice. Expansiunea spre apus a fost favorizată neîndoielnic pentru slavi şi de diminuarea pentru câteva secole a prezenţei în zonă a elementului germanic. Astfel, după veacul al IV-lea, a început un avans lent, dar continuu al slavilor spre Occident. Ei au atins, de exemplu, pe o lungă distanţă coastele Mării Baltice, apropiindu-se chiar de Hamburg, unde ulterior sunt consemnaţi cu ocazia conflictelor cu Carol cel Mare. Au ajuns, de asemenea, înspre zonele centrale ale Germaniei, ca de exemplu în Brandeburg, acolo unde peste secole avea să se nască Berlinul, capitala de mai târziu. Au atins apoi ţinuturile Moraviei şi Boemiei, colinele Alpilor răsăriteni. Nu puţini au fost cei care atraşi de condiţiile naturale s-au stabilit în Pannoia, în Câmpia Dunării de Mijloc, unde au fost apoi găsiţi şi asimilaţi de către maghiarii lui Arpad. Detaşamente avansate ale lor au ajuns până înspre Marea Adriatică, mai cu seamă în zona Triest. Aceşti slavi au ajuns aşadar departe în inima Apusului. Cercetătorii sunt de acord că Berlin sau Leipzig sunt nume slave, toponimia fiind de altfel confirmată şi de arheologi. Ulterior migraţiei în teritoriile ocupate de ei, destinul slavilor apuseni a fost dublu. O parte dintre ei au dat naştere diverselor popoare ce alcătuiesc segmentul occidental al familiei slave, precum: polonezii, cehii, slovacii. Slavii din Pannonia au dispărut prin exterminare sau colonizare o dată cu constituirea coroanei Sfântului Ştefan. O bună parte a slavilor dintre Alpi şi Marea Baltică au dispărut ca urmare a aceleaşi duble realităţi, exterminare şi asimilare ca urmare a contraofensivei germane sub steagul crucii, când elementul germanic s-a instalat/reinstalat în Răsărit până în Prusia Orientală, unde s-au stabilit ulterior Cavalerii Teutoni. Au dispărut în felul acesta numeroase populaţii germane atestate la hotarul mileniilor I şi II precum: polabii, lusacienii, prusienii etc.

Mult mai bine cunoscută este migrația slavilor în spațiul balcanic stăpânit de Imperiul Bizantin, în care exista o însemnată tradiție istoriografică, şi în care numeroşi istorici au consemnat date de tot felul privind prezența slavilor. Secole de-a rândul, lumea bizantină a fost confruntată cu problema slavă şi o astfel de realitate şi-a găsit locul în paginile scrise de numeroşi istorici, de la Procopiu din Cezareea până la împăratul cărturar din secolul X, Constantin Porfirogenetul. În unele izvoare, conform terminologiei arhaizante specifică bizantinilor, aceşti slavi apar şi cu denumirea de geți (Marcelinus Comes). Cei mai mulți istorici, precum: Procopiu, Mauriciu, Menandros Protector, Teofilact Simocatta, vorbesc despre o ramură răsăriteană a slavilor, anții, şi o alta apuseană, respectiv sclavinii. În istoriografie, problema acestora este extrem de disputată. S-au emis multe ipoteze, teorii privind caracteristici, itinerarii urmate, destin istoric etc., inclusiv în legătură cu o prezență a lor, acceptată mai mult sau mai puțin, în spațiul României de mai târziu.

După cum s-a observat, nucleul inițial al slavilor s-a aflat departe de zona Dunării de Jos. Nu se ştie când şi în ce împrejurări au apărut slavii în părțile Nistrului inferior şi ale Prutului. În secolul XX o istoriografie interesată şi manipulată politic a lansat teza unei contribuții consistente a slavilor la crearea unui aşa zis popor moldovenesc, înrudit, chipurile, şi trăitor alături de poporul român. Falsitatea unui asemenea aserțiuni este prea evidentă pentru a mai fi combătută, ea găsindu-şi din când în când şi astăzi adepți, ca şi o altă teză tot atât de absurdă şi neconformă cu adevărul precum este aceea a formării poporului român undeva în Balcani, la Sud de Dunăre şi deci a unei iluzorii stăpâniri slave timp de secole asupra unei bune părți a României de mai târziu.

Se pare că migrația slavilor spre sud şi sud-vest a fost favorizată într-o anumită măsură de vidul politic de putere creeat în urma destrămării confederației hunice, după moartea lui Attila în 453. Oricum, bogățiile de tot felul ale părților răsăritene ale statului roman, precum şi slăbiciunea sa tot mai evidentă în condițiile crizei generale a antichității, au stimulat şi potențat atacurile slavilor. În mod sigur frontiera nordică a imperiului romano-bizantin a fost atacată pentru prima dată de grupuri consistente de slavi în vremea împăratului Anastasius (491-518). Probabil că după anul 500 au devenit tot mai dese atacurile slavilor atât la Dunărea de Jos prin Moldova şi Muntenia, cât şi, pornind din Pannonia, la sud de Sava, în părțile

central vestice ale Balcanilor, acolo unde mai târziu s-au stabilit croaţii şi sârbii.

În cursul secolului al VI-lea, slavii au pătruns în Imperiul Bizantin, de regulă împreună cu tot felul de alte populaţii „barbare" precum : avarii, protobulgarii, etc., şi cel mai adesea sub conducerea acestora. Ei au dobândit repede priceperi sporite în tehnica asedierii cetăţilor şi mai cu seamă a oraşelor fortificate. Slăbiciunea militară, starea proastă a fortificaţiilor de la frontiera nordică, neglijate de administraţie, precum şi numărul relativ mic al soldaţilor din cetăţile interioare au permis slavilor să-şi extindă continuu raza de acţiune a atacurilor lor. Din zona Dunării şi Savei au ajuns şi au pustiit Macedonia, Tesalia, Dalmaţia şi Epirul. Au ajuns sub zidurile Constantinopolului şi au trecut pe la Termopile în Peloponez, iar monoxilele lor i-au transportat în insulele greceşti ale Mării Egee. O vreme, împăratul Iustinian (527-565) a reuşit să asigure stoparea prezenţei slave, mai ales ca urmare a activităţii generalului Chilbudios. Atunci au fost consolidate puncte de sprijin ale Imperiului la nord de Dunăre, precum Lederata, Constantiniada Daphne, Sucidava, au fost întărite vechile cetăţi şi ridicate altele. Politica apuseană de „reconquista" a avut drept rezultat golirea Peninsulei Balcanice de forţe militare, ca şi secătuirea financiară a imperiului, ceea ce a favorizat reluarea victorioasă pe o scară mult mai largă a atacurilor slave. Timp de decenii, incursiunile barbarilor în Imperiu au avut şi o altă caracteristică. De regulă, atacurile se desfăşurau cu repeziciune, cât mai în adâncime, după care, încărcaţi de pradă în oameni şi bunuri, invadatorii se retrăgeau în bazele lor de plecare aflate dincolo de frontierele imperiului. Spre sfârşitul veacului ei au început să renunţe la deplasarea spre nord, rămânând în părţile periferice şi chiar în cele de interior. Astfel, spre sfârşitul secolului VI s-au stabilit în părţi ale Dalmaţiei, ale Croaţiei şi Serbiei de mai târziu. Stabilirea slavilor la sud de Dunăre şi Sava a fost vremelnic contracarată nu numai cu mijloace militare. Astfel, diplomaţia bizantină, conform unor procedee folosite nu o dată cu succes, a stimulat disensiunile interne, luptele dintre diversele populaţii aflate la hotare împiedicând în acest fel, câteodată, acţiuni concertate împotriva Constantinopolului. Apoi, continuându-se de asemenea o tradiţie mai veche, numeroase sume de bani ca şi bunuri de valoare de tot felul s-au îndreptat de la Bizanţ spre atacatori, reprezentând în fapt o formă de tribut, deci de împiedicare a expediţiilor de jaf, de răscumpărare a păcii. Astfel de mijloace au amânat, nu au înlăturat primejdia. Împăratul bizantin Mauriciu (582-602), a încercat să schimbe fundamental o situaţie care era tot mai gravă pentru destinele statului său. Succesivele şi

neîntreruptele atacuri ale slavilor şi ale aliaţilor lor distruseseră masiv aşezările rurale şi urbane, depopulate în mare măsură, lăsaseră în paragină întinse suprafeţe de pământ şi chiar zone locuibile, dezorganizaseră întregul sistem de funcţionare a statului, anunţau însemnate modificări etnodemografice. Împăratul soldat Mauriciu a organizat mai multe expediţii la Dunăre şi înspre Pannonia pentru a sili pe slavi să se retragă din Peninsulă şi să renunţe ulterior la atacuri. Cu ocazia acestor lupte, izvoarele bizantine consemnează şi existenţa unor cneji, aşadar conducători ai slavilor, precum: Ardagast, Pirogast şi Musokios. În anul 600, în faţa forţei dar şi a unor consistente subsidii anuale (120.000 nomisme), avarii şi aliaţii lor slavi se angajau să lase în linişte şi pace graniţa nordică a imperiului. Doi ani mai târziu, în anul 602, nemulţumite de a ierna la Dunăre în ţară ostilă şi neplătite, trupele de la Dunăre s-au răsculat îndreptându-se spre Constantinopol, unde, după asasinarea lui Mauriciu, au impus ca împărat pe fostul centurion Focas (602-610).

Dispariţia armatei bizantine din părţile nordice ale provinciilor orientale a avut drept urmare stabilirea masivă a slavilor în Peninsula Balcanică. În cea mai mare parte a acesteia, administraţia bizantină a fost înlăturată. În anul 626 avarii şi aliaţii lor au întreprins un mare asediu al Constantinopolului, în timp ce împăratul Heraclius (610-641) lupta în răsărit cu persanii. După asediul din 626, factorul avar s-a diminuat continuu, dispărând ulterior în spaţiul balcanic. În cea mai mare parte a acestuia, până în Grecia centrală şi chiar în insule, se aşezaseră triburile slave. Debuta în felul acesta istoria propriu-zisă a slavilor de sud, a etnogenezelor lor şi a primelor lor formaţiuni politico-statale. În acelaşi spaţiu al Europei de sud-est continuau să existe şi realităţi mai vechi, precum Imperiul constantinopolitan devenit Imperiul grec medieval, precum şi romanitatea orientală ce se transforma treptat în românism, cu cele două părţi componente ale sale: balcanic şi nord-dunărean. Prin întreaga sa desfăşurare, prin amploarea în timp şi spaţiu, prin consecinţele sale ce au implicat aproape jumătate din spaţiul continentului european, migraţia slavilor se înscrie ca unul dintre cele mai de seamă procese istorice de la începuturile vremurilor medievale.

1.1.5. **Consecinţele marilor migraţii**

Marile migraţii au adus cu ele distrugeri materiale şi pierderi de vieţi omeneşti, dar evaluarea acestora trebuie făcută cu grijă şi fără exagerări. Societatea europeană s-a ruralizat, centrul de greutate al

vieții oamenilor încetând să mai fie oraşul, dar procesul începuse încă din timpul crizei Imperiului roman. S-a schimbat şi înfățişarea etno-lingvistică a Europei, dând naştere în Occident popoarelor moderne, de origine romanică, pe de o parte, sau germanică, pe de alta, iar în Orient popoarelor slave sau romanice, precum românii. Transformarea Imperiului roman de Apus s-a accentuat, şi, în cele din urmă, acesta a dispărut, lăsând locul unor state succesoare, în care elementul germanic se suprapune peste vechile structuri romane, dând naştere unei sinteze originale ce a stat la baza civilizației medievale. In est, Imperiul Bizantin perpetuează moştenirea romană, în forme însă din ce în ce mai diferite de cele originare, pe de o parte, iar pe de altă parte, transmite modelul bizantin formațiunilor politice ale slavilor. Spiritualitatea s-a modificat şi ea, atât pe baza aportului germanic sau slav, cât şi datorită creştinismului, acceptat în toate statele succesoare, şi care vine cu propriile sale valori şi concepții. Între oameni s-au instituit relații personale, fie că era vorba de proprietarul de pământ şi țăranii care îl lucrau sau de seniorul şi de cei care îi datorau serviciul militar. Germenii relațiilor feudale care aveau să caracterizeze Europa medievală apăreau deja în statele succesoare.

I.2. **Structuri politice**

I.2.1.*Statele succesoare ale Imperiului*

Regatul hunic

Conglomeratul de popoare pe care hunii, urmând principiul „bulgărelui de zăpadă" le înglobaseră în rândurile lor pe măsură ce le înfrîngeau în luptă a primit din partea unor istorici numele de „Imperiu hunic". Este foarte clar însă că nu putem vorbi de o organizare de stat propriu zisă decât din secolul al V-lea, mai precis din anii 425-434, când ei îşi consolidează stăpânirea în Pannonia. Puterea „Imperiului hunic" rezida în mod esențial în forța militară, bazată pe organizarea şi armamentul din perioada nomadă. Teritoriul stăpânirii hunilor este greu de delimitat cu precizie, căci, deşi ei domină un spațiu la prima vedere imens, care se întinde de la Oder la Irtîş, există nenumărate discuții cu privire la felul în care îşi exercită ei această dominație. Stăpânirea efectivă a hunilor cuprindea Pannonia şi zone din Serbia, din actuala Românie, poate chiar din Silezia.

Apogeul puterii hunilor se situează în perioada domniei lui Attila, „biciul lui Dumnezeu”. În 451, regele hun pleacă în fruntea armatelor sale de pe malul Dunării, trece Rinul în apropiere de Mainz, invadează Belgia. La sfârşitul lui mai, hunii erau în faţa oraşului Orleans, pe care îl asediază. Aetius, fost aliat al hunilor, conştientizase pericolul în care se afla lumea romană şi cu ultimele forţe ale Imperiului organizează apărarea. De fapt nu e vorba atât de trupe romane propriu-zise, căci armata imperială nu mai cuprindea de mult nativi romani în număr semnificativ, ci de un conglomerat de mercenari şi aliaţi barbari, între care se găseau franci, burgunzi şi vizigoţi. Înfruntarea decisivă are loc la 20 iunie 451, în Champagne, la *Campus Mauriacus* sau Câmpiile Catalaunice. Sursele occidentale vorbesc despre o încleştare gigantică, având loc nu atât între două armate, cât între două civilizaţii, şi fiind încheiată cu înfrângerea hunilor.

În primăvara lui 452, Attila pornea din nou împotriva Occidentului, vizând de această dată Italia. Sunt devastate oraşe precum Aquileea, Padova, Mantua, Verona, Brescia ş.a. Scopul lui Attila părea să fie cucerirea Romei, dar în urma celebrei întîlniri cu papa Leon cel Mare, regele se răzgândeşte şi se îndreaptă spre răsărit. Bineînţeles că ne putem întreba în ce măsură la luarea unei asemenea hotărâri a contribuit puterea de convingere a papei sau aceasta s-a suprapus ameninţării împăratului Marcian care ataca atunci în mod oportun la Dunăre. În 453, moartea lui Attila anunţă sfârşitul puterii hunice.

În urma luptelor dintre fii săi, imperiul hunic se dezmembrează. Neamurile germanice sau de altă origine care fuseseră supuse hunilor îşi desfăşoară de acum înainte o existenţă independentă. Forţele centrifuge acţionează şi în rândul hunilor, diferitele triburi urmând să aibă destine diferite. Unele triburi întră în slujba Imperiului de răsărit, fiind stabilite la sud de Dunăre, altele rămân tributare Imperiului în Pannonia.

Regatul ostrogot

În 493, prin moartea lui Odoacru, Teodoric, regele ostrogoţilor, rămânea singurul stăpân al Italiei. De acum înainte el va domni cu echitate peste goţi şi romani, pe care doreşte să-i vadă trăind în pace, împărţindu-şi sarcinile menţinerii statului în bune condiţii. Romanii păstrau exercitarea funcţiilor civile, administrative, în vreme ce goţii

asigurau serviciul militar. Regatul său cuprindea, în afară de Italia, coasta dalmată, Pannonia, o parte din sudul Franței, iar după înfrângerea vizigoților de către franci, în 507, Teodoric a asigurat şi guvernarea Spaniei, în numele nepotului său minor, moştenitorul tronului.

Câtă vreme a domnit, până în 526, în Italia a fost pace, şi mai toți regii barbari din Occident, cu care de altfel se şi încuscrise, vedeau în el un arbitru. La moartea sa, puterea a fost preluată de fiica sa Amalasuntha şi de fiul ei minor. Problemele au început în regatul ostrogot în momentul în care tânărul rege a murit şi Amalasuntha şi-a dat seama că nu va putea conduce singură. De aceea şi-a luat imediat titlul de regină şi l-a asociat la domnie pe vărul său Teodahad, care destul de repede a suprimat-o, pentru a rămâne singur la domnie.

Totul ar fi rămas o problemă internă a regatului ostrogot, dacă în acel moment la conducerea Imperiului bizantin nu s-ar fi aflat Iustinian, care tocmai repurtase, prin generalul său Belizarie, o victorie surprinzător de uşoară împotriva regatului vandal din Africa de nord, pe care îl cucerise. Părea astfel deschisă calea recuceririi zonelor căzute în mâna barbarilor şi a refacerii vechiului Imperiu roman unitar.

Primele confruntări se soldează cu victorii gotice. Apoi, sub comanda lui Belizarie, învingătorul vandalilor, bizantinii încep să preia inițiativa. Teodahad fiind asasinat în urma unei revolte, conducerea a fost luată de Vitiges, membru al aristocrației gote şi, sub conducerea lui, războiul continuă cu încrâncenare. Cu toată rezistența, în 539 Ravenna, capitala regatului, este cucerită prin asediu şi regele got este luat prizonier şi dus în Imperiul de Răsărit, unde îşi trăieşte ultimii ani în condiții foarte onorabile.

Puterea este preluată în 541 de către Totila, care reuşeşte să reînvie rezistența gotică şi să întârzie cu mai bine de un deceniu recucerirea totală a peninsulei de către bizantini. Sub conducerea lui, goții recuceresc parțial terenul pierdut, dar inferioritatea lor în fața armatelor bizantine era din ce în ce mai evidentă. Din momentul în care conducerea armatelor imperiale este preluată de talentatul general Narses, inițiativa trece de partea acestora. În 552, într-o bătălie extrem de sângeroasă, Totila este ucis. Luptele mai continuă câțiva ani, dar romanii erau deja învingători. Parte uciși, parte deportați, parte integrați în armata bizantină, în 555 ostrogoții dispăreau de pe scena istoriei.

Regatul vizigot

În 418, vizigoții fuseseră aşezați în Acvitania ca aliați ai romanilor împotriva vandalilor din Spania, împotriva cărora desfăşoară o serie de campanii. Vor rămâne astfel între Loara şi Garonna într-o relativă inactivitate până în 451, anul confruntării cu hunii. Victoria de la Câmpiile Catalaunice marchează apogeul puterii vizigoților, care în momentul acela reprezentau cea mai puternică forță barbară din Europa. Din a doua jumătate a secolului al V-lea începe cucerirea Spaniei, care este supusă în întregime vizigoților, mai puțin colțul ei de nord-vest unde se găseau suevi, până în 484. Centrul de greutate al regatului vizigot era însă încă în Galia, unde se găsea şi capitala Toulouse. La începutul secolului al VI-lea apărea însă o nouă forță pe scena Galiei, reprezentată de francii lui Clovis. Dornic să-şi extindă stăpânirea spre sud, regele franc îl învinge în 507 la Vouillé pe Alaric al II-lea, conducătorul vizigoților. Din acest moment, vizigoții se repliază în Spania, unde regatul cu capitala la Toledo realizează o originală sinteză între culturile romană şi gotică. După abandonarea arianismului, în 589, nimic nu mai părea să stea în calea sintezei romano-gotice, afirmată cu putere în plan cultural la începutul secolului al VII-lea în timpul aşa numitei „renaşteri isidoriene", bazată pe eforturile primului erudit al Evului mediu, care a fost episcopul Isidor din Sevilla.

Bizantinii recuceresc la mijlocul secolului al VI-lea o zonă îngustă, situată pe coasta de sud-est a peninsulei, dar nu reuşesc să-şi mențină multă vreme controlul asupra acesteia. Populația hispano-romană pare să fi rămas loială regilor vizigoți, respingând stăpânirea imperiului oriental.

Regatul vizigot din Spania era însă măcinat de boala fără leac a tendințelor anarhice ale aristocrației, care schimba regii după plac. De o astfel de perioadă de criză, declanşată de luptele pentru putere, aveau să profite arabii, care în 711 traversează Gibraltarul şi cu o repeziciune incredibilă pun capăt existenței statului vizigot. Rădăcinile gotice nu aveau însă să fie uitate de spanioli, care pe tot parcursul evului mediu, dar şi în Renaştere şi la începuturile Epocii moderne continuă să se identifice că aceşti cuceritori ai Romei.

Regatul vandal

Către 420, se realiza în Andalusia de azi un regat vandal care semăna mai mult cu încartiruirea unei armate pe pământ dușman decât cu o organizare politică propriu-zisă, structura societății rămânând

încă tribală. Dintre toți barbarii din „primul val", vandalii sunt singurii care reuşesc să deprindă meşteşugul navigației şi să stăpânească mările. In primă instanță expedițiile lor sunt piratereşti, în concordanță cu existența de jefuitori pe care au dus-o în toată perioada în care au rămas în Spania. Aceasta fiind epuizată şi nemaiavând ce să le ofere, în 429, vandali, alani, chiar şi câțiva hispano-romani, conduşi cu toții de Genseric, traversează Gibraltarul. Africa de nord, singurul pământ roman rămas până atunci la adăpost de invazii, era vestită prin bogățiile sale în grâne şi în ulei de măsline. Sursele ne spun că numărul total al celor debarcați în Africa era de 80 000, şi sunt credibile, întrucât se raportează la numărul vaselor folosite şi la capacitatea acestora. Numărul celor capabili să poarte arme nu putea fi mai mare de 20 000, dar şi aşa e vorba de o armată formidabilă pentru vremea respectivă.

Vandalii şi aliații lor au debarcat probabil la Tanger şi au început să înainteze spre răsărit, cucerind oraşele unul după altul, inclusiv, în 539, capitala, Cartagina, care a fost apoi sistematic jefuită, incendiată şi distrusă. Pacea încheiată cu romanii le oferea barbarilor cea mai mare parte a Africii latine.Vandalii îşi realizau astfel un stat african, mai durabil decât cel spaniol pe care îl abandonaseră vizigoților. Noua lor capitală era Cartagina, unde s-au şi aşezat cei mai mulți dintre ei. Spre deosebire de ceilalți barbari, vandalii nu s-au mulțumit doar cu o împărțire a pământurilor între ei şi foştii proprietari romani, ci au trecut la confiscări masive. Cum oştenii lui Genseric erau relativ puțini față de populația romană, doar o parte a pământurilor le-a fost dată acestora, restul intrând în posesia regalității. Aristocrații romani s-au refugiat în mare număr în Italia sau în Orient. De la cei rămaşi, vandalii au deprins gustul pentru civilizația romană, reprezentată de terme, teatre, jocuri de circ. Confiscările de averi, prigonirea preoților dreptcredincioşi, înlocuirea episcopilor ortodocşi cu alții arieni, încercările de convertire forțată a populației la arianism au întreținut ura populației romane față de cuceritori. Spre deosebire de alte regate barbare, unde fuziunea între elementul germanic şi cel romanic a fost destul de rapidă, în cazul vandal aşa ceva nu a fost posibil. Recucerirea de către Iustinian nu a dat locul aici, precum se întîmplase în Italia ostrogotă, la solidarizări între romani şi stăpânii lor germanici împotriva armatei imperiale. Dimpotrivă, populația africană i-a primit cu brațele deschise pe soldații împăratului.

Aşezarea în Africa nu constituise sfârşitul perioadei migratoare a vandalilor. Capacitatea lor de a stăpâni marea prin intermediul flotei

le-a adus, spre deosebire de ceilalți germanici de pe continent, posibilitatea de a controla Mediterana.

Felul în care vandalii îşi tratau supuşii romani a creat o falie între ei şi aceştia, pe care trecerea anilor nu a diminuat-o decât în mică măsură. Mai ales atitudinea lor religioasă făcea ca tot mai frecvent împăratul de la Constantinopol să fie îndemnat să-i elibereze pe dreptcredincioşi de sub tirania ereticilor arieni. Foştii proprietari africani izgoniți de pe pământurile lor sau urmaşii acestora exercitau de asemenea presiuni în direcția recuceririi pământului roman. Cercurile comerciale şi militare de la Constantinopol, interesate în asigurarea securității Mediteranei acționau în acelaşi sens. În momentul în care pe tronul Imperiului se găsea Iustinian, al cărui vis era să restaureze unitatea lumii romane, toate aceste interese convergente au condus la declanşarea expediției anti-vandale. A existat şi un pretext, reprezentat de înlăturarea regelui legitim de un uzurpator, ceea ce justifica în primă instanță intervenția bizantină.

Expediția a fost condusă de Belizarie, care în 533 reuşea să cucerească regatul vandal cu o uşurință surprinzătoare. Succesele bizantine au fost uşurate de colaborarea populației africane şi de lipsa de fortificații a oraşelor. Gelimer, regele de atunci al vandalilor, a fost prins şi dus la Constantinopol. După un secol de existență puterea vandală se prăbuşea asemeni unui castel din cărți de joc. Vandalii rămaşi au fost fie duşi în sclavie, fie deportați, fie încorporați cu forța în armata bizantină.

Regatul longobard

Spre deosebire de alți migratori, longobarzii nu reuşesc să realizeze o coeziune internă deosebită a statului lor, alături de rege existând un mare număr de duci aproape independenți. De altfel, după moartea lui Alboin, cel care condusese cucerirea Italiei, şi după dispariția urmaşului său Cleph, longobarzii rămân un număr de ani fără rege, sub conducerea autonomă a ducilor. Profitând de tulburările care au urmat, bizantinii încearcă să-i prindă pe longobarzi la mijloc, între ei şi franci, la rândul lor interesați de bogățiile Italiei. Francii au fost în cele din urmă înfrânți şi la conducerea longobarzilor a venit Authari (584-590), fiul lui Cleph. Acesta îşi consolidează poziția printr-un tratament mai bun față de populația italică şi prin căsătoria cu Teodolinda, fiica regelui Garibald din Bavaria. O anume apropiere de Imperiul bizantin este de presupus datorită faptului că preia

cognomenul imperial de *Flavius*. Acesta îl lega în mod fictiv de a doua dinastie flaviană, din care făcuse parte şi Constantin cel Mare, şi exprima nevoia lui de a-şi asigura o anumită legitimitate faţă de populaţia romanică a Italiei. Politica lui este continuată de ducele din Torino, Agilulf, pe care regina văduvă îl alege să-i fie al doilea soţ, în scopul de a evita lupte de succesiune ruinătoare. În perioada domniei lui Agilulf şi a fiului său Adaloald are loc convertirea longobarzilor la credinţa niceeană, factor de consens cu populaţia romanică. Un rol foarte important l-a avut în această privinţă papa Grigore cel Mare (590-604), care a colaborat în mod eficient cu regina Teodolinda, ortodoxă şi doritoare să asigure victoria dreptei credinţe.

La mijlocul secolului al VII-lea, în timpul domniei regelui Rotari (636-652), are loc elaborarea unei legislaţii scrise pe baza cutumelor germanice. Scris în limba latină, chiar dacă presărat pe alocuri cu termeni germanici greu sau imposibil de tradus, *Edictul lui Rotari* prezintă o societate longobardă care evoluase într-o anumită măsură în urma contactului cu populaţia romanică, deşi îşi păstrase multe dintre propriile tradiţii.

La începutul secolului al VIII-lea, raporturile dintre regatul longobard cu centrul stabilit la Pavia şi papalitate deveniseră din ce în ce mai rele. Un impediment în realizarea unificării stăpânirii longobarde l-a reprezentat incapacitatea lor de a cuceri Roma, unde episcopul local rezista cu încăpăţânare. Papii îşi consolidau poziţia, şi, ca supuşi ai împăratului de la Constantinopol, reprezentau interesele unei puteri străine în plin centrul Italiei. Regele Liutprand (712-744), în timpul căruia puterea longobardă atinge apogeul, încearcă o apropiere de Roma, sprijinind papalitatea care respingea iconoclasmul împăraţilor bizantini. Raporturile cu regii longobarzi se înrăutăţesc în perioada următoare deoarece aceştia doreau să cucerească Roma şi centrul Italiei, pentru a-şi asigura dominaţia asupra celei mai mari părţi a peninsulei fără ca teritoriile lor să mai fie separate de o zonă aflată sub control străin. În aceste condiţii, papii încep să se apropie de regatul francilor, unde majordomii din familia carolingiană se arătau un factor de putere din ce în ce mai important. Ştefan al II-lea face pasul hotărîtor, chemându-l pe Pepin al II-lea în ajutor împotriva longobarzilor, şi sprijinindu-l în acţiunea de înlocuire a dinastiei merovingiene cu propria sa familie. Victorios împotriva longobarzilor regelui Aistulf (749-756), Pepin dăruieşte papei unele teritorii care fuseseră înainte stăpânite de Imperiul bizantin şi care-i conferă acestuia puterea temporală ce avea să stea la baza statului papal. În

timpul regelui Dezideriu (756-774), relaţiile dintre franci şi longobarzi se ameliorează pentru o vreme, consolidate şi prin alianţe matrimoniale. Dar când Dezideriu invadează exarhatul de Ravenna, Carol intră în 773 în Italia şi cucereşte una după alta cetăţile longobarde.

Pavia cădea în 774, iar regele Dezideriu era luat prizonier şi închis într-o mănăstire din Francia. Carol îşi lua şi titlul de rege al longobarzilor. Rămâneau independente de franci ducatele longobarde din sud, Spoleto şi Benevento, dar acestea nu reuşesc niciodată să iniţieze vreo acţiune de recucerire. Puterea longobardă îşi găsise sfârşitul sub loviturile viitorului împărat al Occidentului. În sud, în secolele următoare, aveau să se instaleze arabii şi apoi normanzii.

Regatele anglo-saxone

Pe la jumătatea secolului al VI-lea, încetează sosirea în Britania a noi grupuri germanice de pe continent, şi anglo-saxonii se organizează de o manieră mai sistematică. Sunt consemnate mai multe regate, numai în mod simbolic numărul lor este considerat a fi de şapte, alcătuind aşa-numita „heptarhie". Dintre acestea, cele mai importante se arată a fi Wessex, Mercia şi Northumbria.

Începutul legendar al Wessexului este fixat de tradiţie la 495 şi este legat de regele Cerdic. În urma victoriilor obţinute împotriva britonilor, saxonii ating coasta de vest a insulei, tăind astfel contactul dintre celţii din Cornwailles şi cei din Welles.

Mercia, al cărui nume indică faptul că la început era o „marcă" - provincie de graniţă cu rol militar - a început să se afirme din secolul al VII-lea. Direcţia principală de expansiune a fost spre nord-est, conducând la atingerea Mării Irlandei, separându-i astfel pe celţii din Welles de cei din Strathclyde, aflaţi mai la nord. Se consolida astfel stăpânirea anglo-saxonilor în partea centrală a Britaniei.

Northumbria (ţinutul de la nord de rîul Humber) a apărut din contopirea regatelor Deira şi Bernicia la începutul secolului al VII-lea. Mai puternic, noul regat a ocupat rapid sud-estul Scoţiei şi zona muntoasă de până la marea Irlandei. Aici s-a putut observa un caz special de fuziune între elementele anglo-saxon şi celtic, deoarece vechii locuitori n-au fost ucişi sau izgoniţi, şi convieţuirea pare să se fi desfăşurat în condiţii destul de bune până la venirea vikingilor.

În afara regiunilor rămase celtice, şi unde vechea limbă supravieţuieşte până în epoca modernă (Cornwailles) sau chiar până

azi (Welles), pe tot cuprinsul stăpânit de anglo-saxoni se dezvoltă o cultură unitară, exprimată de o limbă unică, în pofida variațiilor regionale. Din punct de vedere religios, regatele erau caracterizate de un păgânism nu foarte organizat şi nici foarte rezistent, dacă ținem seama de relativa uşurință cu care se produce creştinarea începând din 597, data sosirii unei misiuni trimise de papa Grigore cel Mare. Trebuie să precizăm aici că exista creştinism în insule înainte de această dată, o parte din britoni fiind creştinați, dar, ne spun sursele literare, aceştia îi urau atât de mult pe năvălitori, încât nu au dorit să le salveze sufletele şi nici să se reîntâlnească cu ei pe lumea cealaltă, astfel că nu au încercat să-i evanghelizeze. Instituțiile politice din regatele anglo-saxone prezintă de asemenea o uniformitate remarcabilă.

Invaziile vikingilor aveau să pună capăt acestei faze a istoriei anglo-saxonilor. Cuceriți la rândul lor de alți invadatori, care vin să întărească elementul germanic cu tradiții scandinave, ei vor lupta totuşi constant pentru a-şi redobîndi libertatea, ceea ce se va întîmpla în secolul al XI-lea.

Regatul franc

La mijlocul secolului al V-lea, Galia romană era împărțită în mai multe regate, majoritatea conduse de regi franci sau vizigoți, ultima stăpânire romană fiind cea a lui Siagrius, fiul lui Egidius, general al Imperiului. Acesta este învins însă în 486 de Clovis, unul dintre regii franci, care îşi extinde treptat stăpânirea spre sud şi vest. Clovis, al cărui nume era de fapt Chlodovecus (de aici Ludovic), a reuşit astfel să-i aducă sub ascultarea sa pe britonii veniți de peste Canalul Mânecii în Armorica (viitoarea Bretanie). Tot el i-a supus şi pe turingieni, alamani şi burgunzi. Când în 507 reuşea să-i înfrîngă la Vouillé şi pe vizigoții ce stăpâneau încă sudul Galiei, obligându-i să se replieze definitiv în Spania, se poate spune că rămăsese cel mai important rege barbar al Occidentului alături de Teodoric ostrogotul. O recunoaştere a acestei poziții pare să-i fi venit din partea împăratului Anastasie, care îi conferă titlul de consul onorific, integrându-l astfel, chiar dacă fictiv, ierarhiei romane. După victoria împotriva vizigoților, din 507, întreaga Galie era unificată într-un regat franc. Elementul cel mai important al domniei lui Clovis pare să fi fost convertirea sa la forma de creştinism împărtăşită în acel moment de populația romanizată, şi nu la forma ariană, specifică altor germanici (anul 496

sau 506). Aceasta a pus bazele realizării unei solidarități între romani şi barbari care avea să dea forță statului franc.

Un alt aspect specific statului franc este obiceiul de a se împărți regatul între toți fii la moartea regelui. Aceasta se întîmplă pentru prima dată în 511, la moartea lui Clovis, când regatul se împarte în patru, şi aceste subdiviziuni se păstrează vreme destul de îndelungată, fără a fi la rândul lor împărțite. Se menținea deci o conştiință a unității regatului francilor, dincolo de existența mai multor regi. Aceasta arată însă că statul era conceput de franci ca un patrimoniu al familiei domnitoare, care îl putea împărți atunci când existau mai mulți succesori. Pe de altă parte, ne putem întreba dacă soluția împărțirii nu este mai degrabă de origine romană decât germanică. Imperiul roman cunoscuse asemenea împărțiri ale puterii care trebuiau să conducă la o mai bună apărare şi administrare. Fiecare dintre cei patru fii ai lui Clovis erau confruntați la graniță cu pericole cărora o astfel de împărțire a competențelor ar fi permis să li se răspundă mai eficient. Frontierele între cele patru subdiviziuni create în 511 urmau limitele dintre *civitates*, unitățile administrative romane. Fruntaşii galo-romani îi asistau pe regii franci, fiind deținătorii tradițiilor de guvernare de sorginte imperială, pe care francii continuă să le respecte. Indiferent de rațiunile acestei împărțiri, ea a fost un fapt cu consecințe foarte importante asupra viitorului statului franc, deoarece a creat tradiția partajului între succesori, ce se va întîlni şi în timpul carolingienilor. Regatul este reunificat pentru scurtă vreme sub Dagobert I (629-639), în timpul căruia de altfel se poate vorbi şi de apogeul dinastiei merovingiene.

Ulterior se conturează trei subdiviziuni cu existență proprie: Austrasia (la est), Neustria (la vest) şi Burgundia (sud-est), dintre care se impun primele două. Dinastia merovingiană decăzuse, regii lipsiți de putere reală cedând conducerea efectivă majordomilor, şefii palatului regal. Majordomii din Austrasia au reuşit chiar reunificarea regatului, prin cucerirea Neustriei de către Pepin de Herstal (680-714). Din această familie majordomală s-a ridicat la 751 Pepin cel Scund, care l-a detronat pe ultimul rege merovingian şi s-a proclamat el însuşi rege, instaurând o nouă dinastie, cea a carolingienilor.

Aspecte instituționale în regatele succesoare

Instalarea barbarilor

Aşezarea barbarilor în Imperiu s-a făcut în conformitate cu sistemul de încartiruire a soldaților romani, numit al *ospitalității*.

Potrivit acestuia, proprietarii romani erau obligaţi să pună la dispoziţia barbarilor între o treime şi două treimi din pământ, locuinţă, sclavi. În unele cazuri se pare însă că n-a fost vorba de o preluare a pământului, ci doar de încasarea unei cote-părţi din veniturile aferente acelui pământ. Vandalii au confiscat pe scară largă pământul proprietarilor romani, iar anglo-saxonii i-au izgonit din ţinuturile lor pe celţii romanizaţi. Astfel, aşezarea neamurilor germanice pe teritoriile romane a avut ca urmare un anumit transfer de proprietate. În unele zone germanicii au adus cu ei organizarea de marcă (obşte), precum longobarzii, dar în general au adoptat sistemul roman al proprietăţii private asupra pământului.

Regalitatea

În momentul în care se aşează pe teritoriul Imperiului, neamurile germanice sunt conduse de şefi militari, care din punctul de vedere al poporului lor sunt regi, dar care din punctul de vedere al Imperiului sunt consideraţi generali sau funcţionari romani. De exemplu, Teodoric ostrogotul este *rex* pentru oştenii săi, dar *magister militum* şi patriciu pentru împăratul de la Constantinopol şi pentru populaţia romanică din Italia. Clovis este *rex Francorum,* dar primeşte de la împăratul Anastasie titlul de consul onorific. Sigismund, regele burgunzilor, afirmă într-o scrisoare că este supusul fidel al împăratului. Aceasta demonstrează că regii barbari respectau în mod teoretic drepturile împăratului din răsărit şi se proclamau drept reprezentanţi ai acestuia, în general în virtutea unui *foedus*, tratat de alianţă militară. Pentru a avea o legitimitate sporită în ochii populaţiei romanice, unii dintre aceşti regi barbari se afiliază în mod fictiv familiei imperiale, preLuând cognomenul imperial *Flavius* (Teodoric, Authari al longobarzilor).

Concepţia despre autoritatea monarhică rămâne în esenţă una de tip roman. Suveranul tinde să aibă o putere absolută, pe care vechile instituţii tribale n-o mai pot controla. Se contura şi o anumită concepţie despre stat văzut ca patrimoniul unei familii, care poate fi împărţit urmaşilor, ca în cazul francilor. Trebuie precizat că acesta este totuşi singurul caz de împărţire a regatului, care nu se regăseşte şi la alte neamuri germanice, şi pe baza căruia nu se pot opera generalizări. Pe de altă parte, chiar în cazul francilor, există conştiinţa distincţiei între averea statului (fiscul) şi cea personală a regelui, ceea

ce demonstrează că nu dispăruse încă în totalitate noțiunea de „treburi publice” (*res publica*).

Regalitatea barbară încearcă să păstreze aparența imperială, regii preLuând o serie de prerogative ale împăratului roman. Funcției lor prioritar militare, aceştia îi adaugă şi calitatea de legislatori, împărțitori de dreptate, şefi ai administrației şi apărători ai Bisericii.

În statele barbare întemeiate pe continent a existat regimul personalității legilor, potrivit căruia un om era judecat după legea neamului său: romanii după dreptul scris roman, iar barbarii după cutumele lor. PreLuând modelul imperial, regii barbari au dispus consemnarea în scris a cutumelor barbare în coduri de legi dintre care cele mai cunoscute sunt legea salică la franci, legea lui Gundovald la Burgunzi, edictul lui Rotari la longobarzi sau legile lui Aethelbert din Kent la anglo-saxoni. Respectuos față de prerogativele împăratului, singurul care putea emite coduri de legi, Teodoric şi-a numit legile doar edicte. Regele vizigot Alaric al II-lea a dispus sistematizarea dreptului roman, pentru supuşii săi de origine romanică, într-un compendiu numit *Breviarul lui Alaric*, folosit apoi vreme îndelungată şi în afara Spaniei.

Regii reprezentau şi instanța supremă de judecată, fiind accesibili celor care doreau să facă apel la ei. Eginhard, biograful lui Carol cel Mare, îi prezintă în derâdere pe ultimii merovingieni mergând prin țară în care trase de boi, dar aceasta era o modalitate de a fi la dispoziția acelora care doreau să le înmâneze plângeri.

Ca şefi ai administrației, regii barbari păstrează în mare parte aparatul de stat roman, pe care nu aveau cu ce să-l înlocuiască. În Italia, Teodoric se mulțumeşte să impună garnizoane gote în oraşe şi să atribuie funcțiile militare numai goților, administrația civilă rămânând în mâinile romanilor. Dintre aceştia s-au recrutat colaboratori de seamă ai săi, precum Boethius sau Cassiodor. În Francia, în afară de comiții recrutați din rândul barbarilor, rămân o serie de funcționari romani, mai ales în cancelaria regală (referendarul–responsabilul cu politica externă) dar şi pe plan local. Funcționari romani au continuat să fie folosiți şi în Spania şi în Italia longobardă. Chiar şi vandalii, deşi au distrus multe din structurile găsite în Africa romană, au continuat să apeleze la rudimente de administrație imperială şi la notari publici. O situație aparte se întîlneşte doar în Britania anglo-saxonă, unde structurile romane s-au prăbuşit total, şi unde migratorii germanici nu au mai găsit elemente de administrație pe care să le preia direct.

Merită menționat şi cazul special al episcopilor, care foarte frecvent, în cazul în care dispărea administrația laică de sorginte romană, preluau unele din atribuțiile vechilor funcționari imperiali, mai ales la nivelul oraşelor, cărora le asigurau apărarea.

Regii barbari îi imită pe împărați şi în ceea ce priveşte funcția de apărători ai Bisericii. Cei care sunt arieni privilegiază, bineînțeles, această confesiune, dar cu excepția vandalilor şi uneori a vizigoților, nu persecută ortodoxia. Un caz aparte îl constituie Clovis, regele francilor, care trece de la păgânism direct la ortodoxie, fără intermediul unei etape ariene, ca alți regi germanici. Convertirea lui la creştinism a creat premisele sintezei rapide dintre franci şi populația galo-romană, condiție a solidității statului franc. În 589 se converteau şi vizigoții de la arianism la drepta credință şi, pe la mijlocul secolului al VII-lea, arianismul dispărea şi din statul longobard. În 597 începea convertirea anglo-saxonilor, prin botezul regelui Aethelbert din Kent. Pretutindeni se instaurau relații foarte bune de colaborare între stat şi Biserică, regalitatea oferind acesteia surse de venit (mai ales danii de pământuri) şi protecție, iar Biserica punând la dispoziția regilor mijloace de legitimare ideologică (ungerea apare pentru prima dată în Spania vizigotă) şi cadre pregătite pentru îndeplinirea funcțiilor administrative. Colaborarea regilor cu episcopii şi abații este o caracteristică a regatelor succesoare europene.

Regii germanici încearcă să-l imite pe împărat şi în plan cultural. În imperiul roman, împăratului i se cerea şi un nivel cultural destul de ridicat, chiar dacă nu toți monarhii se puteau conforma modelului de *philosophus coronatus*. Regii barbari se manifestă la rândul lor ca protectori ai artei şi ai artiştilor, unii dintre ei încercând să mențină o efervescență culturală de tip roman. Chiar dacă despre cultura lui Teodoric nu putem spune nimic cert, el s-a îngrijit să ofere copiilor săi o educație romană de cea mai bună calitate, a încurajat inițiativele culturale ale lui Cassiodor şi ale altora, a susținut refacerea şi împodobirea oraşelor cu edificii impunătoare (Ravenna). Chilperic, unul dintre nepoții lui Clovis, putea să scrie în hexametri, să propună o reformare a alfabetului şi să compună un tratat de teologie, iar în același timp refăcea amfiteatrele pentru a oferi populației tradiționalele spectacole de circ. Regele Sisebut al Spaniei îl îndemna pe episcopul Isidor din Sevilla să scrie tratate despre natură şi istorii din dorința de a se instrui, iar Paul Diaconul compunea opere istorice care să desăvârşească educația prințesei longobarde Adalperga. Cultura supraviețuieşte deci în statele succesoare în vechile forme

9romane, ea nefiind distrusă de barbari ci transformată treptat sub influența creştinismului.

I.2.2. *Statul carolingia*n

Datorită unei succesiuni de regi slabi şi datorită epuizării pământurilor pe care le dăruiseră pentru a-şi asigura fidelitatea aristocrației, dinastia merovingiană a pierdut treptat puterea reală. Ultimii reprezentanți ai ei, „regii trândavi" lăsaseră conducerea regatului majordomilor, dintre care s-au impus cei din Austrasia. Pippinizii aveau domenii importante în zona Belgiei actuale şi reprezentau marea aristocrație francă din nord, ceea ce explică şi treptata consolidare a puterii lor. Sub Pepin de Herstal (680-714) sunt supuse Neustria şi Burgundia, astfel încât se poate vorbi din nou de unitatea regatului franc. Succesorul său, Carol Martel (719-741), consolidează poziția familiei şi îşi sporeşte prestigiul prin înfrângerea arabilor, ce efectuau raiduri din ce în ce mai îndrăznețe în Occident, la Poitiers (732). Pepin cel Scund (majordom între 741-751) hotărăşte să transforme puterea efectivă pe care o deținea într-o regalitate de drept.

Instaurarea dinastiei carolingiene

Pepin dorea să-şi asigure legitimitatea, şi sprijinul putea veni din partea papei de la Roma, cel mai important episcop din Occident. Acesta era amenințat de longobarzi, care doreau să cucerească în sfârşit Roma şi să facă din ea centrul unei regat italian unificat. Teoretic, papa era supusul împăratului de la Constantinopol, dar în contextul frământat al secolului al VIII-lea (criza iconoclastă, atacurile arabe) devenise clar că de la Bizanț nu poate veni nici un ajutor. De aceea, episcopul de Roma s-a adresat celei mai mari puteri a apusului din momentul respectiv, care era regatul francilor, cârmuit de fapt de majordom. În urma înțelegerii dintre cele două părți, oastea trimisă de Pepin intervine în Italia, îi învinge pe longobarzi şi cedează papei o parte din teritoriile cucerite, care vor constitui de acum încolo baza teritorială a statului pontifical. În schimb, în 751, legatul papal îl unge pe Pepin rege, consfințind astfel înlăturarea ultimului merovingian. Trei ani mai târziu, papa în persoană îl unge din nou ca rege pe Pepin, împreună cu soția şi cu cei doi copii, conferind astfel o şi mai mare legitimitate noii dinastii.

Inscăunarea lui Carol cel Mare (768-814)

Pipinizii aveau aceeaşi concepţie patrimonială despre stat precum merovingienii, astfel că la moartea lui Pepin cel Scund, în 768, regatul se împarte între fii săi Carloman şi Carol. Acesta din urmă rămâne însă foarte repede singurul rege şi continuă opera tatălui său.

Cuceriri militare

În vremea lui Carol Martel fusese deja cucerită Frizia, zona din nordul Olandei actuale, şi acum stăpânirea acesteia este consolidată. Carol cel Mare continuă expansiunea începută de înaintaşii săi pe trei direcţii pricipale: sud-est – Italia; sud-vest – Spania şi est – Germania.

În Italia intervine împotriva longobarzilor pe care îi supune în 774, luându-l prizonier pe regele lor Dezideriu şi intitulându-se el însuşi „rege al francilor şi al longobarzilor".

În Spania declanşează un „război sfânt" împotriva musulmanilor, şi reuşeşte să cucerească teritorii până în zona Barcelonei (778), care devine şi capitala „mărcii Spaniei". Opoziţia arabă este foarte puternică şi, în timpul unei retrageri, ariergarda comandată de Hruotland, comitele Bretaniei, a fost surprinsă la Roncevaux şi masacrată de basci. Este episodul care a stat la baza *Cântecului lui Roland*.

În est, s-au purtat lupte încrîncenate cu saxonii (772-803), în care cucerirea s-a combinat cu creştinarea forţată, prin măsuri draconice împotriva celor care, refuzând credinţa lui Carol, respingeau de fapt autoritatea lui. În Germania centrală au fost cucerite Bavaria şi Carintia.

Tot în est, expansiunea a ajuns până în Pannonia, unde avarii îşi stabiliseră un important centru de putere. Prin distrugerea ringului avar (796) stăpânirea lui Carol ajungea până la Dunărea mijlocie şi Drava.

Statul franc devenise acum un conglomerat de popoare, de origini şi limbi diferite (germanici, romanici, slavi), care punea probleme de apărare şi de organizare. Pentru apărare, în regiunile limitrofe au fost organizate mărci de graniţă: marca Spaniei, marca pannonică, marca de răsărit, marca daneză. Consolidarea stăpânirii sale avea însă nevoie şi de un suport ideologic găsit în restaurarea imperiului în Occident.

Restaurarea Imperiului

Imperiul roman creştin fusese unul universal, a cărui stăpânire trebuia teoretic să se extindă asupra întregii lumi cunoscute. În momentul la care ne referim, împăratul era cel de la Constantinopol,

monarh creştin situat în fruntea unei ierarhii de conducători care îi recunosc măcar teoretic întâietatea. Spațiul germanic însă cunoştea şi ideea imperiului ca sumă de regate, astfel că expansiunea teritorială putea duce la asumarea titlului imperial. Ideea universală romană, conservată în Occident de papalitate, s-a întîlnit cu această concepție germanică, şi rezultatul a fost proclamarea lui Carol ca împărat la Roma în momentul semnificativ al Crăciunului anului 800 de către papa Leon al III-lea.

Este foarte posibil ca noul împărat să fi văzut în creştinism un mijloc de a conferi unitate stăpânirii sale atât de eterogene. Este posibil ca papa să fi crezut că reuşeşte să realizeze astfel un imperiu creştin în care el să joace un rol determinant. Cert este că suveranul franc nu a renunțat niciodată la titlul său de rege al francilor şi longobarzilor, şi nu şi-a spus împărat al romanilor, ci „împărat guvernând imperiul roman", ceea ce indică ambiguitatea poziției sale. De altfel, împărații bizantini au refuzat în primă instanță să-i recunoască titlul imperial, considerându-se singurii moştenitori legitimi ai vechiului imperiu roman.

Statul condus de Carol, chiar dacă se voia o restaurare a imperiului roman, era în multe privințe diferit de acesta. Din punct de vedere teritorial, nu incorpora teritorii altădată romane (Spania, Britania), iar pe de altă parte se extinsese în zona germană ce nu fusese niciodată stăpânită de romani. Era un stat centrat pe spațiul franc şi orientat din punct de vedere economic spre nord, şi nu spre Mediterana, în acel moment controlată de arabi. Deşi la suprafață părea inspirat de modele romane, imperiul a rămas unul franc, în care se menținea concepția patrimonială despre stat, văzut nu ca un domeniu public (*res publica*) ci drept o proprietate personală a suveranului, care îl lasă moştenire şi, mai ales, îl poate împărți. Carol a dorit să împartă imperiul între fii săi şi doar întîmplarea, care a făcut să nu îi supraviețuiască decât unul, l-a împiedicat.

Urmaşii lui Carol cel Mare

Fiul său, Ludovic cel Pios (814-840), a fost un împărat influențabil, care pe de o parte a continuat opera tatălui său, de uniformizare, mai ales religioasă, a statului, dar pe de alta a fost incapabil să rezolve problemele de succesiune. Dorind să facă parte la moştenire tuturor fiilor săi, inclusiv celui dintr-o a doua căsătorie, a împărțit împeriul în trei. Bineînțeles că au izbucnit lupte între el şi fii

săi, apoi între fraţi. In 842, Carol cel Pleşuv şi Ludovic Germanicul se aliază împotriva fratelui lor mai mare, Lothar, care dorea să-şi impună asupra lor prerogativele imperiale. La Strassbourg cei doi schimbă între ei jurăminte, rostite de fiecare în limba vorbită de soldaţii celuilalt, ceea ce constituie primele mărturii ale limbilor franceză şi germană veche. Conflictele s-au încheiat în 843 cu acordul de la Verdun prin care reveneau: lui Carol cel Pleşuv Francia Occidentală (în mare Farnţa actuală), lui Ludovic Germanicul Francia Răsăriteană (actuala Germanie) şi lui Lothar Italia şi zona intermediară între cele două stăpâniri ale fraţilor săi, între Frizia şi Provenţa (viitoarea Lotaringie). Lothar păstra însă titlul de împărat şi o întâietate onorifică între fraţii săi. Dar pe de altă parte, teritoriile sale erau cele mai lipsite de unitate, ceea ce a şi condus la dezagregarea rapidă a acestei formaţiuni teritoriale.

Tratatul de la Verdun a marcat împărţirea definitivă a Imperiului carolingian, pe ruinele căruia se defineau viitoarele entităţi medievale ale Franţei, Germaniei şi Italiei. In scurtă vreme intervenea căderea în desuetudine a titlului imperial, care este asumat de regii Italiei, fără a mai avea o semnificaţie universală ca în vremea lui Carol cel Mare. Readucerea sa în actualitate avea să survină de-abia în 962, însă sub o altă dinastie germană, cea a ottonienilor.

Organizarea internă

Şi în acest domeniu există elemente care fac din stăpânirea lui Carol o creaţie originală, diferită de fostul imperiu. Puterea centrală este asigurată de împărat şi de anturajul lui, „palatul" (cu menţiunea că nu mai există funcţia de majordom, pe care suveranul o exercită singur). Nu există o capitală propriu-zisă, necesitatea de a fi prezent personal în diferite puncte ale imperiului şi de a consuma la faţa locului produsele ce se puteau transporta cu greu ducând la o deplasare a curţii între mai multe reşedinţe. Totuşi, cea preferată, mai ales în ultimii ani ai vieţii lui Carol, a fost la Aachen, unde şi Ludovic cel Pios încearcă să stabilească o adevărată reşedinţă imperială. Împăratul concentrează în mâna sa toate puterile: judiciară, administrativă, religioasă şi militară. El legiferează în toate aceste domenii prin intermediul unor *capitulare*, redactate în formă de capitole şi având putere de lege pe întreg teritoriul Imperiului. Controlul asupra aplicării politicii imperiale este asigurat de trimişii suveranului, *missi dominici*, care se deplasează regulat în teritoriu,

câte doi - un laic şi un cleric. Aceştia inspectează, primesc raporturi sau plângeri, transmit hotărârile împăratului.

Puterea locală este exercitată în circumscripţiile administrative de comiţi, duci (cu o funcţie militară mai pronunţată) sau marchizi (comiţii din mărcile de apărare). Aceştia exercită pe plan local puterea administrativă, judiciară şi militară, fiind recompensaţi prin păstrarea unei cote părţi din impozite sau amenzi judiciare. Fac parte din aristocraţie şi sunt legaţi de suveran prin jurământul de fidelitate pe care Carol îl impune tuturor oamenilor liberi în încercarea de a da coerenţă stăpânirii sale. Vasalitatea (sistem de obligaţii reciproce în care prestarea slujbei militare se face în schimbul unor avantaje materiale şi este garantată prin jurământ) este deci văzută ca un mijloc de guvernare a imperiului.

Un alt mijloc de guvernare a imperiului a părut la un moment dat şi imunitatea, prin care unui mare proprietar, laic sau eclesiastic, i se acordau toate puterile judiciare şi fiscale pe domeniul său, unde agenţii puterii imperiale nu puteau intra. Iniţial derogare a unor responsabilităţi, imunitatea a devenit mai târziu un mijloc de subminare a puterii suveranului.

De asemenea, în guvernarea imperiului un mare rol i-a fost acordat Bisericii. Episcopii sau abaţii făceau parte dintre acei *missi* trimişi în teritoriu, beneficiau adesea de imunitate, clerul furniza ştiutorii de carte necesari pentru administrare. În teritoriile cucerite au fost întemeiate noi episcopate, care au contribuit în acelaşi timp la creştinare şi la întărirea puterii suveranului. Pentru a-şi îndeplini sarcinile în omogenizarea imperiului, Biserica a fost ea însăşi reformată, impunându-se pretutindeni aceleaşi rituri - ale Romei, aceeaşi limbă - o latină ce se dorea clasică, purificată, aceeaşi organizare a mănăstirilor sub regula Sfântului Benedict.

Rezultatul acţiunilor întreprinse de Carol cel Mare şi urmaşii săi a fost renaşterea ideii de imperiu creştin în Europa apuseană, idee care sub diferite forme va supravieţui până în epoca modernă, dând o anume identitate civilizaţiei europene. Mai mult decât atât, statul carolingian s-a definit ca o *respublica cristiana*, al cărui conducător era, cel puţin teoretic, în fruntea întregii lumi creştine. De fapt, creştinătatea apuseană devenea pentru prima oară conştientă de unitatea ei profundă, dincolo de realele diferenţe existente între regiuni.

I.2.3. *Ultimele invazii*

Cu începere din secolul al VIII-lea, dar atingând apogeul în secolele următoare, noi invazii tulbură stabilitatea recâştigată de Occident. În faţa acestora, puterile creştine sunt la început incapabile

să reacţioneze, şi existenţa locuitorilor este dezorganizată pentru perioade îndelungate. La sfârşitul celui de-al doilea val al invaziilor, fizionomia Occidentului se găsea profund transformată.

Arabii

După apariţia Islamului în urma predicii lui Mahomed, arabii încep o politică de expansiune teritorială care le permite să cucerească extrem de rapid teritorii întinse din Imperiul persan şi cel bizantin. Din Africa de Nord trec la începutul secolului al VIII-lea în Spania, care se prăbuşeşte cu o viteză dezarmantă (711-714) în urma intervenţiei conduse de Tarik ibn Ziyad (de la al cărui nume strâmtoarea cunoscută altădată drept Coloanele lui Hercule avea să se numească Djabal Tarik, adică Gibraltar). Uşurinţa cu care au realizat această cucerire îi determină să încerce să se înstăpânească şi în sudul Franciei, în teritoriile care făcuseră cândva parte din fostul regat vizigot. Carol Martel, majordomul regatului franc, reuşeşte să-i înfrîngă la Poitiers în 732, într-o bătălie importantă nu pentru că ar fi pus capăt cu desăvârşire raidurilor arabe în regiune, ci pentru că era prima victorie împotriva arabilor şi că i-a împiedicat să se extindă dincolo de Pirinei.

În secolul al IX-lea, tendinţele expansioniste sunt reluate din zonele marginale, care scăpaseră controlului efectiv al califatului. Astfel, dinastia Aglabizilor, din Africa de Nord, organizează expediţii în urma cărora, până la sfârşitul secolului al IX-lea, Sicilia este cucerită, permiţându-le controlul Mediteranei centrale. Chiar înainte de desăvârşirea cuceririi insulei, arabii atacă oraşe din Apulia, Campania, Calabria, şi în 846, urcând pe Tibru, jefuiesc San Pietro din Roma. Atacuri arabe vizează şi coasta italiană a Adriaticii, ajungând chiar la nord de Ravenna. Cucerirea Maltei în 870 permitea emirilor aghlabizi să controleze traficul între cele două bazine ale Mediteranei. De asemenea, ocuparea insulelor Baleare, controlul asupra Corsicii şi Sardiniei aveau acelaşi rol.

Expediţiile arabe din secolul al IX-lea au un foarte pronunţat caracter pirateresc. Interesul major este ocuparea unor puncte cu valoare strategică, de unde să poată fi organizate raiduri de pradă, pe mare sau pe uscat. Asemenea baze ale piraţilor „sarazini", după cum încep să fie numiţi în sursele occidentale, se găsesc pe coasta sud-estică a Spaniei, în sudul Italiei (Tarent, Bari, Liri, Agropoli), în sudul Galiei (Fraxinentum - Frejus, pe coasta mediteraneeană, între Marsilia şi Lerins). Din aceste baze pornesc expediţii terestre, care jefuiesc şi

depopulează coastele, dar pătrund şi în adâncimea teritoriului italian sau francez. Nici munţii nu reprezintă obstacole eficiente în faţa sarazinilor, care din Liri (coasta apuseană a Italiei, la sud de Roma) trec cu uşurinţă Apeninii, iar pornind din Fraxinetum traversează Alpii, ajungând pe malurile lacului Constanţa sau în Piemont. Mănăstirile, reputate pentru bogăţiile lor, sunt ţintele privilegiate ale arabilor, multe dintre ele fiind distruse ori dezorganizate pentru zeci de ani.

Eliminarea pericolului arab se face treptat, începând cu ultimele decenii ale secolului al IX-lea şi continuînd în veacul următor, când în Italia intervin eficient împăraţii bizantini (Vasile I, Nikephor Phokas). Regii carolingieni, principii longobarzi, împăraţii germani, papalitatea acţionează la rândul lor pentru distrugerea bazelor piratereşti.

Normanzii

După încheierea invaziilor germanice, Scandinavia intrase într-un relativ con de umbră, sursele occidentale neconsemnând aproape nimic despre acest spaţiu. Societatea scandinavă evolua însă, diferenţierile sociale apăreau din ce în ce mai marcate şi în cadrul ei, iar reluarea contactelor cu Occidentul avea să aducă transformări reciproce foarte importante. Sub numele de *normanzi*, iniţial *nortmanni*, oamenii nordului, trebuie să-i vedem pe cei ce erau din punct de vedere etnic danezi, suedezi, norvegieni. Numele de vikingi (probabil însemnând „oameni ai porturilor", marinari) îi desemnează mai ales pe danezi şi norvegieni, suedezii intrând în istorie ca *varegi* (ceea ce ar putea însemna „negustor").

Cauzele care au dus la declanşarea invaziilor normande sunt multiple, şi greu de explicat în toate cazurile la fel. Cu unele diferenţe regionale, locuitorii din actualele state Danemarca, Norvegia, Suedia erau agricultori şi păstori. O suprapopulare relativă, care ar fi condus la o „foame" de pământ este posibil să se fi produs în perioada premergătoare invaziilor. O răcire a climei, presupusă de unii istorici, şi care i-ar fi determinat să caute noi teritorii este greu de acceptat, mai ales că în această perioadă Groenlanda oferea condiţii pentru existenţa coloniilor norvegiene. Iar primele expediţii au caracter de jaf, şi apoi urmează cele vizând colonizarea.

Există şi o serie de factori favorizanţi ai expansiunii, care trebuie luaţi în considerare. Ceea ce-i individualiza faţă de alţi europeni era stăpânirea artei navigaţiei, factor esenţial în expansiunea normandă. Vasele lor

(*snekja*, *kogge*, *drakkar*) spațioase, permițând transportul a zeci de oameni şi cai, erau uşor de manevrat prin intermediul vâslelor şi al velelor. Puțin adânci, puteau pătrunde cu uşurință pe gurile fluviilor până adânc în interiorul uscatului. Cunoştințele astronomice le permiteau normanzilor să se orienteze după stele în mare deschisă, ceea ce le-a permis să ajungă în America mult înainte de descoperirea busolei.

Conturarea unei aristocrații militare a fost un alt factor care a favorizat expansiunea normandă. Şefi războinici se înconjurau de tineri luptători dornici de a câştiga bogăție şi faimă şi organizau expediții navale. Tactica de luptă, bazată pe rapiditate şi demoralizarea adversarului prin cruzimea manifestată, le-a conferit superioritatea în fața occidentalilor. Afirmarea puterii centrale a fost, mai ales în Norvegia, un alt factor care a stimulat expedițiile cu scop de descoperire a noi teritorii şi de colonizare, întrucât acestea permiteau aristocrației să scape de rigorile impuse de statul ce încălca vechile privilegii. Pentru suedezi, interesele comerciale au fost cele ce i-au îndemnat să caute drumuri care să-i aducă în contact cu Marea Neagră sau cu Caspica. Religia nordică, favorizând luptătorii căzuți pe câmpul de luptă, cărora le face loc în Walhalla, a putut eventual oferi o susținere ideologică expedițiilor războinice.

Explicațiilor ce țin de structura internă a societății scandinave trebuie să li se adauge cele referitoare la situația celor atacați. Ei lovesc în societăți europene neobişnuite cu navigația şi dezorganizate interior. Carol cel Mare reuşeşte să facă față raidurilor vikinge, dar urmaşii săi sunt incapabili să organizeze apărarea. Occidentul, în care puterea centrală decădea continuu, nu a fost în stare să reacționeze eficient la atacuri desfăşurate de forțe puțin numeroase, dar bine antrenate şi care foloseau o tactică superioară.

Deşi expedițiile au în general o componență etnică amestecată, putem vorbi totuşi de direcții de expansiune specifice fiecăruia dintre cele trei neamuri nordice. Norvegienii au două scopuri, în parte diferite: jaful, desfăşurat mai ales în zonele sudice ale expansiunii, şi descoperirea de noi teritorii apte de colonizare. Drumurile urmate de ei porneau spre vest, din regiunea Bergen, ajungând în insulele Shetland. De aici existau două opțiuni: spre nord-vest, către Feroe, Islanda (830), Groenlanda (981, descoperită de Eric cel Roşu) şi America (circa anul 1000, descoperită, probabil, de Leif Erikson). Spre sud vest, prin Orcade şi Hebride, au ajuns în Irlanda (830), căreia i-au atacat atât coastele vestice cât şi pe cele estice, dinspre Marea Irlandei. Aici au cucerit insula Man, care le permitea controlul şi

organizarea de expediții spre coastele vestice ale Angliei. Mai departe, ajungeau în vestul Galiei, în Spania şi chiar la Gibraltar. Din Orcade, ei puteau porni şi spre sud, către coastele orientale ale Scoției şi Angliei.

Danezii au fost preocupați în primul rând de jaf şi doar în etapa finală de colonizare. Drumul lor pornea din vestul Peninsulei Iutlanda şi urma țărmul Mării Nordului până în dreptul Canalului Mânecii, de unde se bifurca, fie spre răsăritul Angliei (deja în 793 atacau mănăstirea St. Cuthberth, în insula Lindisfarne), fie spre coasta dinspre Atlantic a Galiei (820, mănăstirea St. Philibert din insula Noirmoutier).

Suedezii n-au fost preocupați de colonizare, ci de obținerea metalelor prețioase, fie prin comerț, fie angajându-se ca mercenari, fie prin jaf, chiar dacă în măsură mai mică decât vikingii. De pe malurile orientale ale Balticii, ei porneau pe Dvina sau prin Golful Finlandei şi pe râul Volkov, ajungeau pe Volga sau pe Nipru şi atingeau în final Marea Neagră sau Caspica. Ținta lor predilectă, atât pentru comerț cât şi pentru jaf era Constantinopolul, de aceea cea mai cunoscută rută era cea spre Marea Neagră, reprezentând „drumul de la varegi la greci".

În general, acolo unde ținta principală a expedițiilor era jaful, expansiunea normandă s-a realizat în mai multe etape. Mai întâi a existat faza expedițiilor propriu-zise de pradă, care constau în raiduri de jaf şi în masacre cu rol demonstrativ, după care urma întoarcerea în țară. În fața incapacității de reacție a autorităților occidentale, urma uneori aşezarea temporară, mai ales pe insulele unor fluvii, care constituiau baze pentru atacuri ulterioare. Ultima fază putea consta în cuceriri de teritorii unde normanzii se stabileau definitiv, sfârşind prin a se contopi cu populația locală şi a fi asimilați.

Astfel, danezii au jefuit la începutul secolului al VIII-lea coastele nordice ale regatului franc, cu precădere după 835. Dorestad şi Quentovic, importantele porturi france, sunt grav afectate în urma raidurilor şi cuceririi daneze. În Anglia, ei urcă pe Tamisa, în Galia, pe Sena şi pe Loara. După 850 îşi stabilesc baze de atac pe insule precum Thanet sau Noirmoutier, ceea ce le permite intensificarea atacurilor.

Rezolvarea problemelor create de atacurile vikinge nu se poate face doar prin apelul la forță, de aceea foarte frecvent în fața amenințării cu un raid, autoritățile locale preferă să plătească o taxă, *danegeld*, care nu oferă decât o amânare şi pune la dispoziția atacatorilor un foarte bun mijloc de şantaj. În Anglia, regele Alfred cel Mare al Wessexului le cedează coasta răsăriteană, unde ei se organizează autonom într-un „teritoriu al legii daneze", reuşind astfel

să stăvilească pătrunderile lor în interiorul ţării. Mai târziu însă, în secolul al XI-lea, sub Sven şi Cnut cel Mare au reuşit chiar să cucerească întreaga Anglie, întemeind un imperiu efemer (1014-1042) care grupa laolaltă Anglia, Danemarca şi părţi din Norvegia. În Franţa, de-abia la începutul secolului al X-lea se poate realiza o concertare de forţe care să îngăduie înfrângerea normandului Rollon. Cu toate acestea, se ajunge la o înţelegere între acesta şi regele Franţei, Carol cel Simplu, în urma căreia, prin tratatul de la Sainte Claire sur Epte (911), Rollon devenea vasalul regelui şi se creştina, primind un teritoriu de la vărsarea Senei, nucleul viitorului ducat al Normandiei, şi angajându-se să lupte împotriva raidurilor altor normanzi. În câteva generaţii, normanzii de pe Sena erau total asimilaţi, vorbind limba franceză şi „exportând" în Anglia, prin Wilhelm Cuceritorul, elemente de organizare şi de civilizaţie franceză.

Tot din Franţa, normanzii pătrund în Mediterana, unde în secolului al XI-lea, sub Robert Guiscard, cuceresc teritorii din sudul Italiei de la bizantini şi Sicilia de la arabi.

Ungurii

De origine fino-ugrică, ungurii provin probabil dintr-o zonă situată între Volga, Kama şi Urali. Aici intră în contact cu diferite neamuri iraniene (alanii) sau turcice (onoguri, ciuvaşi), de la care împrumută elemente lingvistice. Prin secolele VII-VIII se deplasează în Ucraina răsăriteană, între Volga şi Doneţ (Lebedia), unde adoptă un mod de viaţă seminomad, caracterizat de existenţa sălaşelor stabile pe timpul iernii. Atacaţi de pecenegi, la sfârşitul secolului al IX-lea se pun în mişcare spre Atelküz, o regiune de la nordul Mării Negre. Imperiul bizantin aflat în război cu bulgarii îi cheamă pe unguri în ajutor, iar aceştia obţin foarte rapid rezultate care îl îngrijorează pe Leon al VI-lea, făcându-l să-i abandoneze. Prinşi între bulgari şi pecenegi, care le devastează sălaşele din Atelküz, ungurii conduşi de Arpad se deplasează către Pannonia. Principalul drum urmat pare să fi fost prin trecătorile Carpaţilor nordici. Distrugerea avarilor de către franci le oferea în Pannonia un cadru propice de manifestare. În răsărit, încep cucerirea Transilvaniei, care va fi însă desăvârşită de-abia în secolele următoare. Din Pannonia, interesul ungurilor este repede atras de Occidentul în care se desfăşurau numeroase conflicte. Chemaţi în ajutor de diferiţi factori de putere occidentali care doreau să-i folosească împotriva adversarilor lor, ungurii vor prelua curând iniţiativa unor atacuri cu scop de jaf dar şi de expansiune teritorială.

Pe la 900 reuşeau deja cucerirea statului morav, mult uşurată de tactica lor de a folosi o cavalerie uşoară foarte mobilă. Urmează campanii în Italia, Saxonia sau Bavaria, în 911 traversând chiar Rinul şi prădând în Lotaringia, Elveţia şi Franţa actuale. Între 917-919 ajung aproape de Marea Nordului, iar în 924 asediază Pavia şi, pătrunzând apoi în Franţa, ajung să prade până la Pirinei. Ca şi normanzii, cer şi obţin tribut pentru a înceta raidurile.

Sfârşitul invaziilor maghiare este legat de întărirea Germaniei în vremea dinastiei saxone. În 933 Henric Păsărarul trecea la ofensivă şi anunţa prin victoriile obţinute începutul declinului invaziilor. Pierderea tributului plătit până atunci de germani îi obligă pe unguri să caute alte surse de venituri, îndreptându-şi atenţia spre sud-est şi Bizanţ. Supunerea Bavariei de către Otto I le închide calea spre Germania, deşi în 942 mai reuşeau să avanseze spre vest, trecând chiar Pirineii în Califatul de Cordoba, unde sunt însă capturaţi de arabi. Stăpânirea lui Otto (din 951) asupra Italiei le închide şi această cale de acces spre Occident. Doar în urma unor probleme interne germane reuşesc ungurii, chemaţi de unii răzvrătiţi, să pătrundă din nou în Germania. La Lechfeld, în 955, Otto I obţinea împotriva lor o răsunătoare victorie, care punea definitiv capăt expediţiilor lor de jaf împotriva Occidentului. După această dată ei se vedeau obligaţi să treacă în întregime la sedentarism şi să-şi schimbe modul de viaţă, ceea ce le permitea, spre sfârşitul secolului al X-lea, să se integreze în societatea occidentală prin creştinare şi adoptarea relaţiilor feudo-vasalice.

Urmările celui de-al doilea val al invaziilor

Invaziile arabilor, ungurilor, normanzilor au în primul rând caracterul conferit de distrugerile de bunuri şi de pierderea de vieţi omeneşti. Toţi invadatorii, dar mai ales arabii, iau în robie un număr foarte mare de oameni din zonele atacate. Mănăstirile şi oraşele, ţinte predilecte ale invadatorilor, sunt atacate si jefuite sistematic, ceea ce conduce la dezorganizarea activităţii economice şi culturale desfăşurată în acestea. Monahismul irlandez, foarte activ până atunci, este lovit puternic de cuceririle vikinge, şi nu-şi mai recâştigă niciodată rolul pe care îl avuse în promovarea creştinismului şi a culturii.

Imposibilitatea puterii centrale de a organiza apărarea împotriva invadatorilor contribuie la preluarea iniţiativei pe plan local. În secolele IX-X Occidentul cunoaşte fenomenul ridicării de castele, care iniţial sunt justificate de necesităţile apărării împotriva atacurilor

externe, dar care ulterior vor deveni centre de putere ale autorităților locale. Fărâmițarea autorității, fără a avea drept cauză exclusivă atacurile din exterior, este în mare măsură facilitată de acestea.

Există însă şi consecințe mai puțin negative. Dacă într-o primă instanță vikingii foloseau tezaurele jefuite doar ca instrumente de prestigiu, tezaurizând la rândul lor metalele prețioase, ulterior aceste bogății au fost transformate în monedă, regăsindu-şi rolul economic. Varegii au contribuit la desfățurarea unor schimburi economice mai susținute între Orient şi Ocident. Pe plan politic, normanzii contribuie la evoluția unor state precum Anglia, Irlanda (unde creează primele oraşe în adevăratul sens al cuvântului), Franța. În zona orientală, aportul suedez pare să fi fost decisiv în întemeierea statului rus de Kiev, a cărei primă dinastie, a lui Rurik, este de origine varegă. Contactul cu civilizația occidentală a avut o considerabilă influență asupra societăților invadatoare, mai puțin cea islamică, ireductibilă din punct de vedere religios şi superioară cultural. Treptat-treptat, atât normanzii cât şi ungurii se creştinează şi adoptă modul de viață şi de organizare specific occidental.

I.2.4. *Lumea scandinavă în evul mediu*

Epoca vikingă adusese pentru popoarele nordice un aflux de bogății care au modificat structurile economice şi sociale ale regiunii. Adoptarea modelului occidental şi a creştinismului a condus şi aceste regiuni spre o dezvoltare de tip feudal, chiar dacă diferită şi cu decalaje față de cea din Anglia sau Franța. Caracteristic pentru spațiul scandinav este menținerea unei țărănimi libere (*bôndi*, pl. *bôndr*) mult mai putenică şi mai stabilă decât cea din Occident, ceea ce a imprimat un alt tip de dezvoltare a agriculturii, cu un rol mai puțin important al marelui domeniu. Structura societății scandinave nu este atât tripartită, ca în Occident, cât bipartită, deosebirea esențială fiind cea între omul liber şi sclav. De altfel, sclavia domestică, cu o existență veche în spațiul scandinav, a fost revigorată în urma raidurilor vikinge, intrând în declin şi dispărând de-abia prin secolele XIII-XIV. Agricultura, creşterea animalelor, pescuitul şi comerțul sunt principalele surse de venituri ale lumii scandinave, situată la un nivel destul de scăzut al dezvoltării economice pe toată întinderea perioadei medievale, între altele şi datorită condițiilor de climă şi de relief destul de vitrege.

Din punct de vedere politic, lipsa unor frontiere naturale ferme a constituit adesea o tentație pentru încercări de a realiza unitatea

spațiului scandinav. De altfel, până în secolul X, în Peninsula scandinavă se pare că se vorbea încă o limbă unitară, care de-abia un veac mai târziu începe să dea naştere dialectelor, norvegiana şi islandeza evoLuând diferit de suedeză şi daneză.

Statul apare în peninsulă în perioada vikingă, fiind probabil în acelaşi timp şi cauză şi efect al marilor expediții de peste mări. În Norvegia, întemeietorul statului este considerat Harald Harfagr (Păr Frumos), care, la 872, într-o bătălie împotriva vikingilor punea bazele unității teritoriale norvegiene. După o perioadă de disoluție, în 995, un strănepot de-al său, Olav Tryggvason, reuşeşte reunificarea teritoriilor dispersate.

În Danemarca, primul rege cunoscut este Godfred, mort pe la 810, adversar al lui Carol cel Mare. Cel ce a întemeiat însă regalitatea daneză pare să fie Harald Blâtönu (Dinte Albastru), care a domnit între 940-986 şi este şi autorul convertirii la creştinism a poporului său.

Suedia se defineşte ca o individualitate în secolul al IX-lea, cu dinastia Ynglingar, din care face parte Olaf Sköttkonung (Cel care pune impozite), artizanul creştinării şi al organizării administrative în spirit occidental.

Islanda, descoperită şi colonizată între 874-930 de norvegieni amestecați şi cu danezi, suedezi, flamanzi şi anglo-saxoni are o evoluție de un tip special. În această insulă nu există regalitate, autoritatea supremă fiind adunarea oamenilor liberi, *Althing*, cu rol judiciar şi de arbitraj în problemele interne, din care unii istorici au dorit să facă primul parlament din istorie. Fără conducere centralizată şi fără o forță militară proprie, Islanda îşi păstrează totuşi independența până în secolul al XIII-lea, când este cucerită de Norvegia, iar din 1389 este integrată împreună cu aceasta Danemarcei (în componența căreia rămâne până în 1944).

Creştinarea lumii nordice a fost un moment decisiv în integrarea acesteia modelului occidental. Cazuri individuale de convertire a unor vikingi au existat încă din secolul al IX-lea, dar de multe ori era vorba de decizii conjuncturale, luate pentru a obține eliberarea din captivitate sau semnarea unui tratat avantajos cu un monarh creştin. Adeseori, cel astfel convertit revenea apoi la vechea sa religie, demonstrând că trecerea la creştinism nu este, aşa cum credeau misionarii, doritul remediu pentru problema vikingă. Primele misiuni pe teritoriul viking aparțin lui Willibrord, apostolul Friziei şi lui Ansgar, călugăr saxon, care întemeiază în 830, la Birka, în Danemarca, prima Biserică din spațiul scandinav. Harald Dinte Albastru se converteşte în 966 şi impune şi supuşilor săi botezul,

astfel că pe la 986 creştinismul părea stabilit în Danemarca. La mijlocul secolului al IX-lea existau deja comunităţi creştine şi în Suedia, iar la sfârşitul secolului al X-lea, Olaf Tryggvason instalează în Norvegia un episcop adus din Northumbria. Adevăratul evenghelizator al Norvegiei este însă Olaf Haraldson, intrat în istorie ca Sfântul Olaf (mort în 1030). Varegii suedezi, datorită contactelor cu Rusia, sunt la începutul secolului al XI-lea supuşi unei influenţe bizantine. Creştinarea oficială a Suediei este însă opera regelui Olaf Sköttkonung, botezat în 1008 împreună cu curtea sa. În Islanda, decizia Althingului din 999 făcea din creştinism singura religie acceptată în insulă. În concluzie, în secolele X-XI creştinismul de expresie latină se instala în spaţiul scandinav, creând condiţiile pentru aderarea la sistemul economico-social şi politic şi la valorile specifice Occidentului catolic.

Evoluţia politică a spaţiului scandinav cunoaşte un prim moment de unificare la începutul secolului al XI-lea, în timpul lui Knut cel Mare (1014-1035). Tatăl său, danezul Sven Tveskaeg (Barbă Înfurcată) cucerise Anglia, iar Knut continuă seria cuceririlor, aducând sub stăpânirea sa Danemarca (1018), Suedia (1026) şi Norvegia (1027). Imperiul nordic al lui Knut nu-i supravieţuieşte însă, din anii '40 ai secolului al XI-lea părţile componente recăpătându-şi independenţa. Secolele XII-XIV sunt marcate de tulburări interne în întreaga lume scandinavă, rivalităţile între pretendenţi, decăderea puterii regale în raport cu cea a aristocraţiei şi a Bisericii determinând frecvente schimbări de dinastii.

O soluţie la această situaţie a părut să fie realizarea unei uniuni scandinave, a cărei primă etapă a avut loc în 1319. Norvegia cunoscuse o anumită întărire a puterii regale în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, astfel că în 1319, Magnus Erikson, un copil de trei ani, moştenea fără probleme tronul. Prin mamă, acesta avea şi drepturi la coroana Suediei şi, în condiţiile anarhiei interne ce a condus la lichidarea dinastiei, era recunoscut ca rege şi în această ţară, sub regenţa mamei sale Ingeborg. Văzută iniţial ca o stare tranzitorie, uniunea suedo-norvegiană se consolidează, iar în 1389 îşi adăuga şi Danemarca. După o perioadă de slăbire continuă a puterii regale, Danemarca ajunsese sub controlul reginei Margareta, care asigura regenţa şi în Norvegia. Astfel, în 1389 se ajungea la Uniunea de la Kalmar, care avea să menţină cele trei regate scandinave şi domeniul lor insular sub acelaşi sceptru până în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

I.2.5. *Fărîmițarea feudală*

De la mijlocul secolului al IX-lea, autoritatea carolingiană începea să decadă, în condițiile luptelor pentru tron, ale începutului noilor invazii şi ale conturării unor factori de putere la nivel local. Funcțiile de comite, duce sau marchiz fuseseră gândite de Carol cel Mare ca având un caracter public, menit să asigure exercitarea autorității centrale în teritoriu. Din funcții cu caracter public şi revocabil, ele s-au transformat în timpul urmaşilor săi în patrimoniu de familie transmis ereditar. Capitularul de la Quierzy (877) indică lupta dusă de împărați pentru a menține dreptul lor de a numi în funcții, în condițiile în care acestea erau în mod tot mai frecvent moştenite din tată în fiu.

În toate teritoriile care au făcut parte din fostul Imperiu Carolingian, în secolul al X-lea puterea reală nu mai aparține monarhului, care, sub titlul de împărat sau de rege, nu mai reprezintă decât un simbol al unității de altădată, ci unor principi teritoriali. Aceştia au moştenit prerogativele foştilor funcționari carolingieni şi de asemenea, în anumite zone, s-au afirmat pe baza unor solidarități etnice care supraviețuise în timpul Imperiului. Această situație este foarte evidentă în Germania, unde se crează aşa numitele „ducate naționale" (Suabia, Bavaria, Saxonia, Franconia, Lorena) pe teritoriile unor foste uniuni de triburi preexistente cuceririi carolingiene. În spațiul italian, un bun exemplu poate fi reprezentat de ducatele longobarde de Spoleto şi Benevent, sau de *romanii,* precum cea din zona venețiană. Chiar şi în Franța, la baza unor mari principate teritoriale precum Acvitania, Burgundia, Bretania sau Normandia au stat unele particularisme etnice, manifestate din perioada merovingiană sau apărute în urma migrațiilor.

Generalizarea raporturilor feudo-vasalice a contribuit la rândul ei la schimbarea raportului de forțe între regalitate şi reprezentanții marii aristocrații din teritoriu. Deşi toți deținătorii de funcții (*honores*) erau în mod formal vasalii monarhului, căruia îi jurau credință, în momentul în care îşi creează proprii vasali şi propria forță armată, ei nu se mai simt constrânşi de o putere centrală care uneori le este inferioară din punctul de vedere al bogăției şi al capacității de luptă.

O altă posibilă cauză a fragmentării politice a Occidentului poate fi şi dificultatea controlului unui teritoriu prea vast în condițiile precarității rețelei de drumuri şi a greutăților de comunicare rapidă pe

distanțe mari. Principatele teritoriale sunt alcătuiri mai restrînse, care pot fi mai uşor controlate în condițiile epocii decât regatele.

Principatele acestea sunt conduse de comiți, duci sau marchizi care exercită pe întinsul lor atributele puterii suverane: asigură apărarea, mai ales în contextul invaziilor normande sau maghiare, cărora monarhii n-au reuşit să li se opună în mod eficient, împart dreptatea, pretind taxele care altădată aparțineau regalității, protejează Biserica, bat monedă.

La conducerea unor principate teritoriale pot ajunge uneori şi reprezentanți ai Bisericii, episcopi sau arhiepiscopi, cărora regii carolingieni le-au încredințat funcții de comite şi care au constituit la rândul lor adevărate dinastii. În Franța, principatele ecleziastice sunt mai fragile şi nu se mențin multă vreme, fiind în general fracționate şi împărțite între laici. În Germania însă, în condițiile colaborării dintre Ottonieni şi episcopat, se constituie „Biserica imperială", în care episcopi şi arhiepiscopi dețin autoritatea la nivelul unor întinse formațiuni teritoriale.

Procesul de fragmentare a autorității şi de delegare a acesteia la nivel local nu se încheie cu conturarea în secolul al X-lea a principatelor teritoriale. Mai ales în contextul ultimelor invazii, dar şi al unui climat de violență datorat luptelor dintre reprezentanții aristocrației, în Occident încep să se răspândească punctele fortificate de tipul turnurilor sau castelelor. Istoricii italieni au folosit termenul de *incastellamento* pentru a desemna fenomenul de ridicare a unor fortificații care în caz de nevoie pot adăposti populația din zona rurală înconjurătoare şi care în vreme de pace reprezintă un mijloc de dominație a aceleiaşi populații de către cei ce au în grijă sau în proprietate castelul. Ridicate uneori din grija monarhilor şi încredințate spre apărare unor castelani, alteori rezultate din inițiative locale, aceste fortărețe devin la sfârşitul secolului al X-lea şi în cel de-al XI-lea centre de putere pe plan local, care scapă adesea autorității principilor teritoriali. Exercitarea justiției, preluarea taxelor şi vămilor, tot ceea ce era considerat a face parte din „drepturile regaliene" sunt acum prerogativele acestor mici seniori locali care reprezintă în zona lor singura autoritate cunoscută şi respectată.

Lipsa unei autorități superioare capabilă să impună ordinea permite desfăşurarea continuă a unor războaie private între diferiții seniori, ceea ce s-a numit „anarhia feudală". Biserica şi uneori principii teritoriali încearcă să reacționeze, impunând prin intermediul unor adunări cu caracter ecleziastic (concilii locale) limitarea confruntărilor la anumite

zile pe săptămână (erau permise de luni până miecuri) şi protejarea unor categorii de persoane (clerici, ţărani, negustori, în general a necombatanţilor). „Pacea lui Dumnezeu” sau „armistiţiul lui Dumnezeu”, fără a elimina total violenţele, demonstrează existenţa în rândul societăţii a unei nevoi profunde de reinstaurare a ordinii. Instituţia monarhică profită de această nevoie şi trece la mişcarea inversă, de concentrare a autorităţii şi de extindere a prerogativelor regalităţii pe întreg teritoriul regatului. Centralizarea politică, văzută ca opusul fenomenului de fărâmiţare, a reuşit în Franţa, Anglia, Spania, eşuând însă în zone precum Italia sau Germania.

I.2.6. *Imperiul ottonian*

Ducatele naţionale

În condiţiile decăderii autorităţii dinastiei carolingiene, ale problemelor puse de noile invazii care necesită organizarea apărării la nivel local, ale progresului feudalizării şi ale renaşterii particularismelor locale, în Germania se constituie principate teritoriale care au la bază mai vechi uniuni de triburi. Ducatele naţionale germane - Saxonia, Bavaria, Franconia, Suabia - la care se adaugă Lorena, parte a vechii Lotaringii reunită cu Germania la începutul secolului al X-lea, continuă să facă parte în mod formal din regat, dar în realitate se manifestă ca forţe independente. Ducii ignoră autoritatea regelui şi pretind să controleze Biserica, ajunsă o mare putere datorită privilegiilor acordate de Carolingieni.

Regalitatea

După destrămarea definitivă a unităţii carolingiene prin depunerea în 887 şi moartea în 888 a lui Carol cel Gros, ultimul suveran care a controlat teritoriile fostului imperiu al lui Carol cel Mare, rege al Germaniei devine Arnulf de Carintia (887-899). Acesta preia titlul imperial (896) dar eşuează în impunerea autorităţii sale în teritoriu. În 911, la moartea succesorului său Ludovic al III-lea, dinastia carolingiană, lipsită de forţă reală, se stingea în Germania. Tronul regal este preluat de ducele Franconiei, Conrad (911-918), înrudit, după mamă, cu Carolingienii. El încearcă să restaureze autoritatea regală în faţa ducilor, apelând pentru aceasta şi la sprijinul

Bisericii. În 916, Conciliul reunit la Hohenaltenheim îi amenința cu anatema pe cei ce conspirau împotriva regelui. Nu era însă de ajuns pentru a sigura succesul regelui confruntat cu opoziția internă. La eşecul tentativei lui Conrad I contribuie şi insuccesele din politica sa externă, cum ar fi pierderea Lorenei (raliată Franței) sau incapacitatea de a opri incursiunile ungurilor. Totuşi, înainte de a muri, reuşeşte să-şi desemneze succesorul, în persoana celui mai puternic dintre duci, Henric de Saxonia (919-936). Ales de o adunare a notabililor germani, Henric I, supranumit Păsărarul, reuşeşte să restabilească pacea internă şi să-i atragă pe duci în opera de guvernare, transformându-i în reprezentanți ai autorității regale în teritoriu. Prestigiul său creşte şi prin reuşita unor acțiuni de limitare a pericolului extern, reprezentat de unguri, slavi, danezi. La moartea sa, mai marii regatului consimțeau să-l aleagă rege pe fiul acestuia, Otto I (936-973).

Otto I reuşeşte să continue opera de limitare a independenței ducatelor, în a căror alcătuire teritorială şi intervine, trecând la amputări şi comasări, care conduc treptat la pierderea caracterului lor etnic. În condițiile în care funcția ducală redevine revocabilă şi nu se pot constitui dinastii (cu excepția Saxei, rămasă centrul puterii Ottonienilor), ducatele evoluează spre simple structuri teritoriale. Otto I preferă să se alieze cu episcopii, cărora le deleagă puteri în teritoriu, deoarece aceştia nu puteau constitui dinastii care să concureze regalitatea şi pentru că aveau un prestigiu spiritual care putea fi pus în serviciul autorității centrale. În schimbul donațiilor şi privilegiilor, episcopii prestează omagiu regelui, care le acordă investitura pentru funcția lor ecleziastică. Biserica germană devenea una regală, şi apoi, după 962, imperială, cheie de boltă a statului ottonian.

Imperiul

În afara succeselor pe plan intern, Otto are şi remarcabile realizări externe. La Lechfeld, în 955, regele german obține o victorie împotriva ungurilor care marchează sfârşitul incursiunilor acestora împotriva Europei occidentale. De asemenea, Otto îşi impune voința în Italia, prin două incursiuni victorioase. În 951, chemat în ajutor de partidul care susținea pe Adelaida, văduva ultimului rege al Italiei împotriva lui Berengar al II-lea, Otto se încoronează la Pavia rege al longobarzilor, ca altădată Carol cel Mare. Căsătoria cu Adelaida îi întărea legitimitatea, dar papa Agapet refuză să-l primească în Roma şi să-l încoroneze împărat. Otto revine în Germania şi după zece ani

organizează o altă expediție, de data aceasta la chemarea papei Ioan al XII-lea. La 2 februarie 962 Otto era încoronat împărat.

Ca şi în vremea lui Carol, restaurarea imperială se baza pe expansiunea teritorială şi pe consolidarea puterii în interiorul unui stat germanic. Spre deosebire de predecesorii săi italieni care purtaseră în ultimii ani titlul de împărat, Otto adaugă ideii imperiale conservate la Roma dimensiunea universală, conținută în misunea de apărător al Bisericii. Tradiția de la care se revendică este clar carolingiană, căci titlul pe care îl poartă este *imperator augustus*, iar imperiul său se doreşte o *renovatio regni Francorum*. Această precauție în asumarea titlului de împărat roman contribuie la menținerea unor relații relativ bune cu Bizanțul, consfințite de căsătoria fiului său, viitorul Otto al II-lea, cu prințesa Theophano.

În Italia, Otto I respectă instituțiile locale, fără să încerce o uniformizare între teritoriile de aici şi cele germane, ceea ce asigură stabilitatea stăpânirii sale în zonă, în absența unor revolte.

Colaborarea strânsă între Otto şi Biserică se manifestă cu şi mai multă putere după asumarea titlului imperial, când continuă opera de extindere a creştinismului în teritoriile slave, ungureşti sau daneze. La moartea sa, Imperiul redevenise prima putere a lumii occidentale.

Otto al II-lea (973-996) continuă politica tatălui său, dar trebuie să facă față unor probleme apărute în spațiul slav. Domnia sa este marcată de preocuparea pentru problemele interne ale Germaniei, ceea ce lasă în umbră misiunea imperială.

Aceasta a fost reluată de fiul şi succesorul său, Otto al III-lea (996-1002). Fiul unei principese bizantine, profund influențat de aceasta şi de anturajul ei, Otto încearcă să concretizeze o idee imperială marcată de componenta romano-bizantină. Este singurul din dinastia sa care îşi are reşedința chiar la Roma, pe Aventin, unde îşi organizează o curte cu demnitari ce poartă titluri asemănătoare celor antice sau bizantine. De altfel programul domniei sale poate fi rezumat în formula *renovatio imperii Romanorum*. O altă componentă a ideii imperiale în timpul său este cea carolingiană, întrucât Otto îşi consideră imperiul tot ca pe o super-regalitate în lumea occidentală, bazată pe stăpânirea sau manifestarea influenței sale în diferite regate. Tânărul împărat revendică în mod deschis moştenirea marelui său predecesor, al cărui portret îl pune pe bulele sigilare şi al cărui mormânt îl deschide pentru a-i prelua însemnele imperiale. A treia componentă a ideii imperiale a lui Otto al III-lea este cea creştină, pe care el o afirmă în diferite moduri. În primul rând, prin titlurile de „rob

al lui Christos" sau „rob al apostolilor", care pot fi legate şi de influenţa bizantină. Apoi, prin strânsa colaborare cu scaunul pontifical, pe care în 999 îl atribuie vechiului său profesor şi prieten, Gerbert. Acesta îşi ia numele de Silvestru, după papa contemporan cu Constantin cel Mare, ilustrând astfel intenţia perfectei colaborări între Imperiu şi Biserică, în mod tradiţional atribuită primului împărat creştin. Otto al III-lea încearcă să realizeze un imperiu creştin în care Biserica să fie subordonată puterii împăratului. Papa este privit ca un auxiliar în acţiunea de reformare a Imperiului, şi atribuirea unor donaţii funciare se face din devotamentul creştin al împăratului, şi nu din respectarea *Donaţiei constantiniene*, a cărei autenticitate e respinsă de Otto. Dimensiunea creştină a imperiului lui Otto al III-lea este demonstrată şi de continuarea acţiunii de evanghelizare a păgânilor (pruşii sau ungurii) ca şi prin crearea de noi episcopate. Universalismul imperiului este dovedit de implicarea în consacrarea unor regate subordonate, precum cel polonez, sau chiar crearea unora noi, precum cel maghiar. Principele ungur Vayk, prin creştinare primeşte numele de Ştefan şi împăratul îi trimite o coroană, ceea ce semnifica transformarea stăpânirii sale într-un regat de tip occidental.

În interiorul Imperiului intervin însă probleme, şi în 1001 Otto al III-lea este obligat să plece din Roma. Moare în ianuarie 1002, când se pregătea s-o recucerească.

Dispariţia prematură a lui Otto al III-lea a pus capăt aspiraţiilor universale ale Imperiului. Urmaşii săi se preocupă de problemele interne, iar Imperiul îşi întăreşte din ce în ce mai mult caracterul german. Titlul pe care acesta îl poartă de acum înainte, „Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană", ilustrează menţinerea unei ideologii universale grefată însă pe resurse şi pe interese germane.

I.2.7. *Lumea Bizanţului până în secolul al XI-lea*

Inceputurile Bizanţului

În cadrul istoriei medievale, istoria Imperiului Bizantin reprezintă din multe puncte de vedere un caz cu totul deosebit. Bizanţul s-a născut ca moştenitor, deci continuator al lumii romane. A fost destulă vreme un stat care s-a întins pe trei continente, în Europa, Asia şi Africa. Şi-a încetat existenţa la mijlocul veacului al XV-lea, fiind înlocuit din punct de vedere politic cu Imperiul otoman.

Începuturile Bizanţului ca realitate istorică sunt controversate. La 11 mai 330 împăratul Constantin cel Mare, sanctificat ulterior de Biserica creştină, inaugura o nouă capitală pe malurile Bosforului, un oraş ce avea să-i poarte numele, Constantinopol, care se afla pe locul unde mai înainte fusese colonia grecească Byzantion. După mulţi istorici, aceasta ar fi data de naştere a noului stat, care, în prima sa fază de existenţă nu ar fi altceva decât Imperiul roman creştin. La mai multe decenii după Constantin cel Mare, în anul 395, pe patul de moarte, împăratul Teodosie cel Mare împărţea din punct de vedere administrativ Imperiul său în două unităţi teritorial administrative pe care le încredinţa spre guvernare celor doi fii, Arcadiu şi Honoriu. Se năştea astfel o realitate, iniţial formală, apoi efectiv istorică, a Imperiului roman de Apus, respectiv a Imperiului de Răsărit, devenit mai târziu Imperiul bizantin. Deci aceasta este o altă dată considerată de unii ca fiind cea a naşterii Bizanţului. Aşa numitul Imperiu roman de Apus a încetat să existe în anul 476, când generalul german Odoacru l-a depus pe Romulus Augustulus, un copil ce era considerat împărat, şi a trimis însemnele imperiale la Constantinopol. Atunci a încetat efectiv a mai exista imperiul roman în părţile apusene. Câteva decenii mai târziu, împăratul constantinopolitan Justinian a întreprins timp de mai multe decenii un război având drept scop reconstituirea Imperiului de odinioară, şi, de aceea, în viziunea unora el a fost şi este ultimul împărat al Romei antice, cu moartea căruia s-ar fi încheiat existenţa celei mai de seamă creaţii politice a antichităţii.

Oricare ar fi data sa de început, Bizanţul s-a născut la hotarul dintre antichitate şi evul mediu şi într-un spaţiu geografic tricontinental. Această realitate i-a dat şi o altă dimensiune menţinută statornic, indiferent de dimensiunile sale teritoriale mai mari sau mai mici. În cadrul Imperiului constantinopolitan, în mare măsură spre deosebire de Imperiul roman, a existat o mare diversitate din punct de vedere etnic, respectiv populaţii din cele mai diverse în Caucaz, Asia Mică, Peninsula Balcanică etc. Având o singură limbă oficială, latină şi apoi greacă, impunând o singură religie, cea creştină, ortodoxă, Imperiul ca atare s-a dovedit de o toleranţă extremă în raport cu popoarele extrem de diverse care alcătuiau substanţa sa demografică şi care şi-au putut astfel păstra trăsăturile lor specifice de la etnogeneză până înspre vremurile moderne.

Semnificaţia istoriei bizantine

Istoria bizantină prezintă aşadar importanţă din mai multe puncte de vedere. S-a reliefat deja importanţa spaţială a acesteia, respectiv întinderea tricontinentală şi apoi bicontinentală a realităţii statale bizantine. Ar fi de adăugat faptul că din punct de vedere cronologic, al duratei, nici o altă formaţiune statală medievală nu egalează dăinuirea milenară a statului cu capitala pe malurile Bosforului, care şi-a înscris existenţa între dispariţia antichităţii şi începuturile vremurilor moderne. În fond, istoria bizantină, una dintre cele mai originale şi mai complexe din evoluţia omenirii, reprezintă nu numai o excepţie ci şi un caz de sinteză.

Bizanţul a fost în toată perioada evului mediu o punte de legătură între Europa şi Asia, între Apus şi Răsărit, ceea ce demonstrează că în vremurile trecute n-a existat, din acest punct de vedere, ruptură şi izolare ci, dimpotrivă, legătură şi interdependenţă, o variată interpenetraţie. Bizanţul ca atare a fost o punte permanentă de circulaţie a valorilor între Europa şi Orient în toate planurile, de la cel spiritual la cel economic, material.

Bizanţul a fost o lume a culturii în care intelectualii consemnau statornic ştiri despre cele ce se petreceau cu ei şi în jurul lor. Astfel, încă de la începuturile existenţei sale, într-o lume europeană în care tradiţia scrisă a fost aproape stinsă veacuri de-a rândul, Bizanţul a avut rolul de martor istoric, spontan, documentat al evenimentelor ce aveau loc în lumea contemporană lui. Interesul cărturarilor bizantini s-a extins dincolo de frontierele statului lor. Astfel că o bună parte a istoriei medievale a popoarelor europene nu poate fi cunoscută fără mărturiile scrise în Bizanţ. Bizanţul ca atare a fost, aşa cum a demonstrat magistral marele istoric Nicolae Iorga, o sinteză între ideea politică a Imperiului roman, cea culturală a elenismului şi Orientului şi cea spirituală a ortodoxiei creştine. Multă vreme istoria diferitelor popoare de la Golful Piersic la Dunăre şi din Caucaz la Nil se confundă cu istoria Bizanţului, după cum pecetea acestuia ca şi pecetea anterioară a Romei le-a marcat destinul. Astfel de realităţi sunt valabile şi în ceea ce priveşte destinul istoric al românilor, atât a celor din sudul Dunării aflaţi veacuri de-a rândul sub stăpânire bizantină, cât şi a celor din spaţiul carpato-dunărean. Nu poate fi ignorată nici dimensiunea culturală a existenţei Bizanţului. El a fost păstrător statornic, de neprețuit, al moştenirii antichităţii greco-latine, pe care a

transmis-o mai departe având un mare rol în geneza umanismului şi Renaşterii.

Bizanţul, ca realitate pregnantă a vremurilor mai vechi, a generat o anumită imagine mai cu seamă în lumea apuseană după cruciada a IV-a (1202-1204). Catolicii occidentali, cuceritori şi devastatori ai Bizanţului, au lansat o imagine negativă care s-a păstrat apoi veacuri la rând, cu reminiscenţe până în zilele noastre. Începând cu secolul al XVI-lea s-a constituit treptat, ca domeniu aparte de cercetare, interdisciplinar, bizantinistica, ce a parcurs mai multe faze de evoluţie: umanistă, iluministă, romantică, pozitivistă, etc. În funcţie de specificul respectivelor faze de evoluţie a istoriografiei s-a modificat continuu, cantitativ şi axiologic, viziunea asupra Bizanţului.

Criza secolului al V-lea şi Bizanţul

Trecând peste perioada lui Constantin cel Mare şi a urmaşilor săi direcţi, e incontestabil că istoria propriu-zisă a lumii bizantine de început aparţine veacului al V-lea. Atunci, Imperiul Roman de Răsărit ce devenea bizantin a fost confruntat cu variate probleme interne şi externe. În interiorul graniţelor se manifestau şi se combinau realităţi din cele mai diverse. Se manifesta în diverse forme criza structurilor sociale şi economice, caracteristică dispariţiei sclavagismului de tip roman şi genezei realităţilor feudale de mai târziu. Se manifestau în diverse forme efectele reformelor lui Diocleţian şi Constantin cel Mare ce-şi propuseseră să frâneze declinul lumii antice. E incontestabil că, în plan intern, o realitate majoră a secolului al V-lea o constituia problema religioasă. Dacă în secolul anterior avusese loc înfruntarea dintre păgânism şi creştinism, încheiată cu victoria oficializată a învăţăturii lui Christos, în secolul V a avut loc înfruntarea dintre adepţii dreptei credinţe (ortodoxie) şi cei care într-un fel sau altfel îmbrăţişaseră ereziile, interpretări diferite ale creştinismului. Atunci au apărut nestorianismul şi monofizismul cărora le-au fost consacrate două concilii ecumenice şi care au dat naştere unor Biserici menţinute mai apoi în afara autorităţii patriarhiei constantinopolitane. Ereziile cristologice ale veacului V au reprezentat şi o formă de opoziţie a populaţiilor din ţinuturile orientale în raport cu guvernarea centrală, ceea ce a uşurat mai târziu arabizarea şi islamizarea multora de acolo.

O problemă însemnată a veacului V în istoria Bizanţului a constituit-o apărarea frontierelor. În răsărit a continuat rivalitatea cu

persanii, păstrându-se în general un *statu quo* care a durat până la cucerirea arabă. La fel ca şi părţile apusene ale Imperiului, graniţele europene ale Bizanţului au fost nevoite sî suporte presiunea crescândă a migratorilor. Deja în 376 împăratul Valens acceptase stabilirea în Imperiu a unui important contingent de vizigoţi. Aceştia au dominat practic peste două decenii viaţa internă a Bizanţului după victoria lor de la Adrianopole, din anul 378. După 402, vizigoţii sub conducerea lui Alaric s-au îndreptat spre Apus, ceea ce a creat vremelnic o relativă linişte pentru bizantini. Începând din anul 424 Bizanţul a plătit tribut hunilor cu centrul de putere în Pannonia. În anii următori, hunii au combinat stoarcerea unor sume tot mai exorbitante cu atacuri devastatoare în spaţiul balcanic, iar încercările bizantine de rezolvare pe cale diplomatică a problemelor au fost sortite practic eşecului (cum se poate vedea şi din relatările lui Priscos, diplomat bizantin). Înfrângerea hunilor în Occident în anul 451 a adus iarăşi o relativă linişte. O vreme au fost acceptaţi ostrogoţii, în părţile nord-vestice, ca federaţi. În anul 488 împăratul Zenon l-a „expediat" spre Apus pe Teodoric împreună cu ostrogoţii săi, cedându-i acestuia Italia, teritoriu asupra căruia împăraţii de la Constantinopol ridicau pretenţii fără a mai avea vreo autoritate. Acolo Teodoric a devenit practic independent şi stăpân absolut. O dată cu împăratul Anastasius (491-518), între diferiţii migratori, precum neamuri turanice, germanice ce asaltau graniţa de nord a Imperiului, au apărut şi primele detaşamente mai consistente ale slavilor. Bucurându-se de avantajele unei forţe militare mai puternice, ale unei stări materiale mai bune, ale unei guvernări mai eficiente, Bizanţul a reuşit în veacul al V-lea să evite stabilirea masivă a barbarilor în interiorul frontierelor sale, respectiv să supravieţuiască, ceea ce nu s-a întâmplat cu Imperiul roman de Apus.

Epoca lui Iustinian

Veacul al VI-lea a fost dominat de activitatea împăratului Iustinian (527-565), una dintre cele mai remarcabile figuri ale primelor secole ale Evului Mediu. În plan intern, împăratul Iustinian şi-a legat numele de opera sa legislativă. Sub directa sa supraveghere s-a făcut o sistematizare a creaţiei juridice a romanilor, alcătuindu-se „Corpus juris civilis" cu patru părţi componente: codul (codex), digestele sau pandectele, institutele şi novellele. Această sistematizare a dreptului roman, folosită apoi în întreaga istorie medievală a

Bizanţului şi a Europei răsăritene, preluată de Napoleon, se află la baza sistemului juridic al tuturor statelor moderne. Justinian s-a preocupat şi de alte probleme ale situaţiei interne. În vremea sa au fost ridicate numeroase construcţii între care şi catedrala Sfânta Sofia, devenită simbol al artei bizantine. N-au lipsit în interior nici frământările interne, nu o dată în formă violentă precum celebra răscoală Nika din anul 532. Autorităţile centrale subordonate împăratului au promovat atunci o politică fiscală opresivă, o intoleranţă religioasă, un sistem bazat pe birocraţie şi corupţie ce au generat profunde nemulţumiri, consecinţe grave pentru autoritatea Constantinopolului în deceniile următoare.

Împăratul Justinian a rămas în istorie prin aşa numita „reconquista bizantină", tentativă de refacere a Imperiului Roman în fostele sale graniţe. Timp de aproximativ de două decenii, începând din anul 533, sub conducerea generalilor Belizarie şi Narses, armatele bizantine au desfăşurat ofensive în Apus. Au fost recucerite, cu eforturi mari şi însemnate pierderi, partea apuseană a Africii de Nord, Italia şi o mică parte a Peninsulei Iberice. Cuceririle au fost înfăptuite în numele unui program social politic curpins în esenţă în „Pragmatica sancţiune" din anul 554, act legislativ care propunea o restaurare integrală a realităţilor sclavagiste ale defunctului Imperiu Roman. Pe rând, toate cuceririle sale au fosat pierdute. De altfel, ele fuseseră scump plătite. Pentru restaurarea vremelnică şi parţială a imperiului universal în viziune romană, împăratul Justinian sacrificase interese vitale. Astfel, în răsărit a fost nevoit să achite Imperiului Persan importante sume de bani, aducând Bizanţul practic într-o stare de vasalitate în raport cu vecinul său constantinopolitan. La graniţa dunăreană, a ridicat iniţial o serie de fortificaţii şi a sprijinit acţiunile unor generali capabili precum Chilbudios. Atunci au fost create unele capete de pod în stânga Dunării la Constantiniana Daphne, Lederata, Sucidava. Abandonarea fortificaţiilor, lipsa de militari, etc., au făcut ca graniţa nordică să fie trecută tot mai des de migratori, mai cu seamă avari şi slavi. Aceştia au pătruns, jefuind şi distrugând tot mai profund până în Peloponez şi sub zidurile Constantinopolului. Timp de mai multe decenii, în timpul lui Justinian şi sub urmaşii săi, până în vremea împăratului Mauriciu (582-602), invadatorii slavi. avari, protobulgari etc., pătrundeau de regulă în Imperiu atacând oraşe şi sate şi încărcaţi de pradă în bunuri şi oameni se reîntorceau la bazele lor de plecare dincolo de frontierele Imperiului.

Criza secolului al VII-lea

Situaţia apărării imperiului s-a modificat fundamental în anul 602, o dată cu răscoala armatei bizantine condusă de centurionul Focas, care a abandonat frontiera îndreptându-se spre Constantinopol, unde a şi devenit împărat între anii 602-610. Atunci s-a petrecut revărsarea masivă a migratorilor, în primul rând a slavilor în întregul spaţiu balcanic, fenomen istoric asemănător cu cel al invaziei şi stabilirii neamurilor germanice în Europa occiedentală. În acelaşi veac, câteva decenii mai târziu, în provinciile africane şi în cele asiatice, au avut loc masivele atacuri ale arabilor soldate cu încorporarea unora dintre teritoriile foste bizantine între graniţele Califatului arab. În acest fel, acel secol s-a constituit în epocă de criză şi de cotitură.

O dată cu aşezarea slavilor, în Peninsula Balcanică s-au produs schimbări demografice esenţiale. Rămânând în noua lor patrie, printr-o evoluţie firească, slavii au dat naştere printr-o sinteză cu o parte a romanităţii orientale şi chiar a grecităţii, la noi popoare. S-a creat astfel o mai mare diversitate etnică în spaţiul balcanic. Aportul uman al slavilor a dus la repopularea unor zone mai ales în locurile favorabile agriculturii, ele fiind redate din nou circuitului agricol. În spaţiul bizantin s-a accentuat procesul de ruralizare, fără a dispărea întru totul economia artizanală şi schimburile comerciale de tot felul. Din punct de vedere politic, pe durate de timp mai lungi sau mai scurte, administraţia bizantină în special, diversele instituţii bizantine în general au fost înlăturate, dispărând vremelnic viaţa statală ca atare. Doar puţine spaţii sud-est europene şi asiatice se mai aflau sub stăpânirea împăraţilor din dinastia heraclizilor (610-717). Aceştia au început promovarea unor reforme politice, continuate mai apoi şi de dinastia următoare a isaurienilor (717-802). Astfel a început edificarea unui nou sistem teritorial administrativ, cel al themelor. Au apărut primele elemente ale stratioţiei, instituţie militară dar şi socială specifică bizanţului de mijloc, care i-a asigurat multă vreme securitate şi putere. Tot din punct de vedere politic ar fi de semnalat apariţia unor forme incipiente de organizare statală la noii veniţi, aşa numitele sclavinii şi mai cu seamă creearea spre sfârşitul veacului a unei noi realităţi politice în zona munţilor Balcani. În fruntea unor protobulgari nu prea numeroşi, Asparuh a pătruns în anul 680 la sud de Dunăre unde a ajuns la un acord cu uniunea celor şapte triburi slave existente acolo. Astfel, în anul 681, îşi începea existenţa statul bulgar care mai mult de trei veacuri a fost un

rival, o permanentă problemă pentru succesivele guvernări bizantine. Tot în veacul al VII-lea o serie de factori interni, precum şi aşezarea slavilor au dus la prăbuşirea deplină a rânduielilor sclavagiste moştenite din perioada clasică a Romei. De-a lungul Imperiului, în mediul rural s-a generalizat sistemul obştilor, al comunităţilor rurale libere care s-au constituit pentru mai multe veacuri în forma fundamentală de organizare a societăţii (asemănătoare parţial cu comunităţile germanice, mărcile din Occident).

Epoca isauriană

Sistemul obştilor săteşti a asigurat Bizanţului mijloace financiare, economice, militare, pentru ca o dată cu veacul al VIII-lea să fie stopată complet erodarea teritorială a statului şi să înceapă contraofensiva victorioasă atât spre Orient, cât şi spre Nord, în Balcani. Aceasta a debutat o dată cu Leon al III-lea (717-741), cu care se inaugura şi epoca clasică din evoluţia Bizanţului, cea a imperiului grec medieval care a durat până la urcarea pe tron a dinastiei Comnenilor în anul 1081. Principala problemă internă cu care s-a confruntat Bizanţul peste un secol a fost aceea a iconoclasmului. Inspirându-se şi din situaţia existentă în apropiere, în cazul religiilor mahomedană sau mozaică, o serie de împăraţi au considerat că tot mai răspânditul cult al icoanelor din lumea bizantină era idolatrie şi se îndepărta de ceea ce considerau a fi adevărata tradiţie creştină. Acţiunea lor nu s-a limitat însă la îndepărtarea şi/sau distrugerea icoanelor ca atare ci a avut ca obiectiv instituţia Bisericii dar şi alte domenii ale societăţii. În acele vremuri, un număr tot mai însemnat de oameni, bărbaţi şi femei, au ales viaţa monahală, crescând sensibil numărul de călugări şi călugăriţe cu consecinţe negative pentru stat din diverse puncte de vedere: demografic, economic, militar, etc. Pe de altă parte, în posesiunea aşezămintelor bisericeşti au ajuns, transmiţându-se de la o generaţie la alta, importante bunuri materiale, mobile şi imobile, o parte însemnată a avuţiei statului, de care autorităţile sau societatea laică nu puteau dispune. Astfel, în fapt, acţiunea împăraţilor iconoclaşti s-a constituit într-o secularizare şi laicizare. Practic comunităţile monahale au fost desfiinţate, componenţii lor fiind siliţi să aleagă între o viaţă activă sau pedepse consistente, inclusiv moartea. Bunurile imobile, precum: clădiri de tot felul, au devenit aşezăminte publice: cazărmi, orfelinate, cămine de bătrâni etc. Suprafeţele agricole confiscate de la Biserică au fost

parcelate şi au devenit în cea mai mare parte loturi stratiotice. După victoria creştinismului, în Bizanț instituția Bisericii a tins tot mai mult să iasă de sub autoritatea statală şi să devină independentă chiar primordială în stat. Acțiunea iconoclastă s-a soldat cu deplina subordonare a Bisericii de către autoritatea imperială, situație care s-a păstrat până la sfârşitul Bizanțului şi a constituit una dintre specificitățile acestuia.

În funcție de confruntările care au avut loc ca şi de modalitățile practice de realizare, se pot distinge mai multe etape distincte:

- Prima mişcare iconoclastă (725-780) în perioada împăraților Leon III, Constantin V, şi Leon IV când în fapt a fosat realizată cea mai mare parte, esențială a programului împăraților reformatori;
- Prima reacție împotriva iconoclasmului (780-802) în vremea împărătesei Irina şi a fiului ei Constantin al VI-lea, când evenimentul cel mai important a fost al şaptelea (şi ultimul) conciliu ecumenic care a restabilit cultul icoanelor în formă simplă, fără a modifica substanțial alte realizări ale împăraților isaurieni în perioada următoare;
- A doua mişcare iconoclastă, s-a desfăşurat în vremea împăraților Nicefor I şi Leon al V-lea şi de asemenea a primilor doi împărați, Mihail II şi Teofil din noua dinastie, amoriană, ce a urcat pe tronul Bizanțului;
- A doua reacție contra iconoclasmului (după 842) în prima parte a domniei lui Mihai III, când conducerea Imperiului s-a aflat efectiv în mâinile Teodorei, în calitate de regentă.

Aceiaşi împărați iconoclaşti au luat o serie de măsuri benefice în planul organizării fiscale al legislației (au elaborat un nou cod de legi, „ekloga", aflată în circulație alături de norme cutumiare privind regimul obştilor agricole, aşa numita „lege rurală" sau „nomos georgikos").

Soluționarea autoritară şi eficientă a problemelor interne de către împărații isaurieni a avut ca rezultat o întărire a statului, ceea ce a permis o activă politică externă caracterizată prin consolidarea defensivă a granițelor imperiului şi un început de expansiune, respectiv de recuperare a unora din teritoriile pierdute. La început două probleme de politică externă au preocupat statul bizantin, respectiv raporturile cu califatul arab şi haganatul bulgar. În anii 717-718, arabii asediaseră Constantinopolul, iar bizantinii stopaseră pătrunderea lor în Europa, împiedicând astfel o islamizare a acestei părți a continentului. A urmat apoi, pe mare şi pe uscat, o contraofensivă care a atins Siria de Nord, Caucazul şi

nordul Mesopotamiei. În urma a nu mai puțin de nouă campanii victorioase, împăratul Constantin al V-lea a reuşit vremelnic să aducă statul păgân bulgaro-slav într-o stare de semi-vasalitate. Spre sfârşitul secolului VIII au fost restaurate autoritățile bizantine în noi spații balcanice, Imperiul înregistrând însă o serioasă înfrângere în raport cu creştinătatea occidentală. Conflictul latent, religios dar şi politic, existent de mai multă vreme între episcopul de Roma devenit papă şi patriarhul ecumenic de Constantinopol, respectiv împăratul bizantin, a căpătat noi dimensiuni în contextul consolidării statului franc al Carolingienilor. Aceştia au creat statul papal, iar mai apoi la 25 decembrie 800, Carol cel Mare s-a proclamat la Roma *imperator francorum ac romanorum*, contestând universalitatea Imperiului creştin al Constantinopolului. A început atunci un capitol complex al raporturilor cu lumea occidentală care treptat va duce la schisma Bisericii catolice de cea ortodoxă, consumată în anul 1054 (mai fusese o alta, lichidată, între anii 867-869). S-a ajuns treptat, de asemenea, la o confruntare politică, precum şi în plan militar până la cruciade, respectiv la cucerirea Constantinopolului de către occidentali în anul 1204.

Prima jumătate a secolului al IX-lea, aducea noi eşecuri pentru suveranii constantinopolitani în spațiu balcanic. Pe rând, doi hagani bulgari, Krum (803-814) şi Omurtag (814-831), au reuşit, după o serie de succese ale împăratului Nikefor I, mort în luptă în una din trecătorile Balcanilor, să ocupe o bună parte a spațiului balcanic desfăşurându-se astfel o luptă pentru heghemonie în Peninsulă, care a continuat apoi decenii în şir. A existat şi o vremelnică contraofensivă arabă, încununată de succes, înfăptuită de către califatul arab în vremea lui Harun-al-Raşid şi a urmaşului său Al-Mamun, care a reuşit să cucerească, între altele, posesiunile din sudul Italiei.

Epoca macedoneană

În urma unei lovituri de stat, în anul 867 s-a instaurat pe tronul Bizanțului o nouă dinastie, a macedonenilor (867-1028). Atunci au domnit o serie de împărați importanți, respectiv: Vasile I (867-886), Leon VI filosoful (886-912), ConstantinVII Porfirogenetul (912-959), în timpul căruia destinele Imperiului au fost conduse de Roman I Lekapenos între anii 920-944, Nikefor II Phokas (963-969) şi Ioan Tzymiskes (969-976), ultimii doi domnind în perioada minorității lui Vasile al II-lea, care a exercitat apoi între anii 976-1025 o lungă

domnie personală. Pe linie masculină, dinastia macedoneană s-a stins o dată cu scurta domnie a lui Constantin al VIII-lea (1025-1028), succedându-se apoi la tron peste un sfert de veac succesivii soți ai fiicelor sale Zoe şi Theodora. Teritorial, bilanțul final al activității dinastiei macedonene a fost extrem de pozitiv. S-a rezolvat astfel, în final, cu mari eforturi, complexul capitol al relațiilor cu statul bulgar. La jumătatea secolului al IX-lea, cu un rol deosebit al « apostolilor slavi » Constantin (Chiril) şi Metodiu, populația slavo-bulgară din Balcani a fost obligată de conducătorii ei să îmbrățişeze creştinismul, intrând astfel întru-totul în sfera de influență cultural-religioasă a Constantinopolului, respectiv a ortodoxiei. La începutul secolului al X-lea, noul conducător bulgar Simion (893-927), educat la Constantinopol, cunoscător al civilizației şi doctrinei politice bizantine, şi-a propus drept scop întemeierea unui nou imperiu al bulgarilor şi romeilor (bizantinilor) şi în acest scop a dezlănțuit un lung război împotriva Bizanțului. El şi-a însuşit titlul imperial şi a asediat fără succes Constantinopolul. După moartea sa, hegemonia statului bulgar în Balcani a intrat în declin, iar noul conducător bulgar, țarul Petru, a ajuns repede într-o stare de vasalitate în raport cu Bizanțul. Împăratul Nikefor Phokas a început în anul 967 un război, care şi-a propus readucerea frontierelor bizantine pe linia Dunării prin desființarea statului bulgar. El, conform unor reguli obişnuite ale diplomației bizantine a făcut apel la „barbarii" din nord, respectiv la Rusia kieviană condusă atunci de marele kneaz Sviatoslav. Astfel, ruşii au apărut pentru prima dată masiv în regiunea Dunării de Jos, având un rol esențial în distrugerea statului bulgar, atât de dorită de către bizantini. A urmat apoi o nouă fază a operațiunilor militare purtate de bizantini. Victorios alături de bizantini împotriva bulgarilor, Sviatoslav şi-a propus să transfere centrul puterii sale în acestă zonă, începând astfel un greu război purtat mai multă vreme între Balcani şi Dunărea de Jos şi care s-a încheiat cu victoria noului împărat Ioan Tzymiskes şi alungarea lui Sviatoslav, respectiv lichidarea prezenței ruseşti în această zonă. Vasile al II-lea Macedoneanul a trebuit să facă față unei ample rezistențe a populațiilor balcanice grupate în ceea ce s-a numit Imperiul țarului Samuel, având o compoziție eterogenă din punct de vedere etnic. Cu tenacitate şi nu o dată cu cruzime, (de unde şi numele său de „Bulgaroctonul", adică „omorâtorul de bulgari") Vasile al II-lea a desfăşurat aproape patru decenii operațiuni militare în spațiul central nordic al Peninsulei Balcanice, asupra căreia autoritatea bizantină a fost restabilită în totalitate în anul 1018.

Ulterior, în spațiile din nou integrate Imperiului au fost create trei unități teritorial administrative, respectiv themele Bulgariei (de fapt, în Macedonia, cu capitala la Ohrida), Serbiei (cu capitala la Belgrad) şi Paristrion (Paradunovon), între munții Balcani şi Dunăre, cu capitala Dristra (Silistra). În contextul luptelor purtate în Balcani în vremea împăratului Vasile al II-lea, pentru prima dată în mai multe rânduri, izvoare oficiale sau lucrări ale istoricilor bizantini menționează, după anul 976, prezența vlahilor, adică a românilor trăitori în spațiul balcanic. Aceştia erau autohtoni acolo, erau supraviețuitori şi continuatori ai romanității orientale sud-dunărene, aparțineau din punct de vedere etnic şi lingvistic aceluiaşi popor ca şi frații lor născuți şi trăitori în stânga Dunării. Unii dintre aceşti români erau atunci, ca şi mai târziu, crescători de animale, ocupându-se cu păstoritul transhumant. Alții se îndeletniceau cu lucrarea pământului şi cu meşteşugurile casnice la fel ca şi alte populații stabile din Balcani. Nu lipseau nici cei care se îndeledniceau cu transportul, caravanele lor asigurând transportul diverselor produse în spațiul balcanic în care nu o dată ocupațiile lor comerciale erau dublate de cele militare. Tot în vremea dinastiei macedonene s-au obținut importante succese şi în războiul împotriva arabilor. Acțiunea intreprinsă în răsărit a avut caracter de cruciadă şi s-a soldat cu importante recuperări teritoriale înspre Siria, Mesopotamia şi Caucaz precum şi cu restaurarea thalassocrației bizantine în bazinul răsăritean al Mării Mediterane. O evoluție sinuoasă au avut relațiile cu Occidentul mai ales după proclamarea Imperiului Romano-German. Bizantinii nu au recunoscut noua realitate imperială creată în Apus, făcându-se în acelaşi timp noi paşi în îndepărtarea celor două Biserici a căror schismă definitivă s-a consumat în anul 1054. Un important succes diplomatic a fost obținut de bizantini în spațiile Europei răsăritene. După ce avuseseră loc o serie de ciocniri ale Imperiului cu Rusia kieviană, în anul 988, sub cneazul Vladimir, s-a înfăptuit creştinarea ruşilor în cadrul ortodoxiei, ceea ce a însemnat şi crearea unor condiții prielnice pentru extinderea culturii şi a influenței spirituale ale Bizanțului, departe, dincolo de frontierele statale.

Perioada de maximă extindere teritorială a Bizanțului de mijloc coincide şi cu cea a unei prosperități economice, a unei diversități a vieții materiale, puțin obişnuite în lumea Europei medievale din jurul anului 1000. Continuând şi tradiții mai vechi, în economie existau două sectoare deosebite prin nivel şi intensitate de dezvoltare, respectiv oraşul ca principal centru al meşteşugurilor şi al comerțului, precum şi

satul dominat de ocupațiile legate de pământ, respectiv agricultură şi creşterea animalelor. Se cultivau cereale de tot felul, viţa de vie, floarea soarelui, pomi fructiferi, etc. S-a păstrat un fel de enciclopedie agricolă întocmită în secolul X, *Geoponica*, un fel de sistematizare a cunoştinţelor agricole din cele mai diverse, cu referiri şi asupra rentabilităţii diferitelor ramuri ale producţiei agricole etc. Existau deja în secolul X unele mari proprietăţi rurale ale statului, ale familiei imperiale, ale unor mari proprietari în curs de feudalizare (dinaţii), însă majoritatea covârşitoare a celor care trăiau în sate şi fructificau pământul erau ţăranii liberi. Ca urmare a modificărilor sociale importante petrecute la hotarul dintre perioada timpurie şi cea clasică a Bizanţului, în sate s-au generalizat comunităţile rurale, obştile de ţărani liberi, situaţie de altfel comună o vreme întregii Europe. În cadrul obştilor de ţărani liberi coexistau atât proprietatea individuală, familială, cât şi proprietatea comună devălmaşă. Din punct de vedere al dinamicii istoric, a fost un proces continuu de restrângere a proprietăţii devălmaşe în favoarea celei individuale şi apoi de diminuare a numărului micilor proprietăţi ale ţăranilor liberi şi de creştere ca număr şi întindere a marilor proprietăţi de tip feudal, valorificate atât cu ţărani dependenţi (pareci) cât şi cu argaţi, arendaşi, etc.

Realităţile interne ale obştilor au fost reglementate veacuri de-a rândul, atât în Bizanţ cât şi în aria ortodoxă influenţată de el de către „legea agricolă”(*nomos georgikos*). Obştea ţărănească a fost mijlocul principal prin care statul a asigurat perceperea regulată a impozitelor. Ţăranii membri ai obştii în calitate de proprietari şi producători erau în bună măsură şi contribuabili (*demosiarioi*), asigurând o însemnată parte a milioanelor de nomisme ce alcătuiau bugetul anual al statului. Membrii obştilor plătitori de impozite erau înscrişi în registre întocmite periodic, funcţionând şi principiul responsabilităţii fiscale. În lumea rurală a Bizanţului, o categorie specifică o alcătuiau stratioţii. Aceştia erau stăpâni ai unor loturi de pământ pe care le lucrau, asigurându-şi astfel veniturile necesare pentru a se putea achita de obligaţiile militare, de regulă ereditare faţă de statul bizantin. Stratioţii se pregăteau şi se prezentau la oaste pe propria lor cheltuială, fiind întrutotul scutiţi de obligaţii fiscale sau de altă natură faţă de stat. Unităţile lor alcătuiau aproximativ jumătate din efectivele globale ale armatei bizantine ce au ajuns până la 150.000 de oşteni. În veacul al X-lea, şi în Bizanţ ca şi în alte părţi ale Europei, mai devreme sau mai târziu, s-au făcut simţite fenomene de deposedare a ţăranilor de pământ şi de trecere a lor în stare de dependenţă de către o

aristrocrație feudală în plin proces de geneză. Un asemenea fenomen se petrecea în lumea bizantină în condițiile existenței unei consistente şi ramificate organizări de stat având în frunte pe împărații constantinopolitani. Formarea clasei feudale a dinaților lovea interesele statului sub două planuri, respectiv diminuarea resurselor financiare prin scăderea numărului de plătitori de impozite şi restrângerea efectivelor militare ca urmare a incapacității unui număr crescând de stratioți de a-şi asigura necesarele mijloace de existență. Constatăm aşadar, caz singular în Europa medievală, efortul consistent, susținut aproape un veac, al împăraților macedoneni de apărare a țărănimii libere, a contribuabililor şi stratioților în fața atacurilor noii aristrocrații funciare, provinciale, în curs de formare. Repetatele legiuiri (novele) dintre anii 922-996 stau mărturie atât a programului imperial, cât şi a dificultăților întâmpinate în realizarea lor practică. După moartea lui Vasile al II-lea Macedoneanul, în anul 1025, legislația agrară a împăraților macedoneni a fost ignorată şi s-a accelerat procesul de erodare a condiției juridice şi materiale a țăranilor liberi, marea majoritate a acestora devenind dependenți de elementele feudale laice sau ecleziastice. S-au instaurat astfel şi în Bizanț, cu anumite particularități, forme specifice, realități de tip feudal asemenea celor din alte zone ale continentului.

Lumea rurală bizantină se afla în strânsă legătură de interdependență cu lumea urbană, a producției artizanale, a activităților comerciale etc. În perioada medievală timpurie, în spațiul bizantin au continuat să se mențină, chiar dacă uneori diminuate, o serie de centre urbane. Continuitatea vieții urbane a fost aşadar o altă caracteristică a lumii bizantine. Un anumit declin şi decădere la sfârşitul antichității au fost urmate de un consistent avânt al activităților urbane de tot felul, atingându-se un apogeu tot în perioada dinastiei macedonene. Continuându-se inovații şi tradiții ale antichității, s-au adus înnoiri şi perfecționări în producerea de bunuri din cele mai diverse, precum obiecte de consum de tot felul, hrană, îmbrăcăminte, până la bunuri de lux pentru interior dar şi pentru export, de la producerea de bunuri necesare apărării şi războiului la construcții de tot felul etc. Existau mici ateliere alături de altele mult mai mari aparținând statului, familiei imperiale, Bisericii, etc. Meşteşugurile în Bizanțul clasic erau legate de existența breslelor, apărute în Europa occidentală cu secole mai târziu. Spre deosebire de Apus, statul s-a implicat de la început şi permanent în activitățile economice şi în reglementarea acestora. Breslele în Apus au apărut ca

asociații liber consimțite ale producătorilor. În Bizanț breslele au fost înființate de către stat care desemna funcționari speciali pentru a le conduce şi care le-a creat şi un cadru propriu printr-o celebră lege cunoscută sub denumirea de „Cartea prefectului". Aceasta reglementa organizarea producției, sistemul de desfacere, inclusiv mecanismul fixării prețurilor la o serie de produse, precum şi cuantumul şi modalitățile de plată a salariilor. Spre deosebire de Occident, în Bizanț breslele nu au jucat nici un rol politic. Dezvoltarea civilizației orăşeneşti conferă lumii bizantine un aspect particular ce s-a menținut până spre sfârşitul existenței sale. Rețeaua oraşelor acoperea practic întreaga întindere a imperiului pe litoraluri şi în interior. Oraşele erau nu numai centre de producție meşteşugărească ci şi de activitate comercială, controlată şi aceasta, de asemenea, riguros, de către funcționarii imperiali. Aristrocrația negustorească bizantină era dublată de numeroşi comercianți străini, aşezați în colonii în capitală şi în alte centre. Statul şi-a rezervat monopolul comercial asupra unor produse, mai ales a celor de lux sau a celor importante pentru apărare cum a fost celebrul „foc grecesc", lichid inflamabil cu compoziție necunoscută, ce s-a folosit eficient în războaiele navale. În afara unor intense şi variate schimburi dintre centrele urbane şi lumea rurală din jurul acestora, Bizanțul a promovat un amplu comerț internațional şi, din acest punct de vedere, capitala sa a fost veacuri de-a rândul o punte de legătură dintre Apus şi Răsărit. La Constantinopol puteau fi întâlniți negustori din lumea întreagă, fie orientală: arabi, sirieni, evrei, fie din regiunile nordice ale Europei: varegi, ruşi, fie occidentali: venețieni, amalfitani etc. Mărturiile scrise ca şi descoperirile arheologice atestă ampla răspândire a mărfurilor bizantine din zonele atlantice şi scandinave până în îndepărtata Chină.

Intensa activitate economică din Bizanț, varietatea şi rentabilitatea acesteia, se legau şi de ampla circulație a banilor, a fenomenelor economiei de schimb existente alături de economia naturală de subzistență. Moneda bizantină, multă vreme singura de fapt care a circulat în Europa a continuat să fie, până în veacul al XII-lea, etalonul în aur al lumii (i s-a spus sugestiv dolarul Evului Mediu). Nomisma bizantină (monedă de aur pur, de 24 karate, în greutate de 4,5 grame) era recunoscută în plan internațional, având un curs fix, o valoare stabilă şi ca atare circulație prestigioasă peste tot. Importante cantități de aur au fost concentrate la Constantinopol, constituindu-se şi ca un factor al puterii şi măreției Bizanțului. În planul organizării de stat, Bizanțul clasic prezintă atât continuitate cât şi înnoiri în raport cu

perioada anterioară. Avea o structură administrativă extrem de bine închegată, articulată după modelul sistemului roman ale cărui principii şi metode le continua în mare măsură. Era înainte de toate un stat de drept. În fruntea sa se afla împăratul care se considera monarhul romanilor (*basileus ton romaion*) şi se afla în fruntea statului împărăţiei romanilor (*krateia, basileia ton romaion*). Puterea imperială era conferită în numele divinităţii prin actul încoronării şi al ungerii. S-a impus principiul legitimităţii dinastice, al succesiunii ereditare în sistemul primogeniturii, monarhilor erditari adăugându-li-se şi o serie de împăraţi asociaţi, precum celebrii comandanţi militari din veacul X. Teoretic, puterea imperială era absolutistă şi neîngrădită. Existau însă şi anumite llimite. Astfel : « împăratul nu este deasupra legii, ci el este însăşi legea », respectiv împăratul făcea legea pe care nu o putea însă încălca atât timp cât era în vigoare. Împăratul bizantin se considera un reprezentant şi locţiitor al divinităţii pe pământ şi ca atare el se considera în fruntea unei ierarhii piramidale, care grupa ca într-o familie pe ceilalţi monarhi ai Europei ca fraţi, fii, etc. Împăratul bizantin se considera unic, fără egal şi ceilalţi monarhi trebuiau să i se subordoneze. Întruchipând legea, el trebuia să acţioneze pentru binele tuturor, fiind dator cu filantropie şi cu omenie. Era singurul care legifera şi, de asemenea, cel căruia îi revenea mai presus de orice obligaţia de apăra creştinismul în forma ortodoxiei.

Caracterul sacru al funcţiei imperiale s-a materializat şi într-un întreg ceremonial ce avea între altele drept scop evidenţierea persoanei imperiale ca fiind deasupra tuturor celorlalţi oameni din imperiu şi din afara acestuia. Unul dintre împăraţi, ConstantinVII Porfirogenetul, a alcătuit o lucrare specială despre atât de complexul dar şi de riguros fixatul ceremonial atotprezent în viaţa familiei imperiale.

Basileului constantinopolitan îi era subordonat un complex aparat de stat. La nivel central existau trei categorii de funcţii: onorifice (demnităţi), de stat (oficiile) şi palatine (ce ţineau de persoana împăratului la marele palat) . Funcţiile erau acordate de către împărat. Cele onorifice erau ale unei elite ce nu avea rol practic în conducerea treburilor statului, fiind în schimb larg răsplătite prin donaţii de tot felul, sume de bani etc. Demnităţile puteau sau să nu fie dublate de funcţii de stat, cu alte cuvinte de încadrarea efectivă în administraţia centrală sau locală. Aparatul ierarhic al administraţiei la nivelul centrului şi al provinciilor a fost o permanenţă în Bizanţ, creându-se în Occident, târziu şi parţial, în timpul centralizărilor statale. Administraţia centrală cuprindea funcţii civile şi militare cu o serie de atribute asemănătoare cu cele ale guvernelor de mai

târziu. Avea în frunte un mare logothet, apoi chestorul ce se ocupa de problemele justiției, eparhul (prefectul Constantinopolului). Trei înalți demnitari se ocupau cu problema finanțelor, respecitv venituri, cheltuieli, averea personală a împăratului. Exista o cancelarie imperială cu birouri specializate, după cum exista o întreagă structură a tribunalelor deservită de oameni specializați cu pregătire juridică. Existau şi judecători itineranți şi chiar inspectori juridici. Alături de aceştia, funcționau la nivel central şi local cei care asigurau încasarea regulată şi completă a impozitelor, aşadar aparatul fiscal căruia i se adăuga rețeaua alcătuită din cei care asigurau diplomația bizantină, complexele relații ale imperiului cu lumea din afară. Pentru unele funcții se cereau anumite studii, precum cele juridice, de exemplu. De regulă, împăratul decidea numirea, existând însă şi destule cazuri de cumpărare sau chiar de moştenire. Reorganizările succesive ale universității din Constantinopol în secolele IX-XI au avut între scopuri şi pe acela de asigura o mai bună instruire a viitorilor deținători ai funcțiilor de stat. Funcțiile palatine asigurau servicii în cadrul ceremonialului imperial şi sau răspândit mai apoi în spațiul bizantino-ortodox dincolo de hotare: paharnic, stolnic, clucer, spătar, comis etc. Pentru funcționarea aparatului de stat, şi în general pentru existența imperiului ca stat de drept, împărații au alcătuit o serie de coduri de legi. Legislația lui Justinian a fost preluată şi adaptată continuu de către deținătorii puterii imperiale. Astfel, Leon III şi Constantin V au întocmit Ekloga, lui Vasile I Macedoneanul i-au aparținut Procheiron şi Epanagoghe iar fiului său Leon al VI-lea Basilicalele, o selecție şi o purificare a legislației anterioare ce a avut apoi o largă circulație în întreaga lume bizantin-ortodoxă.

Cândva în secolele VII-VIII (cronologia este încă controversată, fie în vremea heraclizilor, fie în vremea isaurienilor), a apărut regimul themelor, de fapt o reformă atât în plan militar cât şi al administrației teritoriale. Themele erau unitățile teritorial administrative în care era divizat imperiul şi al căror număr a crescut continuu ajungând la 29 în prima jumătate a secolului X şi la 38 un veac mai târziu. Themele erau conduse de funcționari speciali numiți de împărat, aşa numiții strategi (duci, katepani) care concentrau în mâinile lor atât administrația civilă cât şi cea militară şi cărora le erau subordonați funcționarii locali. Una dintre atribuțiile lor esențiale era furnizarea unităților militare provinciale, aşa numitele *themata* formate din stratioți, țărani - soldați. Alături de armata provincială erau şi cele cinci corpuri, *tagmata*, ale armatei centrale alcătuită din mercenari, fie elemente autohtone, fie elemente străine. În timp, debutând cu secolul X, s-a diminuat

continuu rolul militarilor proveniți dintre țărani, a crescut rolul mercenarilor şi s-a produs o mai accentuată profesionalizare a armatei. Totodată a început să crească rolul cetelor nobiliare de tip feudal. Paradoxal, astfel de realități noi nu au contribuit la consolidarea capacității de apărare a statului bizantin intrat odată cu secolul XI pe drumul unei evoluții ireversibile, până la definitiva sa prăbuşire.

I.2.8. *Slavii de sud*

În prima jumătate a secolului al VII-lea, slavii s-au stabilit masiv în întregul spațiu balcanic, de la Dunăre până în Peloponez. În părțile muntoase ale Balcanilor, în anii 679-681, alături de slavi s-au stabilit bulgarii turanici (protobulgarii), conduşi de către Asparuh. Noii veniți s-au stabilit şi au rămas în ținuturile pe care le-au ocupat, dând naştere unor noi popoare şi formând o serie de state cu propria lor istorie medievală alături de cea a Bizanțului. Urmările aşezării slavilor au fost multiple. Invaziile barbare neîntrerupte, ca şi o serie de împrejurări interne au provocat importante pierderi demografice, depopularea unor zone balcanice. Aportul uman al slavilor a dus la o creştere a populației, la repopularea sau creşterea numărului de oameni în diverse regiuni. Alături de acest aport uman, o consecință durabilă a fost schimbarea etnică. Alături de populația autohtonă, romană sau greacă, slavii erau un element etnic nou. În cursul secolelor ce au urmat stabilirii lor în Peninsula Balcanică a avut loc cristalizarea unor noi popoare: bulgar, sârb, croat, sloven, macedonean. Toate acestea au trăit apoi în părțile central-nordice ale Peninsulei Balcanice. Inițial slavii au fost prezenți şi în părțile meridionale ale Peninsulei unde, o dată cu revenirea prezenței politice bizantine, a avut loc un proces de elenizare sau re-elenizare. Romanitatea orientală sud-dunăreană a avut un dublu destin. O bună parte a acesteia, supusă de slavi şi ieşită mai multă vreme din spațiul imperial a fost asimilată, contribuind astfel, ca parte componentă, la etnogeneza diferitelor popoare ce alcătuiesc grupul slavilor de sud. Alături de cele două elemente etnice grec şi slav, în spațiul balcanic au continuat să existe şi alte realități etnice. În părțile vestice ale balcanilor au continuat să existe urmaşii vechilor iliri transformați treptat în albanezi menționați în izvoarele scrise, aproape concomitent cu românii balcanici. Nu întreaga romanitate sud-dunăreană a dispărut. De-a lungul litoralului adriatic, în Dalmația, în Istria dar mai ales în regiunile muntoase din Macedonia, Thessalia, Pind şi în alte regiuni, o parte a populației romanice s-a refugiat din calea

cuceritorilor. Acei locuitori şi-au menţinut obiceiurile şi modul lor de viaţă, îndeletnicindu-se, în egală măsură, cu creşterea animalelor, meşteşuguri casnice, lucrarea pământului. Limba lor latină a evoluat la fel ca şi în spaţiul nord-dunărean. Astfel, de-a lungul mai multor secole, atât la nord cât şi la sud de Dunăre, a avut loc procesul etnogenezei românilor, cristalizându-se şi în limba lor cu cele patru dialecte componente : daco-român, aromân (macedo-român), megleno-român, istro-român. În spaţiul sud-dunărean, în jurul anului 1000, aceşti români balcanici au început a fi tot mai prezenţi, în general cu denumirea de vlahi, termen sinonim cu cel de român. Ulterior, românii desemnaţi cu acelaşi termen au început a fi amintiţi şi în spaţiul nord-dunărean, care era cel în care se formase un popor autohton, aşa cum fraţii lor, românii balcanici, erau băştinaşi în cea mai mare parte a teritoriului dintre Marea Neagră şi Marea Adriatică.

În plan social, factorul slav a finalizat criza regimului sclavagist. În spaţiul balcanic, acesta a dispărut la fel ca şi în alte zone ce făcuseră parte mai înainte din Imperiul Roman. În întregul spaţiu sud-est european s-a generalizat realitatea comunităţilor rurale, a obştilor săteşti care au constituit mai multe veacuri forma fundamentală de organizare ale societăţilor slavilor şi bizantinilor, în cadrul cărora s-a petrecut apoi procesul de apariţie a relaţiilor feudale.

Statul bulgar

Din punct de vedere politic, importantă a fost existenţa statului bulgar. Acesta a apărut la sfârşitul secolului al VII-lea, fiind recunoscut ca o realitate politică balcanică de către bizantini după anul 681. Până la jumătatea secolului al IX-lea noua realitate statală a fost condusă de hagani, păgâni, între care s-au remarcat Krum (802-814) şi Omurtag (815-831). În cursul veacului al VIII-lea, împăraţii bizantini din dinastia Isaurienilor au obţinut o serie de succese aducând chiar pentru o vreme statul bulgar într-o stare de vasalitate şi influenţându-l pe mai multe planuri. La începutul secolului IX, conducătorii bulgari au înfăptuit o serie de cuceriri în o bună parte a Peninsulei Balcanice. A avut loc o organizare internă a statului în domeniul legislativ, administrativ, militar. La mijlocul secolului al IX-lea, începea o nouă etapă a istoriei statului bulgar, o dată cu urcarea pe tron a hanului Boris-Mihail (852-889). În anul 864, el s-a creştinat şi şi-a luat titlul de cneaz, adică principe. El a impus tuturor supuşilor săi religia creştină. Adoptarea creştinismului a avut importante consecinţe în desăvârşirea etnogenezei,

consolidarea organizării de stat, viaţa spirituală purtând o tot mai pronunţată pecete bizantino-ortodoxă. În Biserică, cu contribuţia sfinţilor Chiril-Constantin şi Metodiu şi a discipolilor acestora, s-a generalizat vechea limbă slavonă (numită uneori, impropriu, bulgară veche) care a avut ulterior într-o bună parte a Europei, în lumea ortodoxă, acelaşi rol precum limba latină în lumea catolică occidentală. Apogeul primului stat bulgar a fost în vremea lui Simeon I. Atunci conducătorul bulgar a întreprins o serie de cuceriri, încercând chiar să stabilească capitala la Constantinopol pe care l-a asediat fără succes. El a purtat mai multe războaie cu Bizanţul, iar în anul 917 s-a proclamat ţar (împărat) al bulgarilor şi romeilor, deci continuator al tradiţiilor de monarhie universală a basileilor bizantini. Totodată, Biserica bulgară dependentă până atunci de patriarhul de Constantinopol s-a proclamat independentă în cadrul unei noi patriarhii având centrul la Ohrida.

În anul 924 s-a încheiat o pace între bulgari şi bizantini. În timpul domniei ţarului Petru (927-970), evoluţia statului bulgar a fost contradictorie. La început s-a menţinut puterea politică şi militară şi chiar hegemonia bulgară în spaţiul sud-est european, pentru ca mai apoi să înceapă un declin provocat între altele de mişcarea eretică a bogomililor, de creşterea influenţei bizantine în toate sferele, de presiunea externă venită dinspre nord a pecenegilor precum şi a bizantinilor dinspre sud, care în final au şi reuşit să pună capăt existenţei politice a primului ţarat bulgar.

Bogomilismul era o erezie dualistă, asemănătoare pavlicianismului şi masalianismului. Aceste erezii dualiste s-au răspândit începând din secolul VIII şi în Peninsula Balcanică, pătrunzând în rândul maselor. Prin natura sa, bogomilismul era o doctrină ce se pronunţa împotriva Bisericii oficiale. Bogomilii au contestat principalele dogme creştine, respingând cea mai mare parte a scrierilor considerate sfinte. Ei afirmau că în lume există două principii fundamentale: binele şi răul. Conform concepţiilor lor, în lume domnea principiul răului, ai cărui reprezentanţi erau Biserica ortodoxă şi statul. S-au declarat împotriva clerului şi au cerut revenirea Bisericii la starea de sărăcie. Ascuţişul principal al criticii bogomile era îndreptat împotriva celor bogaţi, a stăpânilor. S-au ridicat împotriva bogăţiilor, pentru sărăcie şi egalitate. În concepţia bogomililor erau condamnate omorul, calomnia, furtul, minciuna. Se opuneau războiului.

În fața societății feudale ostile, bogomilii s-au organizat. Ei aveau o ierarhie în care existau 3 categorii: bogomilii perfecți, simplii credincioşi, învățăceii. Ei erau organizați în comunități, conduse de şefi numiți „dedeți". În timpul domniei lui Petru, bogomilismul a câştigat numeroşi adepți. În mai multe rânduri, Petru a apelat la sprijinul patriarhiei de la Constantinopol împotriva lor. Alături de pedepse canonice, a început persecuția împotriva bogomililor, ce erau arestați şi aruncați în închisoare. Alături de aceasta, a început şi o combatere pe plan ideologic. Criza şi apoi dispariția statului bulgar independent au favorizat menținerea bogomilismului.

Sub dominație bizantină, bogomilismul nu a putut fi stârpit. Încă din secolul X el se răspândise şi în Macedonia. În secolul XII, în Bosnia apăruse o erezie înrudită. Bogomilismul a existat timp de câteva veacuri în Peninsula Balcanică, exercitând o influență şi asupra apariției în Europa apuseană a ereziilor patarinilor, albigenzilor etc. Deşi a avut unele elemente utopice sau reacționare (întoarcerea la vechile comunități creştine, ascetism, renunțarea la lume, caracteristice de altfel şi altor erezii), prin ideologia sa, bogomilismul a exercitat o influență pozitivă asupra maselor populare.

Această situație a creat premise favorabile pentru cucerirea Bulgariei. Imperiul Bizantin s-a consolidat începând cu domnia lui Roman Lecapenos (920-944), atingând apogeul puterii sale în vremea ultimilor reprezentanți ai dinastiei macedonene: Nicephor Focas (963-969), Ioan Tzimiskes (969-976) şi Vasile al II-lea (976-1025).

Împăratul Nicephor Focas a inițiat politica de cucerire efectivă a Bulgariei. În 967 el a refuzat să mai dea darurile anuale şi a început primele incursiuni împotriva bulgarilor în regiunea Stara-Planina. Nicephor Focas s-a hotărât să facă apel la Rusia kieviană, propunându-i marelui cneaz Sviatoslav să atace Bulgaria, şi trimițându-i 1500 libre de aur şi alte daruri.

Nicephor Focas spera astfel că va putea să supună Bulgaria fără mari eforturi şi că armatele lui Sviatoslav se vor retrage apoi. Trupele lui Sviatoslav, cca. 60.000 oameni, în vara anului 968 au trecut Dunărea, lovind armata bulgară, hărțuită şi de bizantini. Sviatoslav a cucerit o serie întreagă de oraşe, şi a pătruns spre capitala bulgară Preslav.

Apărând evidente semnele hotărârii lui Sviatoslav de a se stabili în aceste regiuni, Nicephor s-a hotărât să încheie războiul cu bulgarii şi să se alieze cu aceştia. În acelaşi timp, ca urmare a unei alianțe cu bizantinii, pecenegii au atacat Rusia kieviană. Astfel, Sviatoslav, în

primăvara anului 969, a fost nevoit să se întoarcă la Kiev, spre a-şi apăra statul. Cneazul rus a pătruns din nou în Bulgaria, a ocupat capitala, luând prizonieră familia imperială. În 970, Sviatoslav a trecut la sud de Balcani şi a cucerit oraşul Philipopolis. Lupta principală a avut loc la Arkadiopolis. Trupele lui Sviatoslav au fost decimate şi nevoite să se retragă la nord de munţii Balcani. A început astfel războiul lui Tzimiskes de cucerire a Bulgariei dunărene. În 971 trupele bizantine trec munţii Balcani. După cucerirea capitalei, Preslav, Ioan Tzimiskes şi-a îndreptat trupele spre Dristra, unde se afla Sviatoslav. O parte a aristrocraţiei bulgare a trecut de partea Bizanţului, preferând autoritatea acesteia în locul celei a Rusiei Kieviene. În acele condiţii, Sviatoslav a fost nevoit să se predea şi să părăsească zona Dunării de jos, încheindu-se astfel cu un eşec prima tentativă rusească de înstăpânire în spaţiul românesc şi balcanic. În felul acesta, administraţia bizantină a fost restabilită în cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice.

Primul stat bulgar în formele succesive ale haganatului, cnezatului şi ţaratului a fost, în fapt, neunitar din punct de vedere al compoziţiei etnice, cuprinzând alături de bulgari şi numeroase alte populaţii precum: macedoneni, sârbi, români balcanici, greci etc. De altfel, o vreme, importante teritorii ce-l alcătuiau nu aparţineau spaţiului etnic bulgar, iar denumirea de bulgar ca şi cea de bizantin, de altfel, desemna o apartenenţă statală (asemenea cetăţeniei moderne) şi nu o componentă etnică bine definită. Într-un asemenea context trebuie interpretată şi aşa numita „epopee bulgară" dintre anii 971-1018. De fapt, atunci nemulţumirea populaţiilor balcanice faţă de nou instaurata prezenţă bizantină s-a materializat într-o răscoală care s-a extins în cea mai mare parte a Peninsulei, avându-şi centrul în zonele macedonene, unde s-au stabilit o vreme descendenţi ai fostei dinastii bulgare, respectiv Samuel (976-1014) şi urmaşii acestuia. Samuel s-a aflat în fruntea unei formaţiuni politice de tip imperial, pestriţă din punct de vedere etnic (în nici un caz numai bulgară) care se întindea de la Marea Neagră şi Gurile Dunării, până la Marea Adriatică şi avea centrul în Macedonia (capitala era la Ohrida). Împăratul bizantin Vasile al II-lea (976-1025), a purtat un război îndelungat de peste patru decenii pentru a restabili autoritatea Bizanţului în întregul spaţiu balcanic, ceea ce a şi reuşit, uneori cu mijloace din cele mai violente, să realizeze, la 1018, când întregul spaţiu de la sud de Dunăre şi Sava era acoperit de reţeaua themelor bizantine.

Slovenii

Situaţia politică a slavilor din părţile central vestice ale Peninsulei Balcanice, în primele veacuri ale existenţei lor acolo, a fost extrem de diversă. Aflaţi la interferenţa cu lumea occidentală, slovenii, în curs de formare, au avut o serie de contacte politice, religioase sau culturale cu lumea occidentală. Au fost creştinaţi de misionari germani, subordonaţi episcopului de Roma şi au avut o vreme cnezi în calitate de conducători locali. S-au aflat, după 788, în cadrul statului condus de regele şi apoi de împăratul Carol cel Mare, ceea ce a şi determinat o evoluţie a relaţiilor feudale după modelul occidental. După destrămarea imperiului carolingian din care făcuseră parte, istoria slovenilor s-a încadrat din ce în ce mai mult în destinul lumii germanice, inclusiv al imperiului romano-german din care au făcut parte ulterior până în vremea habsburgilor.

Croaţii

La sud de sloveni, s-au afirmat în plan politic croaţii. Există astăzi mai multe teorii privind numele şi originile poporului croat. Anumite surse sugerează o origine iraniană a croaţilor originari ce au intrat apoi într-o sinteză cu elementele romanice şi slave, dând naştere actualului popor croat.

În condiţiile istorice de după marea migraţie a slavilor, s-a petrecut procesul etnogenezei croaţilor şi, în paralel, al primelor manifestări de viaţă statală având la bază obştile agrare şi uniunile acestora. La începutul secolului IX, teritoriul croaţilor a fost disputat de Imperiul Bizantin şi de cel al lui Carol cel Mare, ceea ce a favorizat şi afirmarea unor elemente locale. Câteva decenii mai târziu în fruntea croaţilor apare Trpimir care, într-un document din 852, e menţionat ca duce al croaţilor (*dux croatorum*). În vremea sa şi a urmaşilor săi, Croaţia s-a extins în Dalmaţia, instaurându-şi autoritatea şi asupra unora dintre oraşele care existau acolo. La începutul deceniului X, Tomislav I (cca. 910-cca. 930) a obţinut recunoaşterea atât de papalitate, cât şi de împăratul bizantin a titlului de rege, „rege al Croaţiei" începând cu anul 925. Ulterior, statul croat s-a confruntat în părţile vestice cu republica veneţiană care şi-a stabilit treptat autoritatea asupra zonei dalmatine. Totodată, învecinarea cu factorul maghiar a creat probleme tot mai consistente pentru suveranii croaţi. În acest context, tendinţele expansioniste spre Marea Adriatică ale

statului maghiar s-au finalizat, după mai multe lupte şi evoluţii sinuoase într-o înţelegere (*pacta conventa*) din anul 1102, prin care regele maghiar Coloman devenea şi suveran al Croaţiei. În secolele următoare regiunile croate, organizate distinct, şi-au menţinut autonomia în cadrul coroanei St. Ştefan până la dispariţia acesteia.

Sârbii

Între Dunărea mijlocie, Morava, Marea Adriatică, înspre inima peninsulei s-a constituit şi poporul sârb, ce a trăit ulterior în teritoriile denumite Serbia, Bosnia–Herţegovina şi Muntenegru (mult mai târziu s-a emis ideea, puţin acceptată, neîntemeiată în opinia noastră, a existenţei unui popor muntenegrean distinct şi diferit de poporul sârb).

La fel ca şi pentru alte populaţii balcanice, mediul geografic şi condiţiile istorice au făcut ca multă vreme ocupaţiile principale să fie creşterea vitelor şi agricultura, în condiţii primitive, ale comunităţilor rurale în curs de lentă feudalizare. Începând cu veacul al VII-lea, la nivel popular, treptat, sârbii în curs de formare ca popor s-au creştinat. În paralel au apărut mai multe uniuni de obşti şi triburi ce au dat naştere unor forme de organizare prestatală. S-au constituit astfel două nuclee politice, Raşca şi Zeta (Diocleea), ce au evoluat ulterior în cele două realităţi politice tradiţionale, respectiv Serbia şi Muntenegru. În paralel s-au conturat şi unele forme incipiente de viaţă politică proprii macedonenilor de origine slavă. Viaţa politică a sârbilor şi macedonenilor a fost legată secole de-a rândul de existenţa în vecinătate a imperiilor bulgar şi bizantin, ultimul generalizându-şi stăpânirea în întregul spaţiu iugoslav o dată cu campaniile victorioase ale împăratului Vasile al II-lea Macedoneanul (976-1025).

I.2.9. *Rusia kieviană*

În evoluţia istorică a slavilor răsăriteni au existat două etape distincte, respectiv cea a vechiului stat rus, cunoscut cel mai adesea sub denumirea de Rusia kieviană, şi apoi a statului centralizat treptat în jurul Moscovei.

După terminarea migraţiei triburilor slave spre vest şi sud au continuat să existe, în părţile răsăritene ale Europei, un număr însemnat de slavi. Ei se aflau de-a lungul unor ape, precum: Niprul Mijlociu, Oka, Dvina, Volga Superioară. Spre nord ajungeau până la lacul Ladoga, iar spre sud până în apropiere de pragurile Niprului, unde se învecinau cu tot felul de populaţii nomade migratoare.

Alcătuiau mai multe triburi precum: polianii, drevlenii, severenii, viaticii, etc. Cu timpul, slavii răsăriteni şi-au extins pe toate direcţiile aria lor de existenţă, continuând să alcătuiască o masă unitară prin caracteristicile etnice, lingvistice etc. Abia mai târziu, în secolele XIV-XV, a început evoluţia distinctă a unor comunităţi slave, desfăşurându-se astfel, tardiv, procese de etnogeneză ce au dat naştere celor trei popoare ce trăiesc şi astăzi în răsăritul Europei, respectiv: ruşii, ucrainienii şi bieloruşii.

Bazele vechiului stat rus au fost puse în secolul IX, după ce în veacurile precedente apăruseră o serie de premise ale constituirii acestuia. La fel ca şi la alte populaţii europene, a avut loc fenomenul destrămării rânduielilor patriarhale şi al apariţiei unor forme noi de organizare. Această situaţie pare a fi fost grăbită şi de diversele presiuni externe venite din partea vecinilor, precum: normanzi, khazari etc. Tradiţia spune că în a doua jumătate a secolului al IX-lea, datorită stării de anarhie şi lipsei de organizare, slavii au făcut apel la varegi, adică la normanzi, care au venit şi le-au furnizat primii conducători. Astfel, Riurik s-a stabilit la Novgorod şi a întemeiat o dinastie ce i-a condus pe ruşi până la sfârşitul secolului XVI. Unul dintre însoţitorii lui Riurik, Oleg, a cucerit Kievul, probabil în anul 882.

Este incontestabil faptul că primii conducători ai vechiului stat rus au purtat nume normande, fiind după toate probabilităţile varegi. Această realitate a generat în ultimele secole o întreagă discuţie istoriografică. A apărut astfel teoria normandistă, conform căreia creearea vechiului stat rus s-a datorat în principal acţiunii germanicilor veniţi din Scandinavia. O teorie contrară, a autohtoniştilor, a negat rolul factorului străin în constituirea vieţii statale ce a apărut în mod firesc ca urmare a evoluţiei societăţii slave. Cercetările recente arată că influenţa scandinavă în vechiul stat rus a fost o realitate istorică, însă nu a avut un rol determinant în constituirea Rusiei kieviene, aşa cum s-a întâmplat de exemplu în Normandia sau Sicilia.

Rusia kieviană a avut o istorie politică cuprinzând trei perioade. În prima dintre acestea, ce a debutat cu semilegendara cucerire de către Oleg a oraşului Kiev, în anul 882, şi a durat aproximativ un veac, până la moartea lui Sviatoslav, conducătorii de la Kiev şi-au desfăşurat acţiunea pe mai multe planuri. Ei au promovat o politică de supunere, respectiv de unificare a diferitelor triburi ale slavilor răsăriteni. Unele triburi s-au supus fără prea multă opoziţie, asumându-şi plata tributului ca formă principală a dependenţei faţă de Kiev. Vechea cronică rusă menţionează însă şi rezistenţa altor triburi

şi lupte înverşunate împotriva acestora. Au fost desfăşurate acţiuni şi împotriva unor vecini ce nu erau slavi. Astfel, Sviatoslav a desfăşurat războaie victorioase împotriva bulgarilor şi a khazarilor de pe Volga, ajungând cu trupele sale, în expediţii de jaf, până la Marea Caspică şi poalele munţilor Caucaz.

O a doua direcţie de acţiune a primilor cneji ruşi a vizat Imperiul Bizantin. Vechile cronici ruse menţionează o mare victorie a lui Oleg în expediţia sa din anul 907 sub zidurile Constantinopolului. Sursele bizantine nu menţionează acestă expediţie, dar consemnează un tratat comercial dintre Bizanţ şi Kiev cu condiţii extrem de avantajoase pentru negustorii slavi în lumea Bizanţului. Igor (913-945), o personalitate istorică complexă, a desfăşurat o mare expediţie împotriva capitalei bizantine în anul 941, după care a urmat un nou tratat comercial din anul 944. Bunele relaţii cu Bizanţul au caracterizat politica cneaghinei Olga, care a condus destinele statului între anii 945-962. Ea a făcut o călătorie la Constantinopol, întâlnindu-se cu împăratul cărturar Constantin Porfirogenetul. A renunţat la păgânism, creştindu-se şi fiind ulterior canonizată. Sviatoslav a condus destinele statului kievian aproximativ un deceniu (962 ?-972). Acesta a purtat războaie spre răsărit şi în spaţiul balcanic. El a fost solicitat de către împăratul bizantin Nicefor II Phocas, în anul 967, de a participa la acţiunea acestuia vizând desfiinţarea primului ţarat bulgar. Intervenţia rusă a jucat un rol esenţial în obţinerea unei victorii comune bizantino-ruse. Ulterior însă, Sviatoslav nu a mai vrut să părăsească zona Dunării de Jos, exprimându-şi clar intenţia de a transfera aici centrul puterii sale. A urmat apoi un război bizantino-rus. Cu mari eforturi noul împărat bizantin Ioan I Tzimiskes a reuşit să-l înfrângă pe Sviatoslav, alungându-l de la Silistra. Pe drumul de întoarcere, cneazul a fost omorât într-o ambuscadă a pecenegilor pe malurile Niprului. Moartea sa a provocat o scurtă perioadă de anarhie, lupte pentru tron între fii săi în condiţiile în care organizarea statală şi succesiunea dinastică nu erau consolidate pe deplin. După câţiva ani, Vladimir (cca 980-1015) a concentrat întreaga putere în mâinile sale. Sub domnia sa şi sub cea a fiului său Iaroslav cel Înţelept (1019-1054), Rusia kieviană a ajuns la apogeu. A purtat lupte cu polonezii la graniţa apuseană, precum şi cu pecenegii aflaţi în părţile sudice. Cel mai important act politic al său a fost legat de relaţiile cu Bizanţul. El a devenit cumnat al împăratului bizantin Vasile al II Macedoneanul, căruia i-a dat un consistent ajutor militar. Sub autoritatea Patriarhiei Bizanţului, Vladimir a decis convertirea tuturor supuşilor săi în anul

988. Era perioada în care deciseseră creştinarea supuşilor lor şi monarhii altor state, precum: Polonia, Ungaria, Danemarca, Norvegia. Creştinarea populației slave, păgâne până atunci, din răsăritul Europei a dat ulterior istoriei ruseşti o coloratură specifică, caracterizată între altele prin o puternică influență bizantină manifestată în toate domeniile vieții politice, sociale, culturale, artistice. Rusia a rămas atunci şi mai târziu în afara Bisericii romano-catolice şi într-o stare de relativă izolare față de civilizația latină a spațiului european. Pentru actele sale, Vladimir a fost canonizat. Ca de obicei, la moartea sa a urmat un nou război civil între cei şase fii ai săi. Victoria a fost obținută de către fiul său intrat în istorie cu numele de Iaroslav cel Înțelept, care a condus destinele statului între anii 1019-1054. În plan intern, Iaroslav a purtat mai multe lupte pentru tron, a zdrobit rebeliuni locale, precum tentative de restaurare a păgânismului. A purtat războaie cu triburile vecine ale finlandezilor, lituanienilor şi polonezilor. A avut vaste relații diplomatice cu statele europene din Bizanț până în Franța, Anglia şi Norvegia. Iaroslav cel Înțelept s-a preocupat de întărirea autorității centrale. A dat o structură organizatorică ierarhică Bisericii ortodoxe ruse, începându-se astfel treptata emancipare a acesteia în raport cu Patriarhia Constantinopolitană. În vremea sa a fost alcătuit primul cod de legi, „Pravila rusă", care cuprindea atât norme ale obiceiului pământului, cât şi reglementări de drept penal preluate din legiuirile bizantine. În vremea lui Iaroslav cel Înțelept s-a acordat o atenție deosebită culturii în general, arhitecturii şi picturii în special.

I.3. **Economie şi societate**

I.3.1.*Economie şi societate în secolele III-VII*

Clima şi peisajul

Începutul perioadei care ne interesează (sec. III-VII) este caracterizat de o răcire a climei şi un avans al ghețarilor către sud, ceea ce a condus la modificări ale vegetației. În regiunile nordice, cultura grâului se retrage în fața pădurilor, a ierburilor şi a mlaştinilor. Vechiul raport între terenul cultivat (*ager*) şi spațiul natural (*saltus*) se modifică în defavoarea primului.

Peisajul perioadei de trecere de la antichitate la evul mediu este marcat de prezența dominatoare a pădurilor, care ocupă o mare parte a suprafeței Europei. Nu este vorba însă de păduri impenetrabile, ci străpunse de drumuri, de luminişuri în care s-au instalat sate, şi traversate de cei ce le folosesc la maximum (pentru lemn, vânat, îngrăşarea porcilor cu ghindă, etc.). Dacă în unele regiuni vechile aşezări romane au fost abandonate şi invadate de pădure sau de spațiul necultivat, în altele au fost reocupate zone de locuire mai veche, oferind posibilități mai bune de adăpost.

Echilibrul agro-demografic

În orice societate există un raport între numărul de oameni şi resursele de hrană care le stau la dispoziție, şi modificarea unuia din termeni aduce după sine schimbarea celuilalt. În funcție de nivelul tehnologic pe care l-a atins societatea, o anumită regiune poate hrăni un anumit număr de oameni. Dacă numărul acestora creşte fără să se modifice şi tehnologiile care să permită sporirea producției, apare pericolul ruperii acestui echilibru agro-demografic.

Societatea medievală era caracterizată de un regim demografic prin care, în anumite perioade, se putea ajunge la o creştere a populației mai rapidă decât cea a resurselor. Natalitatea era foarte ridicată, ajungând uneori la 40 de nou-născuți la mia de locuitori, datorită căsătoriei timpurii a fetelor (uneori chiar de la vîrsta de 12 ani), care conduce la o perioadă îndelungată de fertilitate feminină, şi a absenței practicilor contraceptive (necunoscute sau interzise de Biserică). Ce-i drept, exista şi o mortalitate infantilă foarte ridicată, uneori un copil din trei, şi de asemenea o mortalitate generală cu cote destul de mari. Femeile mureau deseori la naştere, epidemiile, foametea, războaiele loveau de asemenea pe scară largă, astfel că speranța de viață era foarte scăzută, oamenii de peste 40 de ani fiind considerați deja bătrîni. Totuşi, exista posibilitatea unei creşteri a populației căreia resursele să nu-i mai fie suficiente, astfel că atunci puteau interveni factori de corecție negativă: foamete, epidemii, războaie, care limitau din nou numărul oamenilor. Se căutau însă şi soluții, ca de exemplu deplasarea populației dintr-o zonă relativ suprapopulată în alta care oferea condiții mai bune de viață, ceea ce se întîmplă în evul mediu prin colonizarea rurală.

Aspecte demografice în perioada trecerii de la Antichitate la evul mediu

Europa intrase din secolului al III-lea într-o lungă perioadă de regres demografic, sfârşită se pare în linii mari prin secolului al VII-lea. Nu se pot avansa cifre exacte, dar pare probabil ca de la circa 50 de milioane de locuitori care existau în Europa (în principal, în Imperiul roman) prin secolului al II-lea, pe la anul 500, să se ajungă de-abia la vreo 30 de milioane. Războaiele, violenţele şi insecuritatea care au întovărăşit mai întâi criza secolului al III-lea şi apoi migraţiile, foametea şi epidemiile, dintre care trebuie să amintim ciuma apărută în Europa la mijlocul secolului al VI-lea şi rămasă multă vreme endemică, alături de noile comportamente morale şi sociale inspirate de creştinism (celibatul şi refuzul procreerii) au contribuit la scăderea populaţiei.

În Imperiu se constată, pe scară largă, părăsirea ogoarelor de către populaţia romană, astfel că aşezarea barbarilor a putut să pară o soluţie. Dar cele mai optimiste aprecieri nu îngăduie să se estimeze la mai mult de un milion, adică circa 3-4% din populaţia Imperiului numărul acestora. Şi oricum, la scara Europei nu era vorba de o creştere a populaţiei ci de redistribuirea ei spaţială.

Aceste realităţi demografice, definite prin greutatea găsirii echilibrului între oameni şi resurse se constată până târziu, în unele regiuni chiar până în epoca modernă. Europa rămâne multă vreme un continent al omului rar, ceea ce face ca măsura bogăţiei unei regiuni să fie dată nu de resursele ei naturale ci de numărul de locuitori care le puteau pune în valoare.

Transporturile

După dispariţia Imperiului roman, reţeaua de drumuri romane a încetat treptat să mai fie întreţinută, ceea ce a îngreunat destul de mult transporturile. Trebuie însă să nuanţăm, amintindu-ne că aceste drumuri aveau în primul rând un scop militar, de a permite deplasarea trupelor, şi prin îngustimea lor nu erau foarte potrivite transportului de marfă de volum mare. De aceea, în asemenea scopuri, chiar în perioada romană erau folosite şi vechile drumuri preistorice, şi acestea sunt utilizate şi acum. Pe de altă parte, înainte de descoperirea sistemului actual de înjugare a animalelor, cu tracţiune pe piept, caii nu se puteau folosi decât pentru şarete cu două roţi, iar boii puteau

trage care mari, cu patru roți (*carruca*), dar cu o viteză ce nu depășea 3 km/oră. Se constată deci o preferință din ce în ce mai mare arătată căilor de apă, care permiteau transportul mai rapid şi în condiții mai bune a mărfurilor de volum mare (cereale, lemn, vin, ulei, sare etc.) .

Se naviga pe Mediterana, rămasă încă în prima parte a perioadei, până la venirea arabilor, principala întretăiere de drumuri comerciale. Începe însă să se navigheze din ce în ce mai mult şi în Marea Nordului sau a Mânecii, în expediții uneori cu scop de jaf sau de colonizare (cazul anglo-saxonilor), dar care pot avea şi aspect comercial. Există de asemenea o navigație fluvială susținută, care asigură legături între zonele unei Europe care nu au fost reduse la o totală autarhie, aşa cum s-a crezut uneori.

Economia rurală

Dispariția politică a Imperiului roman nu a dus şi la cea a structurilor de exploatare agricolă caracteristice acestuia. Se mențin marile latifundii, numite în documente *villa*, şi de asemenea supraviețuieşte proprietatea mică şi mijlocie, în ferme izolate sau în aglomerări rurale de tip *vici.*

Ca urmare a tulburărilor aduse de marile migrații, unele *villae* au fost abandonate, mai ales în zone nordice, precum Britania, Belgia sau Picardia. În alte cazuri însă, ele puteau oferi protecție şi locuitorilor din împrejurimi, datorită fortificării lor cu ziduri sau valuri de pământ, şi astfel, la capătul unei evoluții destul de îndelungate, se puteau transforma în mici cătune, la originea unora dintre satele medievale.

La geneza satelor medievale au contribuit şi barbarii, care în locurile lor de origine trăiau în aglomerări rurale, şi care transplantează aceste structuri şi în zonele în care se aşază. Un alt element care a contribuit la fixarea populației rurale a fost parohia, unitate administrativă religioasă, având în centru Biserica şi cimitirul comunității.

Indiferent de originea lor, în aceste sate locuințele erau în general de lemn, în partea nordică reunind sub aceleşi acoperiş oameni şi animale. Foarte adesea erau alcătuite dintr-o singură încăpere destinată tuturor membrilor familiei, concepția actuală despre intimitate fiind total străină oamenilor acelor secole.

În ceea ce priveşte exploatarea pământului, există mai multe situații. Marele *latifundium* antic, cultivat de sclavi supravegheați de vătafi supraviețuieşte în Occident până prin secolul al VII-lea.

Numărul de sclavi de pe un astfel de domeniu este însă în continuă scădere, pe de o parte datorită diminuării surselor de aprovizionare cu acest tip de forţă de muncă, şi pe de alta unei treptate interpretări a eliberării sclavilor ca o faptă pioasă, chiar dacă Biserica nu renunţă până târziu la deţinerea de sclavi pe domeniile proprii. Un alt fenomen care a contribuit la renunţarea la sclavia clasică a fost înzestrarea foştilor sclavi cu o gospodărie proprie, cu obligaţia de a plăti o serie de redevenţe proprietarului. Situaţia acestor *servi casati* se confundă în timp cu cea a colonilor, folosiţi şi ei pe scară mare în exploatarea pământului.

Baza alimentaţiei continua să fie asigurată de cereale, la care se adaugă legumele (ceapă, usturoi, varză, napi, mazăre), mult mai puţine decât cele cu care suntem obişnuiţi astăzi, care în mare parte au fost aduse mult mai târziu din America. Arborii fructiferi sunt de asemenea puţini, mulţi întâlniţi încă în stare naturală, şi de-abia din secolului al VIII-lea în documente apar mai frecvent menţionaţi merii, perii, prunii. În zona mediteraneeană continuă să existe bineînţeles citricele şi măslinii, aşa cum şi castanul comestibil oferă un supliment alimentar de luat în considerare. Dintre animale, importante sunt cornutele mari, folosite şi la tracţiune, pentru lucrul câmpului, dar şi în alimentaţie. Se cresc de asemenea ovine, caprine, mai ales în zona meridională, unde este bine documentată transhumanţa. Porcii, atât de apreciaţi de germanici, se răspândesc pretutindeni, contribuind la schimbarea unor obiceiuri alimentare, ca de exemplu folosirea pentru gătit a grăsimilor animale într-o proporţie mult mai mare decât în lumea greco-romană care folosea în principal uleiul de măsline. Se extinde spre nord şi cultura viţei de vie, poate şi în legătură cu creştinismul care dă o utilizare rituală vinului. Continuă însă să se folosească şi băuturile specifice lumii germanice, berea şi hidromelul, ca şi diferite tipuri de cidru din fructe.

Cultura cerealelor se făcea la început în sistemul rotaţiei bienale: după ce era cultivat un an, pământul era lăsat în anul următor pârloagă, îngrăşat astfel în mod natural de animalele lăsate să pască acolo. Cu toate acestea, în lipsa unei folosiri sistematice a îngrăşămintelor, pământul mai sărac se putea epuiza în câţiva ani, astfel că uneori era nevoie de punerea în cultură a altor parcele, eventual prin defrişare, ceea ce explică de ce uneori aşezările din prima parte a perioadei la care ne referim par uneori lipsite de stabilitate.

Randamentele sunt foarte slabe: se recoltează de trei-patru ori mai mult decât sămânţa folosită, iar în anii mai slabi şi mai puţin, ceea

ce explică de ce putem vorbi de o lume aflată în permanență sub amenințarea foametei, mai ales că am văzut că nu se poate apela în compensație la prea multe legume sau fructe. Producțiile mici sunt datorate în mare parte şi tehnicii rudimentare: pământurile uşoare, mediteraneene, sunt lucrate cu plugul de lemn de tip roman, *aratrum*, care putea avea uneori brăzdarul de fier şi care nu făcea altceva decât să zgârie destul de superficial solul. Începând din regiunile nordice, cu pământuri mai dificil de lucrat, se difuzează plugul greu, probabil de origine germanică (*Pflug*). Acesta avea brăzdar de fier şi putea să şi întoarcă brazda, permițând o mai bună aerisire a pământului. Pentru a fi tras era însă nevoie de până la trei perechi de boi, şi întrucât se întorcea cu greutate, se preferau brazdele foarte lungi. De aceea, forma parcelelor exploatate era rectangulară, cu lungimea mult mai mare decât lățimea.

Pentru măcinarea cerealelor se folosesc râşnițe de mână şi încă rar morile de apă, cunoscute din epoca romană, dar răspândite mult mai târziu, pentru că presupun investiții care nu sunt la îndemâna oricui.

Fără să fie vorba de o întoarcere totală la economia naturală, schimburile comerciale diminuează treptat. Se mai mențin încă legăturile cu Imperiul de răsărit, întreținute mai ales de negustori orientali (sirieni, evrei). Se mai bate încă monedă de aur, ca în regatul franc, dar treptat-traptat circulația monetară se reduce. De pe la mijlocul secolului al VII-lea apar în Occident monede noi, de argint, precum acele *sceattas* din lumea frizonă şi din insulele britanice. La ruralizarea societății contribuie şi decăderea oraşelor, care încetează să mai fie centre de producție şi schimb, şi îşi conservă doar rolul politic şi religios.

Constatăm deci, în regatele succesoare imperiului, o treptată transformare a structurilor economice şi sociale moştenite de la romani, care în timp capătă o fizionomie medievală din ce în ce mai clară.

Aspecte sociale

Se constată o întrepătrundere între vechea aristocrație romană şi cea de origine germanică, prin înrudiri şi prin preluarea reciprocă a unor elemente de cultură. La începutul perioadei, familiile senatoriale romane preferă carierele ecleziastice, în vreme ce nobilii germanici oferă regatelor cadrele militare, dar apoi nivelarea socială este din ce în ce mai clară. Onomastica oferă dovezi ale simbiozei, întrucât şi unii

şi alţii poartă ori nume germanice, ori romane şi creştine, indiferent de originea lor etnică.

O aceeaşi întrepătrundere între categorii sociale cu origini diferite se constată la nivelul păturilor de jos ale populaţiei. Există o pătură intermediară de oameni liberi, de origine germanică sau romană, cu tendinţa însă de reducere numerică, datorită insecurităţii care îi face pe tot mai mulţi să caute protecţia celor puternici, renunţând astfel treptat la libertatea personală iniţială.

Se constituie o ţărănime dependentă, din ce în ce mai numeroasă, în care distingem, alături de cei care pe diferite căi şi-au pierdut libertatea, pe descendenţii sclavilor înzestraţi cu o bucată de pământ, ai colonilor, ai liberţilor rămaşi pe lângă vechiul lor stăpân sau ai liţilor, categorie semi-liberă întâlnită în lumea germanică.

Clerul apare ca o stare deosebită a societăţii, deşi în această perioadă, recrutarea sa este mai degrabă aristocratică.

I.3.2. *Economie şi societate în perioada carolingiană*

Aspecte demografice şi tehnologice

De la sfârşitul secolului al VII-lea şi începutul secolului al VIII-lea, ca urmare a diminuării efectelor ciumei, a îmbunătăţirii climei şi a stabilizării situaţiei politice, în Occident se constată o ameliorare a situaţiei economice.

În primul rând, există o creştere demografică, lentă dar sigură, care stimulează căutările pentru îmbunătăţirea înzestrării tehnice. Mai multe unelte de fier, de calitate mai bună, contribuie la înmulţirea defrişărilor, care dau naştere unor aşezări noi sau le lărgesc pe cele existente. Prin secolul al VIII-lea începe să se răspândească sistemul de înjugare a animalelor cu tracţiune pe piept, care nu le mai sufocă precum cel vechi, cu tracţiune pe gât, şi le permite să-şi utilizeze mai bine forţa. De asemenea, se trece la potcovirea cailor şi, mai târziu, la folosirea scării de şa, cu efecte şi în plan militar. Muncile agricole se pot face acum mai uşor, se pot lucra mai repede suprafeţe mai mari de teren, producţiile pot creşte.

Se răspândeşte acum şi folosirea asolamentului trienal. Pământul întregii comunităţi rurale era împărţit în trei, dintre care o parte era semănată cu cereale de toamnă (grâu, secară), o parte cu cereale de primăvară, folosite mai ales pentru hrana animalelor (orz, ovăz, mei),

iar o altă parte era lăsată în pârloagă. Avantajul sistemului era că se puteau obține două recolte, ceea ce dădea o securitate mai mare oamenilor împotriva capriciilor climatice, şi că se asigura astfel şi hrana animalelor, mai ales a cailor, care pot fi folosiți pe scară mai largă în muncile agricole.

Structura domeniului se conturează deja în această perioadă: pe de o parte pământul exploatat spre profitul integral al marelui proprietar (rezerva seniorială), iar pe de altă parte gospodăriile țăranilor aflați în diferite grade de dependență. Rezerva cuprinde reşedința stăpânului, o parte a terenului arabil, a păşunilor, viile, pădurea, heleşteie sau lacuri. Loturile lucrate de țărani cuprind casa, grădina de legume, parcele de teren arabil amplasate sau nu de o manieră compactă. Unitatea de exploatare agricolă poartă în documente numele *mansa*, şi poate avea, în funcție de zonă şi de calitatea solului, între 5 şi 30 de ha. În funcție de condițiile specifice fiecărui domeniu, țăranii pot avea anumite drepturi la exploatarea pădurii şi păşunilor (eventual în schimbul unor redevențe), aşa cum pot la rândul lor să aibă vie sau arbori fructiferi.

În această perioadă, obligațiile țăranilor față de stăpânii de domenii sunt în principal în muncă (robotă, corvezi) sau în produse, datorită unei relative lipse de monedă şi faptului că mâna de lucru este mai importantă decât banii pentru punerea în valoare a pământului. Există însă şi obligații în bani, ceea ce arată că economia acestei perioade nu era de loc autarhică, existând posibilitatea comercializării unei părți a produselor.

Circulația monetară şi comerțul

Acum apare şi o nouă monedă occidentală, dinarul de argint emis de carolingieni, care înlocuieşte vechea monedă de aur bizantină sau imitată după aceasta, devenită din ce în ce mai rară şi prea puțin adecvată unor schimburi de mai mică valoare, desfăşurate mai ales pe plan local.

Până spre sfârşitul secolului al VII-lea Mediterana îşi mai păstra calitatea de ax esențial al comerțului european la mare distanță. O dată însă cu invazia arabă şi cucerirea bazinului oriental al acesteia, ca şi prin instalarea arabilor în Africa de nord şi în Spania, comerțul european în Mediterana se diminuează până la dispariție. Se adaugă probabil şi consecințele ciumei apărută în secolul al VI-lea, care a afectat puternic regiunile meridionale, cruțându-le se pare însă pe cele

nordice. De aceea, în perioada carolingiană, constatăm deplasarea centrului de greutate al comerțului european spre nord (Galia, spațiul german) unde apar noi porturi, precum Quentovic (pe țărmul râului Canche), Durstede (în delta Rinului), Haithabu (la Baltica).

Reînsufleţirea comerţului poate fi pusă în legătură şi cu primele semne de renaştere economică a oraşelor, care încă timid, încep să desfăşoare activităţi meşteşugăreşti pe scară mai largă decât înainte. Totuşi, în ceea ce priveşte meşteşugurile, idealul pare să fie cel ilustrat de celebrul capitular carolingian *De villis*, prin care se cerea ca pe domeniile regale să se realizeze tot ceea ce era necesar, inclusiv produse meşteşugăreşti.

Structura socială

Marele domeniu aparţine aristocraţiei laice sau ecleziastice, beneficiară din ce în ce mai frecvent de privilegiul imunităţii (interdicţia pentru agenţii suveranului de a pătrunde pe domeniu pentru a exercita justiţia, a pretinde taxe sau a face recrutări). Mai există încă o mică proprietate ţărănească liberă, dar aceasta este în continuă scădere, şi ca atare numărul ţăranilor liberi scade treptat. Ţăranii dependenţi provin din surse diferite: descendenţi ai sclavilor înzestraţi cu gospodărie, ai colonilor, foşti proprietari liberi care şi-au cedat pământul unui mare proprietar în schimbul protecţiei. În secolul al IX-lea, documentele care vorbesc despre organizarea marelui domeniu, *polipticele*, arată că existau încă numeroase diferenţe între diferitele categorii de ţărani, reflectate în nivelul obligaţiilor lor. Tendinţa era însă de uniformizare a situaţiei lor în categoria ţăranilor dependenţi. *Servus*, termenul care în antichitate îl desemna pe sclav, începe acum să însemne şerb, ţăran aservit.

Sistemul organizării domeniale de acest tip se pare că a apărut pentru prima oară în zonele nordice ale Franţei, de unde, datorită extinderii Imperiului carolingian, s-a răspândit în aproape întreg Occidentul. Intrarea în dependenţă a ţăranilor a contribuit la fixarea populaţiei pe vetre mai stabile, dând astfel naştere satelor medievale. Generalizarea ridicării de Biserici şi în mediul sătesc a contribuit şi ea la înrădăcinarea satelor, care de acum înainte se organizează în jurul Bisericii şi al cimitirului, care nu mai e exterior aşezării ci inclus în aceasta, ilustrând un alt fel de legătură între cei vii şi înaintaşii lor. Din secolul al X-lea putem vorbi de această înrădăcinare a satelor occidentale, care din acest moment încep să aibă înfăţişarea lor medievală.

Un nou declin

Progresele lente pe care le-am constatat anunțau transformările economice şi sociale care, în secolele următoare, aveau să confere originalitate Occidentului. Însă o dată cu decăderea autorității carolingiene, din a doua jumătate a secolului al IX-lea, stabilitatea dintr-o mare parte a Europei occidentale dispare. Se adaugă noile invazii, ale vikingilor, arabilor şi ungurilor, care dezorganizează prin jafurile şi distrugerile care le întovărăşesc structurile economice din anumite zone. Expedițiile vikinge, în afară de distrugerile aduse, au contribuit însă într-o oarcare măsură la detezaurizarea metalelor prețioase păstrate până atunci sub formă de obiecte prețioase în Biserici şi transformarea lor în timp în monedă, ceea ce va conduce la intensificare schimburilor comerciale. Ultimele invazii au dus şi la înmulțirea castelelor întărite, cu rol de apărare inițial, dar care devin instrumente ale puterii seniorilor locali. În Italia se constată fenomenul numit *incastellamento*, adunarea locuințelor țărăneşti în interiorul unor fortificații, ceea ce dă o altă înfățişare peisajului rural meridional.

Declinul economic este însă relativ, şi nu se poate vorbi de al doilea val al invaziilor ca de o perioadă de ruptură. Lentele progrese începute din secolul al VII-lea continuă, şi vor da naştere avântului început în secolele X-XI.

I.3.3. *Condiția femeii în evul mediu*

Istoria femeilor în perioada medievală este guvernată de o cronologie diferită de cea a istoriei bărbaților, în sensul că evoluțiile sociale, economice, politice sau culturale le afectează în maniere diferite de cele care îi marchează pe aceştia.

Spre deosebire de bărbați, care atunci când aparțin elitelor beneficiază de o serie de privilegii, femeile, indiferent de statutul lor social, sunt considerate drept ființe inferioare şi adesea tratate ca atare. In raport cu restul societății, femeile din elită se pot bucura de o situație mai bună decât unii bărbați din clasele inferioare, dar în cadrul familiei, poziția lor este întotdeauna subalternă, considerându-se că au nevoie de un protector şi de un şef masculin.

Concepția despre femeie

Pentru perioada medievală este relevantă definirea condiției femeii care a fost opera Părinților Bisericii, în primele secole ale creştinismului, pe baza tradiției biblice dar şi a celei greco-romane. Această definire a rămas în linii mari neschimbată până în perioada modernă, cu unele nuanțe care țin de anumite evoluții ale mentalităților sau ale altor paliere ale societății.

Poziția inferioară a femeii în societate şi în familie este o caracteristică a societăților mediteraneene, operele medicilor şi filosofilor oferind justificări ideologice în acest sens. In concepția greco-romană despre femeie, aceasta este văzută ca o ființă incompletă, mai puțin perfectă decât bărbatul. Medicii crezuseră că au observat că alcătuirea corpului femeii e similară celei a bărbatului, cu deosebirea că aceasta e mai slabă din punct de vedere fizic, ceea ce se traduce şi într-o inferioritate intelectuală. Intrucât se considera că organele sexuale ale femeii sunt identice cu ale bărbatului, dar aşezate în interiorul corpului, femeia nu e decât un bărbat ratat, care încă din timpul gestației nu a reuşit să dobîndească o complexitate satisfăcătoare. De aceea, naşterea unei fete era considerată o eroare a naturii, iar abandonarea nou-născuților de sex feminin era mult mai frecventă decât cea a băieților. Această părere despre femeie ca ființă nedesăvîrşită a fost popularizată inclusiv de Aristotel, a cărui operă a avut o influență covârşitoare asupra Occidentului medieval începând cu redescoperirea filosofiei sale în secolul al XII-lea.

In ceea ce priveşte civilizația iudeo-creştină, poziția inferioară a femeii este justificată teologic, şi deci imuabilă. Deşi în Geneză există două povestiri diferite despre crearea oamenilor, aparținând unor momente şi medii diferite, dintre care Cartea întâi spune că bărbatul şi femeia au fost creați în acelaşi timp, după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, tradiția medievală a preferat să rețină doar varianta din Cartea a doua. Aceasta vorbeşte despre crearea femeii din coasta bărbatului, cu singurul rost de a reprezenta un ajutor pentru acesta, ca o ființă făcută nu după imaginea lui Dumnezeu, ci doar după chipul şi asemănarea bărbatului. Acestei inferiorități naturale i se adaugă responsabilitatea pentru păcatul originar, întrucât, urmând afirmațiile Părinților Bisericii, clericii evului mediu afirmă că femeia poartă întreaga răspundere pentru violarea interdicției de a mânca din Pomul cunoştinței binelui şi răului. Ambrozie al Milanului arată clar că Eva l-a făcut pe Adam să cadă în păcat, şi nu Adam pe Eva. Aceasta

justifică privarea femeii de drepturi, punerea sub tutelă masculină şi limitarea ei la sfera privată, cu excluderea oricăror roluri publice.

Creştinismul aduce o oarecare îmbunătăţire a situaţiei femeii în raport cu perioada romană sau cu tradiţia iudaică, fără a prelua întreaga încărcătură revoluţionară a mesajului lui Christos, care nu mai accepta diferenţe sociale, etnice sau de gen. Sfântul Pavel demonstrează ambiguitatea poziţiei Bisericii într-un mediu fundamental misogin, care poate să accepte egalitatea femeii şi bărbatului doar în faţa lui Dumnezeu, dar nu şi în familie sau în societate. "Nu mai este nici iudeu, nici grec, nici rob, nici slobod, nici parte bărbătească nici parte femeiască, fiindcă toţi sunteţi una în Iisus Christos", spunea el în Epistola către Galateni, 3, 28, dar tot el arăta că bărbatul este capul femeii (1 Corinteni 11, 3), iar în epistola către Efeseni, scrisă probabil nu de el ci de către un discipol, dar atribuită pe tot parcursul evului mediu tot lui Pavel, se cerea femeilor să fie supuse bărbaţilor lor ca lui Dumnezeu (Efeseni, 5, 22). Lucru mai grav, cu consecinţe durabile în excluderea femeilor de la funcţiile sacerdotale, Pavel sau cineva care scrie sub numele lui interzice femeilor să ia cuvântul în adunările bisericeşti (1 Corinteni, 14, 34)

Părinţii Bisericii, atât cei din Orient cât şi cei din Occident, moştenesc acest filon al misoginiei de origine greacă şi iudaică, şi, în contextul desconsiderării pentru tot ce e trupesc, găsesc noi argumente vizând plasarea femeii pe o poziţie de inferioritate, aceasta fiind asociată cu păcatul originar, interpretat de ei ca unul sexual (Augustin). Contrar realităţilor fiziologice, libido-ul femeii este considerat mult mai accentuat decât al bărbatului, întrucât acesta ar fi dominat de raţiune, în vreme ce ea e stăpânită doar de simţuri. Condamnarea sexualităţii şi implicit a femeii se face în numele unui ideal ascetic, caracteristic creştinismului din primele secole. Vasile din Cezareea, Grigore din Nazianz şi Grigore din Nyssa, care scriu spre sfârşitul secolului al IV-lea, consideră că lumea e deja prea populată, şi că nu mai e necesară aducerea pe lume a prea multor copii. Fără a condamna total căsătoria, pe care de altfel Iisus o binecuvântase prin primul lui miracol făptuit la nunta de la Cana Galileii, ei o consideră inferioară virginităţii. Incepând din acest moment, în vreme ce condiţia masculină continuă să fie definită pe baza unor criterii socio-profesionale, condiţia femeii e definită doar printr-un criteriu sexual, căci ea nu poate fi văzută altfel decât în calitate de fecioară consacrată, femeie căsătorită şi văduvă. In ierarhia celor trei stări, virginitatea şi văduvia sunt considerate net superioare statutului de femeie măritată. E adevărat că aceste trei stări pot fi aplicabile şi bărbaţilor, dar în cazul lor ele nu sunt singurele elemente

de identificare, în vreme ce femeia nu poate fi concepută decât ca fiică, soție sau văduvă a unui bărbat.

Ca fecioară consacrată, ea trebuie să ducă o existență de post, rugăciuni şi mortificări, la începuturi în locuința părinților ei, mai apoi în aşezămintele speciale, mănăstiri, mai puțin numeroase decât cele de bărbați, şi mai puțin înzestrate, întrucât mântuirea sufletului femeilor nu pare o prioritate pentru clericii medievali, în pofida vocației religioase foarte puternice pe care o dovedesc femeile acestei epoci.

Ca soție, rolul ei se rezumă la grija față de gospodărie şi naşterea de copii. Plăcerea în timpul actului sexual îi e refuzată de teologi, ca şi bărbatului de altfel, conform tradiției stabilite de Ieronim, care spunea că nu e nimic mai infam decât să-ți iubeşti soția ca pe o amantă. Naşterea de copii nu e văzută ca o împlinire supremă, ci ca o pedeapsă, consecința căderii în păcat (« cu durere vei naşte copii », Geneza, 3, 16). Practicile contraceptive fiind aspru reprimate de Biserică şi de autoritățile publice, sarcinile sunt frecvente, adesea problematice, şi un număr important de femei îşi pierd viața în urma naşterii, în condițiile lipsei de cunoştințe medicale eficiente. De altfel, pericolele asimilate sarcinii, sitația de servitute în care se plasează față de soț sunt argumente puternice folosite de Părinții Bisericii pentru a le convinge pe tinerele fete să nu se căsătorească.

Dacă a ajuns văduvă, Biserica susține că e de preferat ca femeia să nu se recăsătorească, în pofida greutăților pe care le întîmpină o femeie singură în societatea medievală, în care de altfel nimeni nu poate supraviețui izolat. Biserica preia pe seama ei încă din primele secole grija față de văduve (şi orfani), iar pe de altă parte, sfătuind văduvele, mai ales pe cele bogate, să nu se recăsătorească, reuşeşte să atragă o cantitate importantă de bunuri materiale, sub forma donațiilor şi a testamentelor făcute de acestea.

Slabă din punct de vedere fizic, incapabilă din punct de vedere intelectual, femeia este văzută de către clericii medievali ca un receptacol al tuturor viciilor. Pe de o parte, agresivitatea acestor luări de poziție vine din necunoaştere, întrucât cei care scriu despre femeie sunt celibatari, care teoretic trăiesc în medii masculine ce nu au prea multe cunoştințe reale despre jumătatea feminină a societății. Pe de altă parte, constatăm o amplificare a diatribelor împotriva femeilor în perioada în care în Occident Biserica încearcă să impună celibatul clerical, şi ca atare realizează o diabolizare a femeii pentru a-i convinge pe preoți şi călugări să se țină departe de ispită. Frumusețea femeii, cel mai adesea nenaturală, ci întreținută prin fardurile şi

podoabele împotriva cărora au tunat şi fulgerat Părinţii Bisericii şi toţi reprezentanţii tradiţiei misogine, nu e decât o capcană prin care bărbatul este atras în păcatul destrăbălării. De altfel, această frumuseţe nu e decât de suprafaţă, după cum afirmă abatele Odon de Cluny (+942), care lansa cuvinte extrem de brutale la adresa adevăratei naturi a femeii, care nu e altceva decât un "sac de scârnă". Pe urmele lui mergea şi Bernard de Clairvaux (1090-1153), care, pe de o parte, scria pagini inspirate de laudă la adresa Fecioarei Maria, iar pe de altă parte, considera femeile obişnuite « saci de gunoi ». In secolul al XII-lea, Marbode de Rennes (+1123) realiza una din cele mai crunte diatribe la adresa femeii, pe care o considera « cea mai rea dintre capcanele întinse de diavol », « vlăstar al tuturor viciilor ».

Pentru Toma din Aquino, cel care stabileşte în secolul al XIII-lea drumul pe care teologia occidentală avea să meargă până în secolul al XX-lea, femeia este nu doar o fiinţă ratată din punct de vedere fizic, perfecţiunea fiind reprezentată de bărbat, dar şi calitatea sufletului ei este inferioară celei a sufletului masculin. E adevărat că în evul mediu nu se ajunge chiar până la a pune sub semnul îndoielii faptul că femeia are un suflet. Ce-i drept, Grigore din Tours, autorul unei Istorii a francilor, arată că la conciliul din Mâcon, din 585, un episcop a spus că femeia (*mulier*) nu poate fi numită om (*homo*). Problema venea din faptul că în latină, ca şi în multe din limbile europene actuale, termenul *homo* desemnează atât bărbatul (lat. *vir*), cât şi fiinţa umană în general.

Chiar dacă înzestrată cu suflet, femeia nu rămâne mai puţin, pentru preoţii şi călugării din evul mediu, o fiinţă iraţională, care nu-şi poate controla limbuţia (de altfel, de aceea a şi căzut în păcat, deoarece a stat la discuţii cu şarpele).

Dincolo de aspectele religioase ale concepţiei clericale despre femeie, un alt motiv al inferiorităţii feminine afirmat în epocă este impuritatea legată de naştere şi de menstruaţie. Iudaismul stabilise interdicţii rituale privind femeia lăuză sau aflată în timpul menstruaţiei, iar creştinismul le menţine, uneori agravând consecinţele acestora. Aducerea pe lume a copiilor, deşi văzută de unii teologi medievali ca singura posibilitate a femeii de răscumpărare a păcatului originar comis de Eva, nu este prea valorizată de vreme ce femeia lăuză este ţinută departe de Biserică vreme de patruzeci de zile. Intrucât Leviticul cerea ca femeia să nu se apropie de cele sacre vreme de 60 de zile, dacă pruncul născut e fată, unii teologi medievali au tras concluzia că embrionul feminin se însufleţeşte mai târziu decât cel masculin.

Menstruația este un alt motiv de neînțelegere şi de dispreț față de femeie. In secolul al XII-lea, juristul Gratian, care de altfel are meritul incontestabil de a readuce dreptul roman în atenția Occidentului, pe baza scurgerilor periodice de sânge ale femeilor trage concluzia că ele nu au fost făcute după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, întrucât acesta nu poate fi imaginat ca având asemenea probleme. Este un nou motiv ca femeilor să li se interzică intrarea în Biserică în această perioadă. Papa Grigore cel Mare s-a împotrivit acestor practici, şi până la urmă ele au fost excluse din Biserica occidentală, dar au rămas până astăzi profund înrădăcinate în tradiția Bisericii ortodoxe, ca şi ideea de impuritate a lăuzei.

Situația femeii în evul mediu

Consecințele unei astfel de concepții teologice asupra femeii, văzută ca păcătoasă prin însăşi natura ei, au marcat viața cotidiană a femeilor pe tot parcursul evului mediu, şi din unele puncte de vedere, şi mult mai târziu.

Din slăbiciunea ei fizică şi intelectuală decurge incapacitatea juridică a femeii. Imperiul roman creştinat justifică interdicția ca o femeie să-şi apere interesele în justiție sau să realizeze acte cu valoare juridică (vânzări, cumpărări, donații, testamente) prin nepriceperea acesteia şi prin nevoia de a fi întotdeauna protejată de către un bărbat. Aspectul pozitiv al unor astfel de măsuri legislative, care rămân valabile, teoretic cel puțin, pe tot parcursul evului mediu, este că femeia, obligată să stea departe de sfera publică şi ținută în ignoranța acestor aspecte, poate fi într-adevăr protejată dacă este reprezentată de un bărbat. Pe de altă parte, în acest fel ea este considerată o perpetuă minoră, care în foarte rare cazuri îşi poate lua destinul în propriile mîini (mai ales văduvele au o autonomie mai largă). In practică însă, există cazuri de femei care iau parte la procese sau care semnează în nume propriu sau al copiilor lor diferite tranzacții. De altfel, încă din primele secole Biserica a apărat dreptul femeii de a face donații sau a lăsa bunuri moştenire prin testament, pe de o parte datorită mesajului egalitar al creştinismului, dar pe de alta şi deoarece în felul acesta femeile, întotdeauna apropiate de Biserică, îi puteau lăsa moştenire o serie de bunuri care altfel ar fi revenit în mod automat familiei.

O altă urmare este îndepărtarea femeii de sfera publică şi menținerea ei în cadrele stricte ale domeniului privat. Justificarea este bazată pe o repartiție sexuală a competențelor, care nu merge însă în

sensul unei complementarități, ci în cel al ierarhiei. Funcțiile bărbatului (agricultura, procurarea hranei) sunt considerate superioare celor ale femeii (întreținerea gospodăriei, prelucrarea hranei, fabricarea veşmintelor), ceea ce justifică, dincolo de explicațiile ideologice, inferioritatea femeii în cadrul familiei.

In familie, femeia este o perpetuă minoră, cu excepția situației în care rămâne văduvă şi refuză recăsătorirea. Ea este supusă autorității tatălui său, care îi decide căsătoria, uneori la vîrste foarte fragede, chiar sub 10 ani, deşi vîrsta legală, acceptată şi de Biserică, era de 12 ani pentru fete. Consimțământul ei, deşi pretins de dreptul civil şi canonic, nu are nici un rol în încheierea căsătoriei. Mai grav, tatăl ei poate, conform legislației romane şi bizantine, să-şi oblige fiica să divorțeze. In cadrul cuplului, egalitatea nu este prevăzută decât de canoanele Bisericii, şi doar în ceea ce priveşte drepturile conjugale, în sensul că nici bărbatul nici femeia nu pot refuza raportul conjugal pretins de partener. In celelalte privințe, femeia trebuie să fie supusă barbatului, care are dreptul legal de a o bate şi chiar de a o ucide dacă o surprinde în flagrant delict de adulter, cu condiția totuşi de a-l ucide în acelaşi timp şi pe amant. De altfel, adulterul este definit doar ca o lezare a drepturilor soțului, nu şi ale soției. Părinții Bisericii, chiar dacă teoretic afirmă că şi bărbatul care îşi înşală soția comite adulter (Ioan Chrysostomul), în practică acceptă concepțiile societății, interzicând femeilor să divorțeze în cazul în care soțul le înşeală. Desigur, Biserica a încercat, şi în Occident a şi reuşit să facă divorțul cvasi-imposibil pentru ambii parteneri, iar în Orient să-l reducă la situații foarte rare. Dar în primele secole ale imperiului creştinat, în vreme ce legislația imperială acceptă câteva motive legitime şi pentru divorțul femeii, Biserica îl refuză cu desăvîrşire, pe motiv că ea trebuie să suporte totul din partea soțului, infidelitățile, risipirea averii, maltratarea. Dacă a fost abandonată de soț, chiar nevinovată fiind, ea nu are dreptul să se recăsătorească (Vasile din Cezareea).

In raport cu copii săi, femeia nu are dreptul să ia decizii, ci doar să dea unele sfaturi, în timpul vieții soțului său. Acesta poate să o consulte sau nu cu privire la viitorul copiilor, la căsătoria acestora, dar nu este obligat să țină seama de părerea ei. Doar în cazul în care a rămas văduvă, ea are un anumit control asupra averii şi a copiilor, cu condiția de a nu se recăsători. In timpul vieții soțului, ea nu se poate ocupa decât de educația fiicelor, băieții fiind sustraşi influenței materne foarte devreme, pe la 7-8 ani, când în Occident încep pregătirea pentru a deveni cavaleri, iar în Bizanț, cel puțin în primele

secole, pot fi trimişi la o şcoală, pentru a se pregăti pentru o carieră publică.

Asimilarea domeniului femeilor cu sfera privată impune limite ale aparițiilor în public şi ale deplasărilor acesteia. In clasele superioare ale societății femeile duc o existență retrasă, în camere separate de restul casei (gineceul bizantin sau odăile femeilor din castelul occidental). Ele nu pot părăsi casa neînsoțite, şi deplasările lor ar trebui, în viziunea clericilor, să se reducă la mersul la Biserică şi la unele vizite făcute altor femei, eventual săracilor, în scopuri filantropice. Această idee de recluziune a femeilor se aplică şi celor ce duc o existență închinată lui Dumnezeu. Ideea înconjurării mănăstirii cu ziduri a apărut în Orient încă din secolul al IV-lea în ceea ce priveşte aşezămintele feminine, şi s-a afirmat cu putere din secolul al VI-lea, în vreme ce mănăstirile de bărbați au avut un regim mai puțin strict până mai târziu. In Occident, claustrarea călugărițelor devine regulă absolută din vremea papei Benedict al VIII-lea (sfârşitul secolului al XIII-lea), ceea ce le ține pentru multă vreme departe de activitățile de asistență socială cărora multe dintre ele doreau să se consacre.

Excluderea femeii din spațiul public are consecințe şi în raporturile pe care aceasta le poate avea cu domeniul profesional. In Bizanț, ca şi în Occident, o femeie onorabilă nu poate desfăşura o activitate economică prin care să se întrețină singură, ca atare, singurele "cariere" care îi sunt accesibile sunt cea de soție sau de călugăriță. Orice femeie care lucrează poate fi suspectată de prostituție, fie că e actriță, servitoare în vreun han sau precupeață. In realitate însă, mai ales în mediul urban, există o serie de femei care desfăşoară singure diferite activități economice, fie că e vorba de ateliere meşteşugăreşti sau de comerț. In Occident, pătrunderea mai activă a femeilor în sfera activităților economice are loc mai ales începând din secolul al XII-lea, datorită revigorării constatate la nivelul economiei şi a unei relative promovări sociale a femeii în urma cruciadelor. Femeile pot deține ateliere, pot face parte din bresle, pot exista şi unele bresle feminine, mai ales în domeniul textil. Din secolul al XV-lea însă, datorită crizei care se constată în domeniul meşteşugurilor medievale, care limitează şi pentru bărbați accesul la statutul de patron, şi înrăutățeşte situația calfelor şi ucenicilor, bărbații reuşesc să lupte împotriva concurenței reprezentată de munca feminină (mai prost plătită, deci mai atractivă pentru patroni), şi femeia e din nou eliminată pentru câteva secole de pe piața muncii.

Domeniile activităților intelectuale sunt de asemenea relativ greu accesibile femeilor. Interdicția neo-testamentară privind incapacitatea femeilor de a-i învăța pe alții le-a exclus treptat şi de la dreptul de a se instrui ele însele. După dispariția şcolilor publice romane, care oricum erau deschise în principiu bărbaților, singura posibilitate de instrucție pentru o femeie o reprezintă intrarea în mănăstire. Şcolile episcopale, care din vremea lui Ludovic cel Pios nu mai acceptă decât viitori clerici, exclud prin definiție femeile, şi tradiția este păstrată de universități. Desigur, există câteva cazuri de femei foarte instruite, care provin fie din elita imperială, precum Anna Comnena în secolul XI la Bizanț, fie din mediul călugăresc, şi aici merită amintită în primul rând Hildegard de Bingen, în secolul al XII-lea, prima femeie autoare de opere teologice. Cazurile de femei învățate, autoare ale unor creații remarcabile se multiplică în perioada următoare, unele din exemplele cele mai interesante fiind cele ale femeilor trubadur sau truver, care s-au afirmat în lirica de curte ce-şi află apogeul în secolele XII-XIII (Contesa de Die sau Marie de France). Istoria Heloïsei, soția lui Abelard, prezintă evoluția concepțiilor care în secolul al XIII-lea acceptau ca şi femeile să primească o educație intelectuală. In secolul al XIV-lea întâlnim chiar cazul primei femei scriitor care se întreține pe baza creațiilor ei literare, Christine de Pisan, care prin lucrările ei apără capacitatea creatoare a femeilor confruntate cu misoginia generală, şi mai ales clericală a epocii.

Aceste câteva exemple, care pot fi multiplicate, nu sunt decât excepții care ilustrează situația de inferioritate pe care au avut-o femeile medievale. Statutul lor însă, cel puțin în ultimele secole ale evului mediu occidental, pare să fi fost mai bun decât cel adus de Renaşterea şi Reforma din secolul al XVI-lea, care, preconizând, fiecare în felul său, întoarcerea la valorile şi normele antichității (păgâne sau creştine), a repus femeile la « locul lor », care nu poate fi altul decât cel din gospodărie, de soție şi de mamă, cu excluderea activităților economice independente, dar cu o anumită îngăduință pentru participarea lor la creația literară şi artistică.

I.4. **Relațiile feudo-vasalice**

Beneficiul

Datorită ruralizării care a urmat dezagregării Imperiului roman şi instalării barbarilor în Occident, precum şi decăderii oraşelor şi a sistemului lor economic, datorită reducerii circulației monetare, pământul începe să reprezinte cea mai sigură bogăție şi un mijloc frecvent folosit

pentru a recompensa servicile aduse. În schimbul slujbelor care le-au fost prestate, regii merovingieni fac danii în pământuri apropiaților lor, pentru a-şi asigura credința acestora şi a-şi spori autoritatea asupra lor. Dar cum aceste danii sunt cel mai adesea necondiționate, şi făcute pentru slujbe trecute, credința celui ce le-a primit există atâta vreme cât se mai găseşte la dispoziția regelui pământ din care să facă noi daruri. În momentul în care fondul funciar este epuizat, regii îşi pierd autoritatea, aşa cum s-a întâmplat cu ultimii merovingieni, care din pricina neputinței de a se impune au fost denumiți „regi trândavi". Numele sub care este cunoscută această danie necondiționată este beneficiu, de la cuvântul latin *beneficium,* care însemna chiar „binefacere".

Vasalitatea

Încă din antichitate, şefii militari germanici sau puternicii proprietari romani erau înconjurați de războinici şi de alte persoane, care, în schimbul protecției şi întreținerii, le prestau diferite slujbe. În epoca francă, această practică prin care un om liber intra în serviciul unui personaj important se răspândeşte pe scară tot mai largă şi este cunoscută sub numele de *vasalitate*. Cel ce intră în slujba cuiva, oferindu-i serviciile sale şi supunerea sa desăvârşită, începe din secolul al IX-lea să fie numit *vasal*. Cel care îl ia sub protecția sa, asigurându-i şi mijloacele de subzistență poartă numele de *senior*. Legătura între cei doi este una personală, întărită prin jurământ, astfel încât să se garanteze că vasalul îşi va îndeplini obligațiile, în general militare, şi că seniorul îi va asigura existența. Aceasta se realizează prin întreținerea vasalului la curtea seniorului, sau prin oferirea de hrană, haine, arme şi alte daruri.

În secolul al VIII-lea, pentru întreținerea vasalului începe tot mai frecvent să fie cedată o bucată de pământ, numită în acte *beneficiu*, apoi *fief* sau *feud.* Se constată deci fuzionarea celor două instituții, până atunci separate, beneficiul şi vasalitatea. Vasalii încep astfel să fie *casati*, adică înzestrați cu gospodărie proprie şi nu întreținuți la curtea seniorului lor.

Ca să facă față unor probleme noi, precum pericolul reprezentat de invaziile arabe, majordomul Carol Martel recurge la acordarea de beneficii pe scară largă luptătorilor săi, de această dată condiționându-le de prestarea slujbei militare. Ca să acopere această nevoie de beneficii a recurs la folosirea de pământuri ale Bisericii, pe care le acorda unor ostaşi care îşi îndeplineau obligațiile militare față de rege,

dar menţineau legături şi cu mănăstirea sau Biserica de la care primiseră terenul. Acest tip de beneficiu poartă numele de *precaria verbo regis*. In timpul lui Carol cel Mare, intrarea în vasalitate este asociată aproape automat cu acordarea unui beneficiu funciar.

Omagiul vasalic

Stabilirea relaţiilor vasalice, într-o societate care cunoaşte prea puţin scrisul, este exprimată printr-o ceremonie publică, alcătuită din acte riguros codificate, care presupun un ansamblu de comportamente simbolice (gesturi şi cuvinte) ale celor doi participanţi. La început, ceremonia poartă numele de „recomandare" (*commendatio*), întrucât viitorul vasal se recomandă protecţiei seniorului. Din secolul al XI-lea se foloseşte numele de omagiu vasalic. In momentul în care etapele acesteia au fost fixate, ceremonia intrării în vasalitate începe cu *omagiul,* act prin care vasalul îngenunchează în faţa seniorului, şi punându-şi mâinile împreunate în mâinile acestuia (*immixtio manuum*), în semn de supunere, declară că vrea să devină „omul" lui. Seniorul trebuie să-i strângă mâinile, în semn de acceptare şi de asigurare a protecţiei, apoi cei doi se sărută pe buze, pentru a marca înţelegerea şi a arăta că ea s-a făcut între oameni egali. Apoi, vasalul trebuie să depună un *jurământ de credinţă* faţă de seniorul său, pe Evanghelii sau pe sfinte moaşte, obiecte sfinţite menite să întărească forţa cuvintelor rostite. În final, seniorul dă vasalului *investitura fiefului,* care constă din înmânarea unui obiect simbolic (sceptru, steag, nuia, sabie, bucată de pământ etc.) care desemnează feudul ce va intra astfel în posesia vasalului. In sistemul relaţiilor feudo-vasalice, feudul reprezintă elementul real care stă la baza relaţiei personale. Trebuie precizat că, deşi în general feudul reprezintă un teren, vasalul poate primi şi altfel de venituri, cum ar fi dreptul de a percepe anumite vămi sau taxe, sau chiar i se poate da regulat o anumită sumă de bani, important fiind doar ca seniorul să-i pună la dispoziţie mijloace prin care acesta să se întreţină şi să-şi procure armamentul, din ce în ce mai costisitor (cal, zale, armură, spadă, lance etc.), care-i era necesar pentru a-şi îndeplini funcţia militară.

Drepturi şi obligaţii reciproce

Legătura stabilită între cei doi printr-un astfel de *contract vasalic* este personală, şi trebuie reînnoită la moartea uneia dintre părţi. Aceasta înseamnă şi că feudul rămâne de drept în proprietatea seniorului, vasalul având asupra lui doar drepturi de posesie şi de

folosință. În fapt însă, feudul începe să se transmită ereditar în familia vasalului, cu condiția ca urmaşii acestuia să presteze, la rândul lor, omagiu şi jurământ de credință seniorului.

Contractul vasalic creează drepturi şi obligații reciproce. Vasalul are față de seniorul său îndatoriri negative: de a nu-i prejudicia în vreun fel bunurile, persoana, familia şi onoarea, şi îndatoriri pozitive, rezumate în formula *sfat şi ajutor*.

Sfatul presupunea obligația vasalului de a-l asista pe seniorul său când acesta împarte dreptatea în tribunalul seniorial, de a-l ajuta să găsească soluții în situații dificile, ca de exemplu în timpul luptelor, de a fi prezent la castel în ocazii solemne, cum ar fi depunerea omagiului de către alți vasali. Prezența vasalului alături de senior, fie şi când e vorba doar de o masă oferită de acesta, are menirea de a sublinia puterea şi importanța seniorului, care sunt strâns legate de numărul de persoane pe care le poate aduna în jurul său.

Ajutorul este în principal de două feluri: bănesc (răscumpărarea seniorului căzut prizonier, armarea drept cavaler a primului fiu, căsătoria primei fiice, plecarea seniorului în cruciadă) şi militar. Aspectul militar fiind componenta cea mai importantă a acestui tip de relații, la început vasalul era obligat să dea sprijin armat seniorului său ori de câte ori acesta avea nevoie, dar cu trecerea timpului, beneficiind şi de încercările Bisericii de a limita războaiele, acest sprijin a fost restrîns la participarea timp de 40 de zile pe an la o campanie. După aceea, el putea să plece sau să rămână în schimbul unei compensații băneşti plătită de seniorul său. Posibilitatea vasalului de a părăsi lupta în momentul când considera că şi-a îndeplinit obligația militară făcea ca trupele recrutate pe acest principiu feudal să fie lipsite de disciplină şi de coeziune.

La rândul său, seniorul are obligații față de vasal, între care să-i pună la dispoziție mijloace de întreținere şi să nu-l lipsească în mod nejustificat de ele, să-i ofere protecție, sprijin armat şi bănesc la nevoie. În cazul în care vasalul îşi încalcă obligațiile asumate, este considerat trădător (*felon*), iar feudul poate fi reluat de senior. Dacă acesta din urmă îşi nedreptățeşte grav vasalul, atentând la viața sa ori a familiei sale, la onoarea soției sau refuzând să-l ajute la nevoie, acesta poate rupe jurământul de fidelitate, păstrând feudul şi depunând jurământ seniorului seniorului său. Dacă nu există un senior suprem, atunci el poate păstra feudul ca *alodiu*, adică liber de obligații vasalice.

Sistemul a fost privit de către carolingieni şi ca un mijloc de guvernare a imperiului, deoarece cuprindea pe toți supuşii într-o rețea de legături feudo-vasalice, toți deținătorii unei funcții importante fiind obligați

să depună jurământ de credință în fața împăratului, şi devenind astfel vasalii săi. Pe de altă parte, retribuirea funcționarilor imperiali se făcea prin atribuirea unui domeniu, care purta numele de *honor*. Tendința a fost ca în timp aceste honores, care reprezentau de fapt un fel de salariu, pentru perioada în care se exercita funcția, să fie transmise ereditar. Capitularul de la Quierzy, din 877, ilustrează felul în care funcția de comite tindea să devină ereditară, ceea ce presupunea şi că pământul atribuit o dată cu aceasta scăpa controlului împăratului. Funcționarea sistemului a mai fost complicată printr-o serie de fenomene. În momentul decăderii autorității Carolingienilor se constată noi invazii, ale vikingilor sau ungurilor, față de care apărarea trebuie organizată la nivel local. Astfel, şi un vasal al împăratului putea să-şi creeze proprii vasali pentru a avea la dispoziție oameni înarmați. Aceştia, datorită relației personale stabilite, îi datorau credință lui, dar nu şi seniorului lui. Pe de altă parte, o persoană putea avea mai mulți seniori, cărora le jura credință (omagiu multiplu), astfel că era posibil să apară dificultăți dacă seniorii intrau în luptă unii împotriva altora. Pentru a se rezolva astfel de situații, s-a inventat *omagiul ligiu* (principal), mai important decât *omagiile plane* (secundare). Astfel, numai seniorului căruia i se prestase omagiul ligiu i se datora credință împotriva tuturor, inclusiv a unor seniori cărora li se prestase omagiul plan. Nici aceasta nu reprezenta o soluție, deoarece de prin secolul al XIII-lea, se constată că omagiul ligiu a devenit multiplu, fiind prestat mai multor seniori, ceea ce îi neutraliza efectul.

Problema cea mai mare a sistemului realizat prin relațiile feudo-vasalice este însă aceea că, prin caracterul lor personal, creează o ruptură între monarh şi masa supuşilor săi, care îşi vor asculta proprii seniori în detrimentul regelui, suveran pentru toți, dar suzeran (senior) doar pentru vasalii săi direcți. Aceasta a condus la fenomene de fragmentare a autorității politice în regat, crearea principatelor teritoriale care marchează o parte importantă a istoriei medievale europene.

Modul de viață cavaleresc

În viziunea oamenilor medievali, societatea era împărțită în trei stări, cu funcții diferite, a căror colaborare asigura echilibrul şi binele tuturor: cei ce se roagă, cei ce se luptă, cei ce muncesc. Dacă țăranii trebuiau prin munca lor să-i întrețină pe toți, dacă prin rugăciunile lor clericii aduceau tuturor o protecție spirituală, apărarea societății creştine era în seama luptătorilor, a celor instruiți în meşteşugul armelor.

Încă din perioada regatelor barbare şi a imperiului carolingian aristocraţia avea în principal funcţii militare, ceea ce a condus în timp la o suprapunere totală între calitatea de membru al elitei şi cea de ostaş, *miles*. Progresele tehnicii militare, care presupun folosirea unor luptători călare şi greu înarmaţi, dotaţi cu zale şi armuri, au impus ca fiecare luptător să deţină un feud, care să-i permită întreţinerea unui cal şi achiziţionarea unor arme destul de costisitoare. Aceşti luptători, din secolul al XI-lea deja individualizaţi în cadrul societăţii, sunt cavalerii.

Atribuţiile lor fiind cele războinice, în formarea acestora accentul era pus pe pregătirea fizică şi pe asumarea elementelor unui cod de comportament nescris, dar care făcea apel la virtuţi considerate esenţiale pentru funcţionarea sistemului feudal, precum vitejia, onoarea, fidelitatea faţă de senior. Locul unde tânărul aspirant la calitatea de cavaler deprindea aceste reguli era de obicei castelul seniorului său, unde, la început, de pe la vârsta de 10-12 ani slujea ca paj, mai târziu devenea scutier, deprinzând în acelaşi timp ceea ce se considera pe atunci a fi bunele maniere, dar şi felul de a lupta al elitelor. Când călăria, lupta cu spada, mânuirea lăncii, a topoarelor de luptă şi a buzduganelor nu mai aveau secrete pentru tânăr, şi când avea mijloacele materiale care-i permiteau să deţină un cal şi o armură, acesta era armat cavaler, de regulă în jurul vârstei de 18-20 de ani.

Intrarea în rândul cavalerilor, categorie ce se dorea distinctă de celelalte prin ocupaţii şi mod de viaţă, nu se făcea deci automat, ci printr-o ceremonie elaborată, cea a armării. La început laică, ea avea drept scop să demonstreze maturizarea tânărului şi capacitatea acestuia de a face faţă obligaţiilor ce-i reveneau în cadrul societăţii. Ea punea în evidenţă relaţia vasalică, întrucât „naşul", cel care consacra intrarea tânărului în rândul cavalerilor, era de obicei seniorul acestuia. O persoană de rang înalt, de multe ori o doamnă, fiica sau soţia seniorului, îl ajuta pe tânăr să îmbrace armura şi îi prindea pintenii, însemne distinctive ale războinicului. „Naşul" îi dădea apoi o lovitură simbolică pe umăr, care la început avea rolul de a încerca rezistenţa fizică a aspirantului, dar care apoi marca intrarea în rândul altei categorii, cea a cavalerilor şi îl îndemna să fie curajos şi loial. Urma apoi o demonstraţie de măiestrie războinică, prin care noul cavaler trebuia să convingă asistenţa de talentele sale de om de arme.

În faţa pericolelor reprezentate de o societate ale cărei valori sunt predominant războinice şi în care autoritatea centrală slăbită nu poate instaura ordinea, Biserica a reacţionat, încercând să-i „disciplineze" pe cavaleri şi să facă din ei luptători pentru religie. Are loc deci o creştinare a

idealului cavaleresc, inițial laic şi orientat spre consolidarea sistemului de relații feudo-vasalice. Energia războinică a cavalerilor este dirijată de Biserică în afara societății creştine prin cruciade; mai mult, printr-o interesată ignorare a interdicției pentru clerici de a vărsa sânge, iau naştere ordinele de cavaleri-călugări (ioaniți, templieri, teutoni). Prin impunerea unor aşa numite „păci" sau „armistiții „ ale domnului, cavalerilor li se interzice să lupte între anumite perioade sau împotriva celor care nu le sunt egali: clerici, țărani, negustori, meşteşugari. Mai mult, discursul inspirat de Biserică spune că țelul oricărui cavaler este să lupte pentru dreptate şi pentru apărarea celor oprimați, neînstare să se apere singuri, incusiv a femeilor, considerate în epocă elementul cel mai slab din societate. Această amprentă religioasă este evidentă şi din aspectul pe care îl capătă din secolul al XIII-lea ceremonia armării, care trebuia precedată de o noapte de veghe şi rugăciune a viitorului cavaler în Biserică şi care presupunea binecuvântarea dată armelor acestuia de o față bisericească.

Modul de viață cavaleresc a inspirat şi o literatură de un anumit tip, ilustrată în planul liricii de poezia trubadurilor, truverilor şi minnesängerilor, iar în cel epic de poemele eroice şi de romanele de curte. Comun tuturor acestor opere este modelul de om pe care îl propun, caracterizat prin vitejie, respectarea cuvântului dat, respectul pentru neamul din care face parte şi pentru senior, supunerea față de doamne.

Evoluția tehnicii militare, care defavorizează lupta călare sau corp la corp în fața folosirii arcului, arbaletei şi mai apoi a armelor de foc avea să conducă la dispariția cavalerilor ca tip esențial de războinic. Pe câmpul de luptă, locul lor avea să fie luat de soldați profesionişti plătiți, luptători pedeştri pricepuți în mânuirea armelor de foc. În societate, idealul de războinic oricând gata să scoată sabia pentru a răzbuna o jignire avea să fie înlocuit cu cel al nobilului instruit, care ştie să se dueleze la nevoie, dar care se pricepe să folosească şi arma intrigii şi a jocului de culise.

I.5. **Aspecte culturale în secolele V-XI**

Evoluția culturală în Antichitatea târzie

Cultura greco-romană, specifică Antichității clasice, începuse să evolueze în urma transformărilor de ansamblu petrecute în Imperiul roman, între altele şi datorită influenței din ce în ce mai puternice a creştinismului. Dacă la început existau unii creştini intransigenți care

susţineau că toate achiziţiile culturale păgâne sunt lipsite de valoare, pe măsură ce creştinismul atingea elitele s-a conturat concepţia care permitea valorificarea celor mai de seamă elemente ale culturii clasice. În secolele al II-lea şi al III-lea, intelectualii creştini, care beneficiaseră de o educaţie de tip greco-roman, trebuiau să dea replica în scrieri polemice unor adversari educaţi, de aceea, chiar atunci când fondul scrierilor lor este unul profund creştin, expresia formală este una clasică. Din secolul al IV-lea, o dată cu oficializarea creştinismului, convertirile ating cele mai diferite straturi ale societăţii, şi lucrările cu caracter creştin se adresează unor diferite categorii de public. În vreme ce Augustin compune opere teologice şi filosofice într-un stil de o eleganţă clasică, Ieronim alege în mod deliberat o latină simplă şi uşor de înţeles pentru a traduce Biblia (*Vulgata*) care trebuia să fie accesibilă tuturor.

Creştinarea nu a însemnat dispariţia totală şi definitivă a culturii păgâne. Intelectuali păgâni şi creştini coexistă o vreme de o manieră paşnică, întreţinând unii cu alţii relaţii de prietenie bazate pe respect reciproc, aşa cum ne demonstrează corespondenţa Sfântului Vasile din Caesareea cu retorul păgân Libanios. Creştinii însă au început în mod deliberat să selecteze acele elemente ale culturii clasice care nu intrau în contradicţie cu credinţa lor sau care le puteau fi de folos. Ieronim arăta într-o scrisoare că aşa cum în Vechiul Testament era permis evreilor să se căsătorească cu femei străine dacă le rădeau părul şi le tăiau unghiile, tot aşa şi creştinii pot prelua elementele culturii păgâne purificate de tot ce e idolatru sau imoral.

Istoria primelor secole creştine este marcată deci de efortul de a păstra elementele judecate valoroase, dar şi de a distruge sau pur şi simplu de a ignora ceea ce intra în contradicţie cu noua credinţă. În paralel, se produc unele transformări care pot fi puse numai parţial pe seama creştinismului, deşi acesta infuzează şi influenţează toate palierele vieţii sociale.

Şcoala

Istoria şcolii de tip greco-roman este strâns legată de cea a oraşului şi a elitelor urbane. Civilizaţia romană clasică fusese caracterizată de existenţa unui învăţământ public, prin intermediul şcolii, dublat de unul particular, prin pedagogi. Declinul oraşului conduce la dispariţia treptată a şcolilor publice, pe la sfârşitul secolului al VI-lea în Galia, probabil ceva mai târziu în Hispania sau

Italia. În compensație, se înființează şcoli pe lângă centrele episcopale sau pe lângă mănăstiri, destinate însă în primul rând educării clerului. Aceasta conduce la dispariția tipului laic de cultură, şi la instalarea treptată a monopolului cultural al Bisericii. Semnul cel mai evident al restrângerii ştiinței de carte la cler este recrutarea funcționarilor ştiutori de carte doar dintre oamenii Bisericii în epoca lui Carol cel Mare, comparativ cu perioada merovingiană în care majoritatea lor erau laici. Diminuarea numărului ştiutorilor de carte este însă relativă, căci şi în lumea greco-romană aceştia reprezentau o pătură subțire a populației.

În secolul al V-lea, Martianus Capella, în lucrarea sa *De nuptiis Mercurii et Philologie* (Despre nunta lui Mercur şi a Filologiei) stabilea, pe baza unei tradiții deja seculare, care sunt domeniile de interes demne de un om liber, numite de aceea *arte liberale*. Educația trebuia, în viziunea lui, devenită apoi a întregului ev mediu, să cuprindă mai întâi gramatica (regulile de bază ale latinei), retorica (arta de a compune discursuri, de a vorbi) şi dialectica (arta de a raționa, logica). După aceste căi ale cunoaşterii, numite mai târziu *trivium*, se puteau studia alte patru, *quadrivium*: aritmetica, geometria, astrologia şi muzica. *Trivium* şi *quadrivium* stau la baza sistemului de învățământ medieval, inclusiv în cel din universități. Ele reprezentau căi prin care omul educat putea să acceadă apoi la studiul filosofiei şi al teologiei.

Cartea

Creştinismul este o religie revelată, care presupune existența unei cărți sfinte, ce trebuie să fie la îndemâna credincioşilor care să poată găsi oricând pasajele dorite. De aceea, forma cea mai potrivită nu era cea a anticului rulou de papirus, mai greu de manevrat, ci a codexului de pergament, uşor de răsfoit. Mai maniabil şi mai rezistent, codexul este şi mai scump, ilustrând şi pe această cale caracterul elitist al accesului la cultură.

Cărțile sunt copiate în ateliere mănăstireşti (scriptorii) şi îmbogățesc mai întâi biblioteca propriului aşezământ monahal, apoi pot fi oferite altor mănăstiri, Biserici sau chiar laici pioşi. Cum în marea lor majoritate sunt cărți sfinte, glorificarea divinității se face şi prin împodobirea lor cu miniaturi sau inițiale foarte elaborate, prin scrierea cu aur sau argint şi prin ferecături prețioase.

Expresia lingvistică

Antichitatea târzie este caracterizată în Occidentul Europei prin menținerea latinei ca limbă de comunicare generală. Având ca orice limbă vorbită paliere diferite, în funcție de nivelul cultural al celui care o folosește, latina permite încă locuitorilor fostului Imperiu roman să se înțeleagă unii pe alții indiferent de locul de proveniență. De prin secolul al VI-lea se pare însă că nu mai era atât de folosită în provinciile orientale ale Imperiului, unde greaca se afirmă viguros. Pe de altă parte, greaca, limba cunoscută de orice intelectual de marcă din Occident, încetează tot cam din acea perioadă să mai fie înțeleasă în partea apuseană.

Menținerea latinei ca limbă de comunicare se datorează preluării de către regii barbari a sistemului administrativ roman, înțelegerii pe care cei mai mulți dintre aceştia au arătat-o culturii latine, şi creştinismului, care a impus-o alături de greacă drept limbă a Bisericii.

Sunt însă şi zone în care latina nu este o limbă maternă, ca în spațiul german sau în insulele britanice, dar este totuşi o limbă vorbită (de exemplu în mănăstiri). Fiind destinată atât comunicării scrise, cât şi celei orale, de zi cu zi, latina evoluează îndepărtându-se de standardele clasice (de altfel acestea nu se aplică decât creației culturale a epociii lui Augustus). Pe de altă parte, clericii, chiar dacă au deprins în mod livresc o latină de bună calitate, pentru a fi înțeleşi de enoriaşii cu un nivel mai scăzut de instrucție, folosesc în predicile lor o limbă mai simplă, *sermo humilis*. Astfel, între nivelul popular şi cel savant al limbii continuă să existe comunicare şi influență reciprocă.

Creația literară

După oficializarea creştinismului şi mai ales după transformarea sa în religie unică, creația literară care contează nu mai poate fi decât creştină. Încă din secolul al II-lea apăruse o literatură creştină, care în mod convențional este denumită patristică, adică aparținând părinților Bisericii. Primele lucrări creştine aveau un caracter apologetic, deoarece urmăreau să convingă pe împărați şi pe intelectualii păgâni de valoarea creştinismului, de compatibilitatea sa cu valorile romane şi chiar de superioritatea sa în raport cu religia şi filosofia păgânismului. Dintre aceşti scriitori, s-au remarcat şi prin arta lor literară Tertullian (160-222), manifestată mai ales în *Apologeticum*,

sau Lactantius (250-cca.320), cu *De mortibus persecutorum* (Despre moartea persecutorilor).

Din secolul al IV-lea, literatura creştină îşi cristalizează şi mai mult specificul propriu într-un imperiu în care operele literare păgâne erau încă posibile şi gustate de public. Sfântul Hilarius din Poitiers (+368) contribuie semnificativ la crearea poeziei creştine latine, prin compunerea unor imnuri religioase inspirate de cele greceşti. Sfântul Ambrozie al Milanului (333-397) consacră definitiv imnologia creştină latină, creând o poezie liturgică simplă, adecvată cântării în Biserică. Poezia creştină mai este reprezentată la aceste începuturi ale ei de Prudentius (cca. 350-410), autor de imnuri, polemici (*Contra Symmachum*) şi creatorul epopeei creştine *Psychomachia* (Lupta sufletului) care ilustrează conflictul dintre vicii şi virtuţi. Paulinus din Nola şi Nicetas din Remesiana sunt de asemenea autori care au ilustrat poezia creştină.

Sfîntul Ieronim (cca. 340-420), adevărat director de conştiinţă al aristocraţiei creştine romane, s-a impus mai ales prin activitatea sa de traducător în latină al unor lucrări fundamentale. În afară de Biblie, a mai tradus şi a completat *Cronica* lui Eusebius din Caesareea, oferind astfel Occidentului modelul de istorie universală ce avea să domine evul mediu. De asemenea, prin *Viaţa lui Paulus*, el introduce în literatura latină noul gen al Vieţilor sfinţilor (*vitae*), ilustrat deja în greceşte de Atanasie al Alexandriei, care scrisese *Viaţa Sfântului Antonie*. Se năştea astfel *hagiografia*, gen specific literaturii creştine, pentru care modelul este reprezentat totuşi de opera unui istoric, Sulpicius Severus, (sfârşitul secolului al IV-lea), care a scris *Viaţa Sfântului Martin*, considerat apostolul Galiei.

Cel mai talentat scriitor creştin şi, fără îndoială, unul dintre cei mai valoroşi autori latini din toate timpurile este Aurelius Augustinus (354-430), cunoscut ca Sfântul Augustin pentru catolici şi Fericitul Augustin la ortodocşi. Orator desăvârşit, profesor de gramatică, el dă măsura talentului său literar într-o vastă operă teologică, didactică, filosofică, istorică, epistolară. *Confesiunile*, *Solilocviile*, şi mai ales *Cetatea lui Dumnezeu*, reprezintă opere monumentale care au influenţat profund civilizaţia medievală. În această din urmă operă, Augustin analizează sensul istoriei umane, susţinând ideea că mai presus de statul roman (cetatea oamenilor) se găseşte comunitatea credincioşilor (cetatea lui Dumnezeu), şi că devenirea umană nu este ciclică, ci orientată spre un sfârşit stabilit şi cunoscut doar de divinitate.

„Ctitorii evului mediu”

Cultura de la sfârşitul antichităţii şi începutul evului mediu se caracterizează prin existenţa unor figuri marcante, care au abordat diferite genuri, fiind astfel dificil de încadrat într-o categorie anume, şi au contribuit la transmiterea moştenirii antice.

Boethius (cca. 480-524), considerat ultimul intelectual de tip antic, a realizat traduceri şi comentarii ale operelor lui Aristotel, facilitând cunoaşterea filosofului grec în Evul Mediu, ca şi lucrări de matematică, muzică, astronomie. Opera care avea să influenţeze profund Evul Mediu a fost *Despre consolarea filosofiei*, meditaţie asupra libertăţii şi a responabilităţii, scrisă în temniţa în care îşi aştepta execuţia, acuzat de conspiraţie împotriva regelui ostrogot Teodoric.

Cassiodor (cca. 490-583), consilier al lui Teodoric şi al urmaşilor săi direcţi, încearcă să adapteze învăţământul creştin noilor condiţii, prin proiectul (nereuşit) de a realiza o universitate creştină, şi apoi prin crearea la Vivarium a unei mănăstiri care i-a adăpostit pe cei dedicaţi studiului. A scris o *Istorie a goţilor*, ajunsă la noi doar în forma prescurtată de Iordanes şi numită *Getica*, o cronică universală şi o serie de scrisori cu caracter administrativ, *Variae*. De asemenea, a realizat lucrări teologice şi didactice, în care susţinea necesitatea apelului la artele liberale în vederea studierii Scripturilor.

Grigore cel Mare (540-604), considerat de unii autori primul papă medieval, a scris într-o latină elegantă şi în acelaşi timp comprehensibilă lucrări pastorale (*Regula pastoralis*), teologice (*Moralia in Job*). *Dialogurile*, ansamblu de povestiri edificatoare despre sfinţi şi miracole, reprezintă lucrarea sa cea mai cunoscută, răspândită în tot Occidentul şi tradusă şi în greceşte. Dovedind o mentalitate monastică, el se pronunţă în acelaşi timp împotriva studierii autorilor păgâni dacă acesta se face în pofida studierii Scripturilor (scrisoarea către episcopul Desiderius din Vienne).

Grigore din Tours (538-594), episcop provenit dintr-o familie aristocratică galo-romană, s-a afirmat prin scrierile sale religioase (cărţi despre miracolele Sfântului Martin, lucrări despre martiri şi mărturisitori). Cea mai cunoscută lucrare a sa este cronica universală, *Zece cărţi de istorie*, cunoscută şi sub numele de *Istoria francilor*, în care narează cu talent de povestitor, dar şi cu un scop moral evident evenimentele din spaţiul Galiei.

Isidor din Sevilla (570-736), asemănător lui Grigore prin funcţii şi origine, realizează lucrări de istorie (*Istoria goţilor, vandalilor şi*

suevilor, *Cronica majoră*), tratate despre matematică sau despre natură. Opera sa fundamentală este reprezentată de *Etimologii*, adevărată enciclopedie a tuturor cunoştinţelor considerate folositoare creştinilor, prin intermediul căreia Evului Mediu i s-a transmis esenţialul culturii antice.

Beda Venerabilul (cca. 672-735), călugăr anglo-saxon, desfăşoară o susţinută activitate didactică în mănăstirea sa, realizând pentru discipolii săi tratate ştiinţifice, lucrări de gramatică, hagiografii, opere dedicate măsurării timpului. Lucrarea sa cea mai cunoscută este *Istoria eclesiastică a neamului anglilor*, foarte citită în Evul Mediu, şi care contribuie decisiv la răspândirea în Occident a modului de a data evenimentele nu după domnia împăraţilor sau a regilor, ci de la naşterea lui Christos (sistemul erei creştine). Unul dintre discipolii săi a fost dascălul lui Alcuin, principalul artizan al Renaşterii carolingiene.

Renaşterea carolingiană

Dispariţia unităţii romane, fragmentarea administraţiei, regionalizarea dreptului, decăderea oraşelor, diminuarea procentului celor alfabetizaţi, clericalizarea culturii caracterizau civilizaţia occidentală începând din secolul al V-lea. Readucerea la viaţă a Imperiului în vremea lui Carol cel Mare impunea măsuri de consolidare a unităţii printr-un aparat administrativ bine pus la punct şi prin răspândirea unei ideologii comune tuturor, care nu putea fi reprezentată decât de creştinism. Carol a înţeles că administrarea eficientă a unui teritoriu atât de vast presupune apelul la actul scris, ceea ce făcea necesară dezvoltarea şcolilor. De asemenea, creştinarea zonelor rămase păgâne şi consolidarea unui creştinism oficial în celelalte erau considerate mijloace de omogenizare a populaţiilor atât de diferite ale Imperiului şi necesitau un cler educat, în stare să se ridice la nivelul misiunii sale. La îndemâna funcţionarilor, care acum încep să se recruteze masiv din rândul clericilor, şi oamenilor Bisericii trebuia să fie puse o serie de instrumente.

Mai întâi limba, care trebuia să fie înţeleasă de către toţi, indiferent de locul de origine. Această limbă universală nu putea fi decât latina, dar ea evoluase deja într-o anumită măsură către limbile romanice. Deşi existau diferenţe între latina simplificată vorbită de clerici şi graiurile populare ce aveau să dea naştere limbilor romanice de mai târziu, cele două niveluri ale limbii încă mai comunicau. Astfel, un simplu ţăran din Francia putea încă să înţeleagă predica pe care i-o ţinea un preot în latină. Carol a considerat

însă că este nevoie de o revenire la normele clasice ale latinei, care să fie respectate în întregul său Imperiu. De aceea el a făcut apel la cei mai de seamă oameni de cultură ai timpului, pe care i-a invitat să vină în Galia din regiuni în care tradiția antică se păstrase mai bine. Alcuin din York, călugăr anglo-saxon, a fost cel mai apropiat colaborator al său, care a direcționat şi impulsionat reforma culturală. Tocmai pentru că în insulele britanice latina nu mai era o limbă vie, nemaiexistând vorbitori nativi, ea se păstrase mai bine, fiind învățată doar pe baza cărților. Din Hispania vine la curtea sa vizigotul Theodulf, aducând cu sine cunoştințe despre cultura antică făcute posibile de renaşterea culturală promovată în secolul al VII-lea de către Isidor din Sevilla. Din Italia îl invită pe Petru din Pisa, grămătic vestit, care îi învață pe cei din anturajul împăratului latina de bună calitate ce se mai vorbea în oraşele din spațiul care fusese leagănul acestei limbi. Tot din Italia poposeşte o vreme la curte şi istoricul Paul Diaconul.

Rezultatul acțiunii desfăşurate în domeniul lingvistic este întoarcerea la normele clasice ale latinei, „purificată" de alterările din ultima vreme. Rezultatul este o limbă unică, pe care o înțeleg toți intelectualii de pe cuprinsul imperiului, dar numai ei. Vorbitorii nativi nu mai înțeleg această limbă savantă în care li se predică în Biserică şi în care sunt redactate actele oficiale. De acum înainte latina cultă şi vorbirea populară evoluează separat, aceasta din urmă conducând la conturarea deplină a noilor limbi romanice. Acestea sunt de altfel consemnate în scris în secolele IX-X (Jurămintele de la Strassbourg pentru limba franceză etc.).

O altă direcție în care se manifestă atenția lui Carol cel Mare este şcoala. Prin capitularele sale încearcă să impună inființarea pe întregul imperiu a unor şcoli care să-i instruiască pe tineri în studiul latinei şi al altor domenii care să le fie folositoare mai ales pentru o carieră preoțească. Aceste şcoli, destinate mai ales viitorilor clerici, erau înființate pe lângă Biserici şi mănăstiri, ceea ce arată că dispăruse deja concepția despre un învățământ laic. Mănăstiri precum Fulda, Saint-Gall, Reichenau şi altele devin astfel importante centre culturale. Şi la curtea sa funcționează o Şcoală palatină, destinată copiilor din familia imperială şi din familiile apropiaților săi, unde s-au format intelectuali de sorginte locală, din Francia, precum Ludovic cel Pios, urmaşul său la tron, Eginhard, biograful său, Hrabanus Maurus, Lupus din Ferrières şi alții, care au constituit o a doua generație a efervescenței culturale. Tot aici exista o Academie Palatină, care nu era de fapt decât un fel de cenaclu, în care Carol şi apropiații săi purtau discuții pe diferite teme sau ascultau lecturi din lucrări antice sau contemporane.

Reînnoirea interesului pentru studiul latinei, ca şi necesitățile unei administrații care face apel la actul scris au impus şi o reformă a

scrierii. Se răspândeşte acum o scriere clară, uşor de citit, aşa numita „minusculă carolingiană", în care sunt redactate documentele oficiale sau sunt copiate manuscrisele antice. Foarte aspectuoasă, era însă o scriere înceată, care arată că totuşi scrisul nu era o îndeletnicire la îndemâna prea multora. (Spre comparaţie, cursiva merovingiană era o scriere mai greu lizibilă, asemănătoare scrisului nostru de mână, dar care arată că în acea societate încă se scria foarte mult).

Unificarea imensului teritoriu intrat în componenţa imperiului carolingian presupunea şi o uniformizare a ritualului bisericesc, întrucât existau diferenţe de la o regiune la alta. Luând ca model practica de la Roma, Carol impune pretutindeni acelaşi mod de desfăşurare a slujbei religioase şi apelul la aceleaşi cărţi sfinte. Aceasta presupunea însă copierea manuscriselor conţinând lucrările considerate de referinţă. Ia astfel avânt activitatea de copiere a manuscriselor vechi, în primul rând a celor religioase, dar şi a unora laice. Interesul pentru latina clasică presupunea şi copierea autorilor păgâni consideraţi modele din acest punct de vedere, ca şi a unor opere practice (lucrări de gramatică, istorii, tratate ştiinţifice). Perioada carolingiană este deci momentul decisiv în transmiterea către noi a moştenirii clasice greco-romane. Majoritatea operelor păgâne care ni s-au păstrat au supravieţuit în manuscrise din perioada carolingiană. Este valabil însă şi reversul: cele care nu ni s-au păstrat fie că dispăruseră mai demult, fie că nu au fost considerate interesante de către cei ce stabileau ce să se copieze, şi ca atare nu au mai fost salvate.

Importanţa renaşterii carolingiene nu constă deci în opere originale, care au fost destul de puţine şi de o valoare discutabilă, ci în imensul efort de sistematizare şi de salvare a moştenirii antice. Momentul acesta este decisiv şi în menţinerea instituţiei şcolii, care însă se clericalizează din ce în ce mai mult (fiul lui Carol, Ludovic cel Pios, interzice chiar primirea în şcolile episcopale şi mănăstireşti a celor ce nu doreau să devină clerici) contribuind astfel la finalizarea procesului de clericalizare a culturii.

Cultura în secolele X-XI

În cel mult două generaţii de la dispariţia lui Carol cel Mare, în contextul frământat al luptelor interne şi al invaziilor externe, efervescenţa culturală amorsată de el se stinge. Rămâneau însă şcolile bisericeşti, în care se continua studiul triviumului şi quadriviumului, rămâneau mănăstirile echipate cu scriptorii (ateliere de copiat manuscrise) în care multiplicarea cărţilor oferea instrumente, chiar dacă modeste, supravieţuirii culturii.

Încep chiar să se contureze genuri noi, aflate la confluența dintre cultura populară şi tradiția cultă. Astfel, teatrul liturgic se naşte pe baza cântecelor dialogate ce însoțeau slujba bisericească, la care se adaugă joc de scenă şi costume. Primele astfel de reprezentații erau inspirate de miracolele ce întovărăşeau viața sfinților sau a profeților. *Ludus Danielis*, o dramă despre istoria proorocului Daniil, ilustrează foarte bine îmbinarea dintre vers, muzică şi mişcare caracteristică acestui teatru religios incipient. În secolul al X-lea, călugărița saxonă Hroswitha scrie piese cu subiect religios (*Gallicanus*, *Dulcitius*, *Callimachus*) construite însă după modelul comediilor lui Terențiu.

Filosofia este reprezentată de Ioannes Scottus Eurigena, călugăr irlandez, cunoscător al limbii greceşti, ceea ce i-a facilitat contactul cu operele din acest spațiu cultural, devenit din ce în ce mai străin occidentalilor. Poziţiile sale teoretice se îndepărtează într-o anumită măsură de cele ale Bisericii oficiale, susținând o predestinare universală către mântuire şi insistând asupra rolului rațiunii omeneşti în care sălăşluieşte Cuvântul lui Dumnezeu.

Viețile de sfinți reprezintă un domeniu al creației foarte bine reprezentat. În afară de tradiționalele creații în proză, încep să apară şi *Viețile* scrise în proză rimată, ceea ce ilustrează existența unei căutări în domeniul expresivității care anunță realizările artistice de mai târziu.

Literatura laică este reprezentată de creații epice în latină sau în limbile vorbite. Alături de mai vechiul *Beowulf* anglo-saxon, se remarcă poemul epic latin *Waltharius*, în care se reamintesc vremurile lui Attila, prin intermediul prizonierilor săi care reuşesc să fugă: Walter, fiul regelui Acvitaniei, Hildegunda, logodnica sa, şi Hagen, regele francilor. Poemul este interesant prin topirea în expresie latină a fondului legendar germanic.

Artele plastice şi arhitectura

În ultima perioadă a Imperiului de Apus se realizase pătrunderea creştinismului şi în domeniul artelor vizuale. Bisericile din secolul al V-lea preluau planul şi numele basilicii imperiale, cel mai de seamă monument public din perioada anterioară. Basilica creştină este o construcție rectangulară, împărțită prin coloane în mai multe nave, şi având o absidă în partea unde se găsea altarul. Acoperişul era realizat din şarpantă, ceea ce limitează dimensiunile edificiilor, în funcție de lungimea lemnului disponibil pentru grinzi. Sub Constantin şi urmaşii săi, construcția de basilici se răspândeşte pe întreg cuprinsul

imperiului. Din secolele IV-V se cristalizează şi planul în cruce, semnificativ pentru destinaţia religioasă a acestor edificii. Multe din construcţiile secolelor V-VI şi chiar de mai târziu utilizează elemente constructive preluate de la monumente mai vechi, adesea păgâne (situaţie evidenţiată cu claritate la Roma, la basilici precum Santa Sabina pe Aventin, San Giovanni de la Lateran sau chiar forma arhaică a lui San Pietro). Basilicile epocii imperiale sau cele din vremea regatelor succesoare nu sunt de foarte mari dimensiuni, deoarece cunoştinţele tehnice nu permiteau realizarea unor acoperişuri de lemn prea ample. Decorul lor este însă somptuos, realizat prin intermediul sculpturilor sau al mozaicurilor. La Ravenna s-au păstrat astfel de construcţii decorate cu mozaicuri din vremea lui Teodoric şi mai ales din timpul restauraţiei bizantine (San Apollinare Nuovo, Baptisteriul arienilor, Baptisteriul catolicilor, etc).

S-au păstrat din această epocă şi unele, foarte puţine, construcţii cu caracter laic, precum mausoleul Gallei Placidia sau Mausoleul lui Teodoric, tot la Ravenna.

În secolul al VI-lea apare ca element constructiv deosebit de însemnat cupola zidită din piatră, care permite sporirea dimensiunilor edificiului. Sfânta Sofia, ridicată de Iustinian la Constantinopol, reprezintă modelul pentru multe construcţii realizate ulterior în Orient, dar şi în Occident. De exemplu, capela palatină de la Aachen preia modelul octogonal al unor construcţii italiene de epocă bizantină, pe care arhitecţii epocii carolingiene le considerau antice.

Artele decorative sunt reprezentate în primele secole creştine mai ales de arta funerară, din catacombe sau de pe sarcofage. După momentul de tranziţie reprezentat de secolele III-IV, în care decorul acestor opere este frecvent neutru, putând să convină în egală măsură şi creştinilor dar şi păgânilor (de exemplu, motivul Bunului Păstor sau motivul viţei de vie), se constată o creştinare completă a motivelor din artele plastice. Artele decorative sunt puse în serviciul aproape exclusiv al împodobirii Bisericilor.

Într-un anumit sens face excepţie orfevrăria de tradiţie barbară, care realizează unele podoabe de o deosebită realizare artistică, şi care aveau o funcţie laică (deşi puteau fi oferite şi ca ofrande în Biserică). Podoabele barbare sunt caracterizate prin folosirea masivă a metalelor preţioase, prelucrate cu o deosebită măiestrie şi prin prezenţa pietrelor semipreţioase multicolore. De asemenea, barbarii introduc în spaţiul european stilul animalier, caracterizat prin decorul

zoomorf şi stilizarea geometrică, ca şi printr-o deosebită animaţie a compoziţiei.

În perioada carolingiană, cele mai remarcabile realizări artistice ajunse până la noi sunt cele din domeniul miniaturii. Manuscrisele carolingiene sunt împodobite cu splendide miniaturi, reprezentând de regulă scene biblice, dar şi suverani franci şi apropiaţi ai acestora. Influenţa irlandeză s-a manifestat prin decorul floral extrem de exuberant care reprezintă chenarul acestor miniaturi sau chiar al paginilor scrise.

Epoca ottoniană se individualizează în plan artistic mai ales prin constituirea unui nou stil arhitectural, şi anume romanicul. Revenirea ideologiei ottoniene la sursele romane şi carolingiene a influenţat crearea unei arte care, afirmând revenirea la tradiţie, era de fapt prima cu adevărat originală a evului mediu. Arhitectura se caracterizează prin simplitatea şi monumentalitatea construcţiilor, care păstrează planul basilical şi acoperişul în şarpantă, la început, pentru a folosi apoi din ce în ce mai frecvent bolta de piatră. Aceasta permite creşterea dimensiunilor edificiilor, însă acestea rămân întunecate datorită dificultăţilor de a asigura iluminarea (ferestrele sunt mici străpungeri în zidurile masive). Decorul romanic este sobru, pictura în frescă înlocuieşte treptat mozaicul, iar sculptura monumentală, care dispăruse din vremea lui Iustinian, reîncepe să decoreze construcţiile. Construcţiile romanice păstrate sunt în principal cu caracter religios, de aceea şi sculptura tratează o iconografie creştină, cu teme şi motive strict controlate de către clerici, doritori să folosească imaginile în piatră pentru instruirea şi impresionarea credincioşilor. Un rol important în difuzarea artei romanice l-a avut ordinul de la Cluny, care prin răspândirea sa în întreaga Europă a contribuit la impunerea noului program artistic în secolele XI-XII.

Cultura bizantină până în secolul al XI-lea

Înscriindu-se în timp între prăbuşirea antichităţii clasice şi Renaşterea ce anunţa zorile modernităţii, în plan cultural Bizanţul a fost, fără îndoială, cel mai de seamă exponent al culturii medievale în plan european, inclusiv în secole în care în restul continentului domnea, mai mult sau mai puţin, „întunericul" cultural. În Imperiul Bizantin a existat permanent o cultură ce s-a manifestat plenar în forme din cele mai diverse. Fiind un moştenitor şi deci un rezultat al unei complexe sinteze, Bizanţul, a preluat, dezvoltat şi transmis, de la

antichitate spre modernitate, elemente din cele mai diverse ce au fost mai întâi create şi mai apoi transmise în lumea grecească, în cea elenistică, în cea a Romei antice, ca şi în cea a Orientului.

Imperiul Bizantin, de-a lungul existenţei sale, a avut o extensie teritorială pe trei şi apoi pe două continente, înglobând populaţii cu civilizaţii din cele mai diferite care au devenit, apoi, părţi componente şi au dat unele dintre trăsăturile originale ale culturii şi civilizaţiei bizantine. Nu poate fi ignorată nici realitatea că, şi din punct de vedere cultural, Bizanţul a fost o punte de legătură nu numai între lumea veche şi cea modernă ci şi între Occident şi Orient.

Apare aşadar o dublă caracteristică a culturii bizantine, respectiv cea de transmiţătoare prin veacuri a valorilor culturale ale antichităţii, precum şi cea de creatoare a propriilor opere şi valori în cele mai diverse domenii ale creaţiei culturale. Bizanţul s-a aflat din punct de vedere politic, multă vreme, în prim planul realităţilor europene. În acelaşi timp el s-a aflat, uneori în mod singular, şi în fruntea manifestărilor istorice culturale pe acelaşi continent. El n-a cunoscut efectele dezastruase rezultate în planul general al culturii din invaziile barbare în provinciile occidentale ale Imperiului Roman. Continuitatea statală, chiar restrânsă teritorial o vreme, a permis o supravieţuire şi o cultivare permanentă a culturii scrise sau artistice în toate ipostazele ei.

Cultura bizantină, continuând antichitatea, a fost deschisă şi sensibilă influenţelor din afară, adaptându-se împrejurărilor, străină de imobilism şi stagnare. Şi în domeniul culturii s-au manifestat componentele generale ale sintezei bizantine.Bizanţul s-a caracterizat printr-o unitate manifestată în domenii din cele mai diverse, precum limba, religia, structurile statale.

Imperiul Bizantin a avut o compoziţie plurietnică, pestriţă din punct de vedere lingvistic, dar în domeniul culturii a fost atotprezentă după secolul al VI-lea limba greacă în care au fost alcătuite toate creaţile, practic, toate creaţiile culturale cât de cât semnificative. De fapt, în spaţiul bizantin, limba greacă, în cele două ipostaze ale sale, populară şi clasică, a avut acelaşi rol de vehicul al gândirii pe care l-au avut în alte părţi limbile latină şi slavonă. În Imperiul Bizantin a dominat permanent religia creştină în forma care s-a impus mai târziu ca fiind ortodoxia şi, fără aceasta, nu poate fi înţeleasă milenara cultură ce şi-a avut centrul pe malurile Bosforului. Nu poate fi ignorată continuitatea vieţii urbane bizantine. În timp ce în puţine locuri veacuri de-a rândul în Occident creeatorii de cultură trăiau în obscure şi nesigure lăcaşuri monahale, în Bizanţ creatorii culturii se

aflau de obicei în mari oraşe, cadrul urban asigurând, în egală măsură, existenţa şi înflorirea atât a vieţii materiale, economice, cât şi a vieţii culturale şi artistice. Existenţa cadrului statal imperial, ca şi a vieţii urbane a determinat şi o altă deosebire esenţială între Bizanţ şi restul lumii europene.

Împăraţii de la Constantinopol s-au preucupat continuu de sistemul educaţional, făcând din aceasta o politică de stat. Exista astfel o întreagă reţea a sistemului de învăţământ pe toate nivelurile continându-se tradiţia antichităţii la toate nivelurile, inclusiv la cel al universităţii constantinopolitane întemeiate de împăratul Teodosie cel Mare, la începutul secolului V, şi ce a continuat să existe apoi cu intermitenţe nesemnificative până la sfârşitul Bizanţului. Aceasta a permis crearea şi existenţa în Bizanţ a unei categorii speciale a intelectualilor dintre care s-au recrutat în general înalţii demnitari ai statului, fruntaşi ai ierarhiei bisericeşti (patriarhi, episcopi şi mitropoliţi) şi, nu în ultimul rând, membrii ai familiilor imperiale. Incontestabil că reţeaua permanentă de învăţământ din Bizanţ a asigurat o pregătire intelectuală a laicilor şi a fost veacuri de-a rândul o politică de stat, ceea ce nu a fost cazul Occidentului înaintea vremurilor renascentiste. Sistemul de învăţământ era public şi privat. Evident că el era controlat de Biserică nemaiînvăţându-se după operele păgâne ale antichităţii ci după textele biblice. Se începea cu însuşirea cititului, scrisului şi aritmeticii, continuându-se apoi cu matematica, ştiinţele naturii, teologia, dar şi cu noţiuni de etică, politică şi jurisprudenţă nelipsind şi alte materii precum logica, retorica, astronomia sau muzica. Şcolile erau finanţate de particulari, de Biserică sau de stat. Ele erau deschise, fără restricţii, tuturor categoriilor sociale. Au fost urmate de mulţi la nivel mediu şi superior, întrucât, de regulă, ocuparea unor funcţii era condiţionată de studii corespunzătoare. Cu timpul, iarăşi caz singular pentru Bizanţ, în învăţământ au căpătat acces şi fetele. În învăţământul mediu şi superior ce pregăteau mai cu seamă cadre necesare statului şi Bisericii, se studiau cu precădere teologia strâns combinată cu filosofia, dreptul dar şi o serie de ştiinţe exacte, mai cu seamă medicina practicată în spitale, orfelinate, cămine de bătrâni etc. Învăţământul la toate nivelurile, cu precădere cel superior, a cunoscut o serie de modificări. În secolul al VI-lea, de exemplu, a fost suprimată universitatea din Atena, unde se pare că se manifestau o serie de dascăli eretici, cu tendinţe păgâne. În secolul al IX-lea, s-au înfiinţat la universitatea din Constantinopol nu mai puţin de şase noi catedre. În secolul al XI-lea

s-a introdus gratuitatea cursurilor pentru studenții facultaților de Drept şi de Filosofie. Caracteristic e şi faptul că veacuri de-a rândul în şcolile bizantine a existat un mare aflux de studenți de peste hotare, din lumea slavă şi chiar din lumea occidentală.

O dată cu biruința creştinismului, teologia creştină a ocupat un loc de seamă în sistemul cunoştințelor. În Bizanț însă nu a fost întreruptă preocuparea pentru filosofia antică; bogăția de idei şi sistemele filosofice ale anticilor au fost bine cunoscute în mod permanent de teologi, istorici etc. Astfel, încă de la început, scriitorii creştini au realizat o sinteză între ideile antice şi teologia creştină primitivă. Drumul a fost deschis de Eusebiu din Cezareea, urmat apoi de către cei trei „mari părinți" din Capadocia, respectiv Grigore din Nazianz, Vasile cel Mare şi Grigorie din Nyssa, la care s-a adăugat mai târziu şi Ioan Hrisostomul (Ioan de Gură de Aur). Vasile cel Mare a lăsat o serie de scrieri, fiind între altele cel ce a statuat regulile vieții monahale în Răsărit. În ceea ce priveşte ideile sale, semnificativ este însuşi titlul uneia dintre scrierile ce ne-au rămas de la el. „Despre modul în care se poate trage folos de pe urma culturii elene". A încercat să construiască un fel de sistem cosmic bazat pe unitatea lumii: oameni, animale, natură. Această tentativă a lui a devenit modelul unui gen de literatură reprezentată de scrieri denumite *physiologos*, ce s-au răspândit apoi în întreaga societate medievală europeană. Caracteristică Bizanțului a fost combinarea până la confundare a filosofiei cu teologia.Abia mai târziu, de exemplu în secolul al XI-lea, s-au manifestat anumite tendințe de separare a celor două domenii de preocupări intelectuale.

Aceeaşi predominanță a creştinismului, aflat la începuturile sale în confruntarea cu păgânismul şi cu diversele erezii, şi-a pus pecetea şi asupra începuturilor literaturii bizantine. În secolul al V-lea s-au manifestat ultimii reprezentanți de seamă ai retoricii păgâne: Temistios şi Libanios. Puțin mai târziu a trăit Roman Melodul, poet şi muzician considerat a fi fondatorul poeziei bizantine. Imnurile sale închinate lui Dumnezeu, Mântuitorului şi Sfintei Fecioare, cântate şi astăzi, sunt remarcabile din punct de vedere al formei, constituind o sinteză între spiritualitatea orientală şi cea bizantină. O înflorire deosebită a cunoscut-o hagiografia bizantină, care are în egală măsură şi valoare de izvor istoric pe lângă calitățile literare sau cele care țin de credință. Mai târziu s-au remarcat şi alți creatori de poezie, precum poetesa Cassia în secolul IX sau poetul Ioan Geometrul, autor al unor epopei laudative despre împărații macedoneni. Tot atunci a fost

alcătuit şi poemul *Digenis Akritas* asemănător epopelor medievale occidentale, care evocă, în spirit cruciat, ciocnirile de la graniţa bizantino-arabă, deci ortodoxo-musulmană.

Toate aceste creaţii scrise reflectă sincretismul, trăsătură definitorie a culturii bizantine ce s-a manifestat veacuri de-a rândul.

Literatura istorico-politică bizantină reprezintă domeniul cel mai important al culturii scrise în imperiul constantinopolitan şi de la care ne-a rămas cea mai importantă moştenire atât cantitativ cât mai cu seamă calitativ. Ca o moştenire a antichităţii, scrierea istoriei a fost o preocupare statornică a bizantinilor în tot cursul existenţei statului lor. Are importanţă atât pentru cunoaşterea evenimentelor istorice petrecute pe teritoriul Bizanţului sau în imediata sa apropiere, cât şi pentru cea a ideilor societăţii bizantine, De fapt au fost două literaturi care s-au manifestat împreună şi care s-au interpătruns, respectiv o literatură de naraţie expunând fapte, evenimente etc. şi o literatură politică aparţinând istoriei ideiilor.

Eusebiu de Cezareea, care a trăit în secolul IV, are meritul de a fi fondat cele trei tipuri fundamentale de scrieri istorice pe care le întâlnim în evoluţia milenară a istoriografiei bizantine, respectiv biografiile imperiale, istoriile bisericeşti şi cronicile de istorie universală.

Practic, peste zece secole s-au succedat serii de cronici, de istorii politice, de biografii, de memorii, adeseori păstrate în numeroase manuscrise care dau ştiri de valoare inestimabilă pentru întreaga lume a Bizanţului şi a spaţiului înconjurător acestuia.

Eusebiu a creeat cadrul pentru cronicile de istorie universală. Acest gen a fost continuat în secolele următoare de către scriitori precum: Ioan Malalas, Gheorghios Sinchelos, Patriarhul Nichefor, Teofanes Confesorul şi până la Ioanes Skylitzes şi Zonaras în secolele XI-XII.

Un prim istoric de seamă în Bizanţul timpuriu a fost Procopius din Cesareea. Acesta a fost consilier principal al generalului Belizarie, apropiatul colaborator al împăratului Iustinian I, în opera acestuia de restaurare a Imperiului Roman. Autorul a alcătuit scrierile sale cu netă orientare politică şi polemică prin participare şi observaţie directă aşa cum au facut-o şi mulţi dintre urmaşii săi, ale căror lucrări au astfel şi un pronunţat caracter memorialistic şi implicit de angajare politică. O primă lucrare a lui Procopius, *Istoriile*, în opt cărţi, este consacrată relatării războaielor purtate în vremea împăratului Iustinian cu goţii, vandalii, persanii precum şi cu migratorii de la graniţa dunăreană. A alcătuit apoi o lucrare cu caracter panegiric, *Despre contrucţii* în care enumeră lucrările edilitare ridicate la toate graniţele. A urmat apoi

Istoria secretă, un pamflet ostil împăratului Iustinian, în care reliefează numeroase aspecte negative, reale sau inventate, ale domniei celui mai însemnat împărat bizantin din secolul VI. Seria războaielor descrise de Procopius până în anul 552 a fost continuată apoi de Menander Protector şi Agatias, care relatează evenimentele până la marea invazie slavă din secolul VII.

Pentru cunoaşterea realităţilor interne ale Imperiului, precum şi a raporturilor cu vecinii sunt importante şi lucrările privind tehnica şi arta militară, alcătuind o serie de *Taktikonuri* între care unele au fost atribuite unor împăraţi precum Mauriciu sau Leon al VI-lea filosoful. Epoca iconoclastă a fost şi una în care în spaţiul bizantin s-a creat probabil mai puţin sau oricum, adversarii iconoclasmului fiind victorioşi, au reuşit să distrugă practic în totalitate creaţiile istoriografice ca de altfel şi cele teologice ale adversarilor lor iconoduli. S-au păstrat totuşi trei cronici alcătuite de Teofanes Mărturisitorul, de Patriarhul Nicefor şi de Gheorghios Monahul, toţi adepţi ai icoanelor, precum şi de scriitori teologi din aceeaşi perioadă, Ioan Damaschinul şi Teodor Studitul.

Istoricii veacului IX au fost continuaţi apoi, în deceniile următoare, cu nu mai puţin de şapte biografii imperiale, de la Leon V Armeanul, la Roman II, cunoscute sub titlul colectiv şi anonim de *Teophanes Continuatus*. Mijlocul secolului IX reprezintă în Bizanţ începutul unei noi activităţi culturale de mari proporţii, denumită „Primul umanism Bizantin". Începuturile acestuia se leagă de activitatea de scriitor şi organizator cultural a patriarhului filosof Fotios, autorul unei extrem de importante lucrări cu caracter enciclopedic: Biblioteca (*Myriobiblion*). Exponentul cel mai de seamă al acestei prime faze a umanismului bizantin (ce nu a încetat practic până la sfârşitul Bizanţului) a fost marele împărat cărturar Constantin VII Porfirogenetul, de activitatea căruia se leagă momentul culminant al culturii bizantine în veacul X. Atunci a existat o amplă mişcare intelectuală de erudiţie savantă, în cadrul căreia se pot distinge: a) lucrări proprii ale basileului; b) lucrări colective enciclopedice întocmite sub conducerea sa; c) lucrări individuale ale unor cărturari sub patronajul lui Constantin VII.

În ce priveşte lucrările proprii, de la Constantin VII au rămas scrieri aparţinând toate literaturii istorico-politice. Un exemplu de istorie panegirică este biografia bunicului său Vasile I, interesantă din punct de vedere literar şi mai puţin din punct de vedere istoric. Se pare că Constantin VII nu a făcut decât să termine lucrarea tatălui său Leon VI. Mult mai importantă este lucrarea *De administrando imperii*, o

colecţie de sfaturi de bună guvernare a imperiului, adresate urmaşului său, cum se vede de la început, unde se arată că a fi împărat e o meserie grea şi că împăratul trebuie să fie tot timpul prezent fie pe câmpul de luptă, fie la masa de lucru. Datoria de împărat cerea ca:" Şi acum ascultă-mă fiule, şi învăţând aceasta vei fi înţelept printre cei cu scaun la cap şi te va binecuvânta poporul şi te va ferici mulţimea neamurilor. Învaţă tot ce trebuie, şi să ştii că înainte de toate să-ţi însuşeşti toate cele ce sunt în firea guvernării imperiale". Această lucrare este de fapt un manual de artă diplomatică ocupându-se exclusiv de problemele politicii externe. Cuprinde ample cunoştinţe despre popoarele din jur, inclusiv despre începuturile lor istorice şi modul de viaţă, de unde importanţa deosebită a acestei scrieri pentru istoria spaţiului balcanic şi răsăritean al Europei. În lucrarea sa devenită şi ea faimoasă *Despre ceremonii*, este descrisă viaţa de la curtea imperială, acolo unde era atât reşedinţa conducătorului, cât şi centrul puterii de stat şi unde totul era strict ierarhizat şi reglementat. Spaţiului provincial al Imperiului Bizantin i-a fost consacrată cea de a patra lucrare intitulată *Despre the*me, în care e prezentată împărţirea administrativ-teritorială. Sub patronajul lui Constantin VII au fost alcătuite, prin selectare şi ordonare a celor aflate în bibliotecile contantinopolitane şi în arhivele imperiale, o serie de lucrări cu caracter enciclopedic, cuprinzând cunoştinţe despre agricultură (*geoponica*), cunoştinţe medicale (*yatrika*), cunoştinţele despre arta diplomaţiei (*despre ambasade*). Tot atunci au fost alcătuite *Antologia palatină*, *Lexiconul lui Suidas*, au fost strânse laolaltă vieţile sfinţilor (bază a Mineelor, atât de răspândite mai târziu în lumea slavă ortodoxă). În timpul lui Constantin VII au trăit şi o serie de istorici, precum: Ioan Genesios sau continuatorii anonimi a lui Teofanes, continuaţi la rândul lor de istoricul Leon Diaconul.

În veacul al XI-lea, confruntările politice ale unei perioade de criză şi-au găsit o amplă reflectare şi în scrierile istorice şi politice. Acelei perioade i-a aparţinut Mihail Psellos, om politic, jurist, filosof şi, nu în ultimul rând, istoric (a lăsat chiar şi scrieri de astronomie şi matematică, de chiromanţie şi de monologie). În plan filosofic, în Bizanţ, Mihail Psellos a militat pentru readucerea în actualitate a lui Platon şi pentru desprinderea filosofiei de teologie. În activitatea multilaterală a lui Pselloss fost o vreme şef al partidului senatorial - istoriografia (în fapt, în mare măsură memorialistica) ocupă cel mai important loc. El a redactat *Cronografia*, o istorie a secolului ce începea cu domnia lui Vasile al II-lea (976-1025) şi se încheia cu cea a

lui Mihail VII (1071-1078). Lucrarea este în mare măsură rodul unor observații directe, al implicării nemijlocite a autorului în evenimente, precum şi o justificare a eşecului său final în plan politic. Dacă Mihail Psellos reprezintă pe toate planurile aristrocrația senatorială, purtătorul de cuvânt al aristrocrației provinciale militare a fost Kekaumenos. De la acesta a rămas o scriere unică în felul ei în literatura bizantină, denumită în mod obişnuit *Strategikom*. Este de fapt o culegere de sfaturi şi povestiri ale unui aristocrat bizantin care trăia în provincie, relativ departe de curtea imperială. Lucrarea cuprinde importante ştiri de istorie economică, socială şi politică, permițând reconstituirea mentalității oamenilor ce trăiau în secolul XI în provinciile bizantine. Lucrarea sa conține numeroase ştiri cu privire la vlahi (români balcanici) şi la mişcările social-politice ale acestora.

Au mai alcătuit în secolul al XI-lea lucrări cu caracter istoric importante pentru vremea lor Ioan Skylitzes (lucrarea sa *Sinopsis istorion*, tratează istoria bizantină din perioada 811-1057 şi a circulat multă vreme prin intermediul copierii sale de către contemporanul său Gheorghios Kedrenos) şi Mihail Attaleiates (*Istoria* sa tratează evenimentele petrecute între anii 1034-1079), ambii cu importante ştiri despre evenimentele politice, inclusiv cele de la Dunărea de Jos.

I.6. **Creştinismul şi Biserica (secolele IV-XI)**

Creştinismul - religie de stat

Cea mai mare şi mai durabilă transformare adusă Imperiului roman de domnia lui Constantin a avut loc în plan spiritual. Schimbarea statutului creştinismului din religie persecutată în religie oficială, egală în demnitate cu celelalte, apoi din ce în ce mai favorizată în raport cu acestea, a marcat o adevărată revoluție ideologică. Momentul transformării este în mod tradițional legat de aşa numitul Edict de la Milano, din 313. Este vorba de fapt de asigurarea generală a libertății cultelor, între care creştinismul este privit cu bunăvoință, dar nu este favorizat în raport cu păgânismul.

Cât priveşte atitudinea personală a lui Constantin față de creştinism, este de presupus că istoricii nu vor putea niciodată să se pună de acord dacă a fost vorba de o convertire sinceră sau doar de calcul politic. Nu e însă mai puțin adevărat că în creştinism el găseşte acel factor spiritual care să asigure unitatea imperiului, pe care îl

căutaseră şi înaintaşii săi în vechile culte romane. Astfel se explică şi intervenţia sa în disputele interne din interiorul creştinismului, la conciliul de la Niceea, unde participă în vechea sa calitate de Pontifex Maximus, şef al religiei oficiale a Imperiului. Condamnarea arianismului, erezie apărută pe la 320, a avut evident un scop politic. Marele ideal al vieţii lui Constantin a fost asigurarea unităţii în toate domeniile, şi cel religios nu trebuia să facă excepţie. O altă remarcă: atitudinea lui Constantin este definitorie pentru felul în care se vor raporta monarhii la religie în toată perioada care va urma. Vechea religie romană era una de stat, susţinută şi controlată de acesta, şi Constantin nu vede de ce creştinismul ar face excepţie de la regula acceptată de toţi. Intra în logica sistemului roman ca autoritatea laică să se implice în problemele religioase, întrucât religia avea rolul ei comunitar foarte clar, de a asigura succesul statului în toate domeniile. Astfel încât împăratul care construieşte Biserici şi le le înzestrează mai mult decât generos pe cele existente, care limitează privilegiile păgânismului mergând chiar până la demolarea unor temple care puneau în umbră Bisericile, consideră natural să-şi impună voinţa în ceea ce priveşte organizarea internă a acestei religii pe care o sprijină. De acum înainte, monarhii vor fi cei care decid ceea ce e corect şi ceea ce e incorect în materie de dogmă, şi chiar dacă oamenii Bisericii s-au opus uneori, ideile lor nu au avut succes decât atunci când au cîştigat de partea lor autoritatea laică.

Ortodoxie şi erezie: conciliile ecumenice

Trebuie să precizăm că până la mijlocul secolului al XI-lea, termenul ortodoxie poate fi folosit doar în accepţiunea sa etimologică, de „dreaptă credinţă". În această perioadă, termenii ortodoxie şi catolicism, cel din urmă însemnând „credinţă universală", desemnează una şi aceeaşi realitate a Bisericii din apusul şi din răsăritul Europei.

Apariţia ereziilor mai ales în partea răsăriteană a Imperiului roman este o caracteristică a secolelor de sfârşit al antichităţii şi de început al evului mediu. Problema discutată cu fervoare în mediile orientale a fost cea a naturii lui Christos şi a relaţiei sale cu Dumnezeu Tatăl, de aceea aceste dispute s-au numit lupte cristologice. De fapt, dincolo de subtilităţile teologice, oameni din cele mai diferite categorii sociale erau angrenaţi în luptă deoarece se punea în discuţie posibilitatea mântuirii. Mântuirea umanităţii nu era posibilă decât dacă Christos era cu adevărat Dumnezeu Fiul care putea intermedia între

oamenii păcătoşi şi Tatăl din ceruri. Dar Christos nu putea înţelege suferinţa umană şi nu putea mijloci iertarea de păcate decât dacă fusese cu adevărat şi om, suferind pe drumul Golgotei şi pe cruce. De aici s-au ivit variatele interpretări care accentuau mai mult pe latura divină sau pe cea umană a naturii lui Iisus, păcătuind deci şi unele şi celelalte prin reducţionism.

Prima erezie cristologică apărută în imperiu este arianismul. Preotul constantinopolitan Arius afirma la începutul secolului al IV-lea că doar Tatăl este nenăscut şi de o adevărată natură divină, în vreme ce Fiul a fost creat de acesta şi în consecinţă îi este inferior. Erezia părea să ofere o explicaţie mai raţională misterului întrupării, făcând din Iisus o fiinţă de natură deosebită, dar subordonată lui Dumnezeu Tatăl. Conciliul de la Niceea, convocat de Constantin în 325, datorită agitaţiilor provocate de noua concepţie, reuşeşte să condamne doctrina lui Arius, stabilind că Tatăl şi Fiul sunt consubstanţiali, adică sunt de aceeaşi natură. Soluţia însă nu s-a impus de la sine, şi la scurt timp Constantin a fost convins de adepţii arianismului să renunţe la hotărârile de la Niceea şi să-i recheme din exil pe Arius şi pe partizanii acestuia. Chiar dacă împărtăşea de mult convingeri creştine, împăratul primeşte formal botezul de-abia pe patul de moarte, practică de altfel răspândită în epocă, din mâinile unui episcop arian, Eusebiu din Nicomedia. Sub urmaşii săi imediaţi, arianismul cîştigă şi mai mult teren în defavoarea variantei acceptate la Niceea. Constanţiu al II-lea merge chiar până la a impune prin anii 359-360 credinţa ariană tuturor episcopilor din imperiu, sub o formă moderată însă, care spunea că Taăl şi Fiul sunt „asemănători". Ortodoxia şi erezia se arată în acest moment foarte dependente de voinţa imperială, una putând cu uşurinţă să ia locul celeilalte. Impăratul Iulian Apostatul, în dorinţa sa de a slăbi poziţiile creştinismului, recheamă din exil pe reprezentanţii tuturor curentelor, lăsându-i să se certe între ei. După moartea sa, în 363 tronul este ocupat de Valens, care îi susţine pe arienii moderaţi, dar în acelaşi timp, având nevoie de sprijinul nepotului său Gratian, partizan al formulei niceene, îi rechemă din exil pe ortodocşi. Erau pregătite condiţiile pentru restabilirea credinţei definite la Niceea, fapt petrecut în timpul împăratului Teodosius I, un occidental puţin interesat de subtilităţile dogmatice orientale. Găsirea unei formule unice era necesară datorită impunerii creştinismului ca religie de stat, ceea ce presupunea o alegere fermă dintre variantele aflate în conflict. În 381, Sinodul reunit la Constantinopol, considerat de istoricii Bisericii drept

al doilea ecumenic, deşi în realitate n-au fost prezenţi decât episcopi orientali, confirmă credinţa niceeană ca fiind singura ortodoxă, reafirmă consubstanţialitatea dintre Tată şi Fiu, şi adaugă ideea că şi Sfântul Duh este consubstanţial celor doi. Din alt punct de vedere, Conciliul de la Constantinopol este important şi prin cel de-al treilea canon care conferea episcopului noii capitale imperiale al doilea loc de onoare după episcopul de Roma. Nu era vorba de o întâietate de putere sau de jurisdicţie, ci de una onorifică, justificată prin importanţa politică a Noii Rome. În acel moment nimeni nu a considerat că ar fi vorba de o atingere adusă întâietăţii onorifice a Romei, ci de o promovare a Constantinopolului în faţa sediilor episcopale mai vechi şi cu o importantă tradiţie din Orient, precum Ierusalim, Alexandria sau Antiohia. Mai ales episcopul Alexandriei a fost afectat de această hotărître, întrucât la Niceea se stabilise că el era superior tuturor episcopilor din Egipt şi Libia, fiind deci singurul episcop a cărui jurisdicţie depăşea limitele provinciei sale civile.

Disputa dintre Alexandria şi Antiohia, în care Constantinopolul intervine de obicei cu argumentul puterii imperiale, avea de altfel să marcheze istoria ulterioară a creştinismului. Şcoala antiohiană se caracterizează în problemele teologice printr-o atitudine pe care am putea s-o numim „raţionalistă", în vreme ce şcoala alexandrină are o mai mare înclinare spre misticism. La sfârşitul secolului al IV-lea, teologii antiohieni susţineau că naturile lui Christos sunt separate, cea divină coborându-se în omul perfect care a fost Iisus, dar fără să se amestece cu cea umană. Susţinătorul cel mai influent al acestui punct de vedere a fost preotul antiohian Nestorius, devenit patriarh al Constantinopolului. Ajungând la ultimele consecinţe logice ale doctrinei sale, Nestorius afirmă că Maria nu poate fi numită „Theotokos", adică „Născătoare de Dumnezeu", ci doar mamă a lui Christos. Or, în acel moment, cultul Fecioarei dobândise deja o foarte mare răspândire, astfel încât ideile lui Nestorius au intrat în conflict cu pietatea populară. În acest timp, şcoala teologică din Alexandria, în frunte cu patriarhul Chiril, afirmă uniunea indisolubilă a celor două naturi ale lui Christos şi declanşează o susţinută campanie împotriva ideilor lui Nestorius. Pentru a pune capăt disputelor, împăratul convoacă un conciliu , desfăşurat la Efes în 431.

Considerat cel de-al treilea conciliu ecumenic, sinodul de la Efes începe fără reprezentanţii Antiohiei şi Chiril poate impune condamnarea lui Nestorius şi numele de „Născătoare de Dumnezeu" pentru Maria. Problemele nu erau însă rezolvate, şi chiar conciliul se

terminase cu excomunicarea reciprocă a patriarhilor de Alexandria şi de Antiohia. Nestorianismul persecutat a dispărut din Imperiul bizantin, dar adepţi ai săi şi-au găsit adăpost în Persia, unde Biserica creştină, minoritară, a rămas de tendinţă nestoriană. De aici ideile lui Nestorius au fost propagate în Asia Centrală, India şi China, unde în secolul al XIII-lea Marco Polo găseşte cu uimire creştini nestorieni.

Pe de altă parte, victoria Alexandriei la conciliul de la Efes conduce la întărirea deosebită a puterii patriarhului egiptean. Dioscor, urmaşul lui Chiril, doreşte să înlăture întâietatea onorifică a patriarhului de Constantinopol şi să impună teologia alexandrină în întreg Orientul. Euthyches, un călugăr, adversar de-al lui Nestorius, împingând până la ultimele consecinţe ideile lui Chiril, ajunge să afirme că în Christos există o singură natură, divină şi umană, dar mai mult dumnezeiască decât omenească. Doctrina sa, care în cele din urmă susţinea absorbirea naturii umane a lui Iisus de către natura sa divină, s-a numit monofizism (de la monos=unic; physis=natură). Condamnarea în 438 de către un conciliu local de la Constantinopol a ideilor lui Euthyches conduce la apariţia de tensiuni între episcopii marilor scaune patriarhale, iar Dioscor obţine sprijinul împăratului Teodosie al II-lea pentru convocarea unui nou conciliu.

Astfel, în 449 are loc ceea ce s-a numit „brigandajul de la Efes", deoarece Dioscor şi partizanii lui Euthyches, cu ajutorul presiunii exercitată de manifestaţii de stradă, îi împiedică să se manifeste pe episcopii care aveau vederi diferite. Ideile monofizite sunt declarate ortodoxe, iar patriarhul constantinopolitan, care se opusese, este depus şi moare la puţină vreme.

În 451 însă, noul împărat, Marcian, convoacă un nou conciliu, care are loc la Chalcedon şi, datorită sprijinului imperial pentru credinţa definită la Niceea şi Constantinopol, monofizismul este condamnat, iar Dioscor depus. Cel de-al patrulea conciliu ecumenic găsea o formulă de mijloc între nestorianism şi monofizism, afirmând că în Christos naturile umană şi divină sunt unite, fără a se confunda una cu alta şi fără a fi separate.

Dincolo de această definiţie a ortodoxiei rămasă şi astăzi în vigoare, conciliul de la Chalcedon stabileşte şi o serie de canoane referitoare la principalele sedii episcopale. Cu această ocazie se hotărăsc limitele celor patru patriarhate din Orient, considerându-se implicit că Occidentul reprezintă un singur patriarhat, în fruntea căruia se află episcopul de Roma. Canonul 28 stabileşte egalitatea dintre scaunele episcopale de la Roma şi Constantinopol, datorită calităţii de

capitală pe care o aveau ambele oraşe. Nu era vizată întâietatea onorifică a Romei, ci consolidarea poziţiei scaunului de la Constantinopol în raport cu celelalte patriarhate din Orient. Papa Leon I nu acceptă însă canonul 28 care venea în contradicţie cu ideologia papală ce începuse să revendice primatul pe baza întemeierii Bisericii din foşta capitală a imperiului de către Petru.

În pofida condamnării oficiale, monofizismul nu dispare, ci devine chiar tendinţa religioasă dominantă în Siria şi Egipt, unde se constituie un cler monofizit recrutat din rândul populaţiilor vorbitoare a limbilor coptă şi siriacă. Ideile monofizite par a exprima astfel şi o serie de particularităţi locale în opoziţie cu centrul care susţine doctrina calcedoniană. Chiar dacă n-a fost generată de tendinţele separatiste ale acestor regiuni cu vechi particularisme culturale, doctrina monofizită a accentuat aceste particularisme. În momentul declanşării ofensivei arabe asupra acestor regiuni, creştinii monofiziţi îndelung persecutaţi de puterea imperială nu s-au opus cu prea mare forţă invadatorilor, preferând Islamul tolerant al acestora ortodoxiei rigide a curţii de la Constantinopol.

Iconoclasmul

Cultul imaginilor reprezentându-i pe Christos, Fecioara Maria şi pe diferiţii sfinţi se răspândise în Imperiul roman de pe la sfârşitul secolului al IV-lea, dobândind o extindere din ce în ce mai mare din a doua jumătate a secolului al VI-lea. Succesul cultului icoanelor se datora probabil caracterului miraculos, aproape magic, atribuit acestora, datorită faptului că reprezentau modelul divin şi acţionau pe pământ în locul acestuia. Cele mai prestigioase erau aşa numitele icoane „achiropiite", nefăcute de mână omenească şi apărute prin imprimarea chipului lui Christos pe bucăţi de pânză, precum imaginea de la Kamoulia din Cappadocia sau mandylionul de la Edessa. Dezvoltarea deosebită a cultului icoanelor în secolul al VII-lea este probabil legată şi de catastrofele ce loveau imperiul de răsărit, precum invaziile slavilor, avarilor, perşilor, în faţa cărora singura apărare părea să fie reprezentată de imaginile sfinte. Nu exista însă o atitudine oficială foarte fermă relativă la venerarea icoanelor, unii episcopi fiind pentru, iar alţii împotrivă, datorită suspiciunilor de idolatrie pe care un astfel de cult le putea genera.

Totuşi, acţiunea împăratului Leon al III-lea (717-741) de a declanşa în 726 o mare campanie împotriva cultului icoanelor este

greu de explicat. Argumentul adus în discuție de împărat şi partizanii săi, ca şi de împărații ce i-au continuat politica, a fost că atitudinea iconodulilor (adoratorii icoanelor) este de fapt idolatrie şi trebuie condamnată în conformitate cu prescripțiile biblice. Pe de altă parte, ei susțineau că reprezentarea lui Christos este o erezie, întrucât a-l picta sub formă umană înseamnă a-i separa cele două naturi inseparabile. Iconodulii au replicat că venerarea icoanei nu e idolatrie, întrucât nu se adresează obiectului material, ci modelului divin al acestuia, icoana având doar o funcție mediatoare.

Dincolo de argumentele teologice, disputa iconoclastă a avut şi alte tipuri de cauze. Istoricii au vorbit de o influență a Islamului, căci tot în anii 20 ai secolului al VIII-lea, califul Yazid declanşase o campanie iconoclastă în teritoriile musulmane. Astfel, în condițiile pericolului expansiunii islamice, împăratul bizantin ar fi dorit să recurgă la acelaşi tip de arme ideologice. Însă campania lui Yazid viza ansamblul artei figurative, nu doar imaginile religioase, iar teritoriile islamice au putut constitui loc de refugiu pentru iconodulii persecutați. Alți istorici au vorbit despre declanşarea mişcării împotriva icoanelor pentru a asigura fidelitatea populațiilor din Asia Mică, esențiale în epocă pentru supraviețuirea imperiului atacat din nord şi din sud. Nu se poate afirma cu siguranță însă că în această zonă tendința iconoclastă ar fi fost majoritară, mai ales că mărturiile privind cultul icoanelor sunt mai numeroase pentru aceste teritorii decât pentru Balcani. S-a luat în discuție şi posibilitatea ca iconoclasmul să fi fost un pretext pentru a lovi în puterea călugărilor, extrem de bogați şi cu o mare influență în societatea bizantină, unde reprezentau astfel o veritabilă concurență pentru împărat. Politica împăraților iconoclaşti a şi vizat de altfel afirmarea puterii imperiale în materie religioasă. Legată de problema poziției călugărilor este şi cea a influenței de care se bucurau anumiți oameni considerați sfinți încă din timpul vieții, recrutați de regulă tot din rândurile monahilor, care datorită virtuților lor erau recunoscuți de către cei din jur drept intercesori între pământ şi cer, jucând o funcție asemănătoare icoanelor. Lovind în icoane, călugări şi sfinți, împărații înlăturau orice posibilă concurență la calitatea pe care şi-o arogau de a fi singurii reprezentanți ai divinității.

Împărații oferă ei înşişi explicații acțiunilor declanşate şi insistă pe caracterul idolatru al adorării icoanelor. În 726, erupția vulcanică din insulele Ciclade este interpretată ca o manifestare a mâniei divine şi este pusă de împărat pe seama idolatriei contemporanilor săi. Pe de altă parte, duşmanii imperiului, slavii, avarii, arabii obțineau victorii,

iar icoanele nu reuşeau să-i ajute pe bizantini în luptă. Concluzia pe care au dorit să o tragă împăraţii iconoclaşti a fost că icoanele sunt lipsite de orice putere, iar adorarea lor l-a făcut pe Dumnezeu să-şi retragă sprijinul acordat până atunci bizantinilor.

Împăratul Leon al III-lea începe cu o campanie de distrugere a imaginilor religioase şi cere tuturor funcţionarilor imperiali să semneze o declaraţie de credinţă iconoclastă. Episcopii acceptă în majoritate iconoclasmul, iar patriarhul Germanos, care refuză, este depus.

Constantin al V-lea (741-775) convoacă şi un conciliu iconoclast în 754, ţinut în Hiereia, palatul imperial de pe malul microasiatic, urmat de intensificarea distrugerii icoanelor şi de persecutarea iconodulilor, în special a călugărilor. Aceştia sunt obligaţi să părăsească mănăstirile şi să se căsătorească, împăratul afirmând astfel nevoia statului de cetăţeni activi, plătitori de impozite şi în stare să participe la lupta pentru apărarea imperiului.

Leon al IV-lea (774-780) abandonează politica de persecuţii a tatălui său, dar rămâne fidel iconoclasmului. Văduva sa, împărăteasa Irina, decide să revină la venerarea icoanelor, dar întreprinderea se dovedeşte foarte dificilă, deoarece Biserica oficială acceptase condamnarea icoanelor şi o mare parte a notabililor, precum şi armata, erau iconoclaşti. În aceste condiţii se convoacă în 787 un conciliu ecumenic la Niceea, unde se hotărăşte restabilirea cultului icoanelor, care trebuie venerate, în vreme ce adorarea i se poate adresa doar lui Dumnezeu.

După domnia dezastruoasă a Irinei şi a împăratului ce i-a urmat, Leon al V-lea (813-820) restabileşte fără dificultăţi iconoclasmul, care rămâne în vigoare până în 843, când Teodora, văduva împăratului Teofil, proclamă întoarcerea la cultul icoanelor. Disputa iconoclastă, pe care Occidentul nu a înţeles-o şi în care nu s-a implicat, dovadă că în Biserica apuseană nu există o venerare a imaginilor pictate, a fost ultima dezbatere doctrinară importantă din imperiul bizantin. Conciliul al doilea de la Niceea este de altfel recunoscut şi drept ultimul ecumenic de către Biserica răsăritului, semn că iconoclasmul a mărit distanţa dintre Bisericile din cele două părţi ale fostului imperiu roman, ce aveau să se separe apoi la 1054, şi definitiv după cea de-a patra cruciadă.

Alte erezii orientale

In Peninsula Balcanică şi în Asia Mică se dezvoltă în evul mediu o serie de erezii dualiste, care susţin crearea lumii de către două principii opuse, binele şi răul.

Doctrina pavliciană pare să fi apărut în secolul al VII-lea în Asia Mică, de unde se răspândeşte în secolele VIII-IX în Peninsula Balcanică. Adepţii ei credeau că lumea celestă şi sufletul omenesc sunt create de un Dumnezeu bun, în vreme ce lumea materială şi corpul uman sunt opera unui spirit rău. Ei negau ierarhia ecleziastică şi puterea seculară, pe care le consideră expresii ale demonului.

Massalienii apar în Asia Mică în secolul al IX-lea, mai ales în rândul călugărilor. Ei credeau că lumea e populată de demoni, care intră inclusiv în sufletul omenesc. Pentru a-i alunga sunt necesare rugăciuni continue şi un mod de viaţă ascetic.

Sub influenţa pavlicienilor şi a massalienilor se răspândesc în Balcani concepţiile dualiste care conduc la conturarea, în secolul al X-lea, a bogomilismului. Iniţiatorul doctrinei ar fi fost un preot, Bogomil, care ar fi predicat în timpul domniei regelui bulgar Petru (927-969). El considera că la început ar fi existat un Dumnezeu bun, care guverna întregul univers cu ajutorul fiului său, Satanael şi al mai multor îngeri. Satanael se revoltă împotriva tatălui său, împreună cu o serie de îngeri, şi sunt alungaţi pe pământ. Păstrându-şi forţa creatoare, acesta dă la iveală mările şi oceanele, plantele şi animalele, corpurile celeste. Satanael creează şi omul, după chipul şi asemănarea sa, pentru a şi-l face slujitor, dar nereuşind să-l însufleţească, face apel la tatăl său. Astfel, Adam şi Eva au trupuri create de demon, dar sufletul lor este opera Dumnezeului celui bun. Satanael domneşte de atunci asupra pământului, dar stăpânirea sa se va sfîrşi cu a doua venire a lui Christos, când toţi păcătoşii se vor prăbuşi cu el în infern, în vreme ce drepţii, adică adepţii bogomilismului, vor merge în rai.

Bogomilismul predica principii morale ferme, în lumina mesajului lui Christos, şi o viaţă de asceză foarte riguroasă, în care alimentele de origine animală, inclusiv ouăle şi lactatele, erau prohibite. De asemenea, bogomilii erau împotriva căsătoriei şi a procreaţiei, care nu făceau decât să perpetueze domeniul răului. Aceste principii riguroase nu erau totuşi respectate decât de o elită, cea a perfecţilor, care prin existenţa lor ascetică puteau asigura şi mântuirea celorlalţi. O altă categorie era reprezentată de simplii credincioşi, care erau admişi în comunitatea bogomilă şi aveau dreptul

să participe la riturile comune, şi care trebuiau să respecte unele prescripţii morale, să postească în anumite zile, să ducă o existenţă sobră. A treia categorie era cea a neofiţilor, care se pregăteau să intre în comunitate, dar nu erau încă admişi la rituri, şi nici nu li se pretindea un mod de viaţă deosebit.

Bogomilismul a dobîndit accente « naţionaliste » în vremea recuceririi de către împăraţii macedoneni a teritoriilor bulgare. In perioada stăpânirii bizantine, pe de o parte doctrina serveşte revoltelor antibizantine, iar pe de alta se răspândeşte şi la alte neamuri, precum sîrbii, croaţii, macedonenii. E posibil ca ideile bogomile să fi ajuns departe în Occident, unde se constată apariţia unei erezii dualiste foarte asemănătoare, catharismul.

Bogomilii pierd din influenţă şi dispar treptat după cucerirea de către otomani a Peninsulei Balcanice, în secolele XIV-XV.

Cadrul teritorial-administrativ al Bisericii medievale

Pe plan local, în Imperiul Roman creştinat, Bisericile sunt centre de putere din ce în ce mai importante. O dată cu dezorganizarea sistemului administraţiei civile, care urmează în mod natural dispariţiei Imperiului din Occident, cele mai interesante cariere care rămâneau la îndemâna reprezentanţilor aristocraţiei senatoriale erau cele ecleziastice. Biserica se organizase solid la sfârşitul perioadei persecuţiilor, şi o făcuse inserându-se în cadrele administrative romane şi luând ca model instituţiile statului. La nivelul structurii de bază, *civitas*, episcopul este ales de comunitatea locală, de cler şi popor, consacrat de un alt episcop, şi instalat pe viaţă în fruntea turmei sale. Doar în caz de dezordini grave poate fi demis, prin hotărîrea unui sinod de episcopi. Puterile sale sunt foarte mari, şi în zonele în care autoritatea civilă se dezintegrează mai repede şi mai profund, el preia o parte tot mai importantă a atribuţiilor administrative şi judiciare ale vechilor funcţionari. Astfel, devine el însuşi *defensor civitatis*, apărător al orăşenilor în faţa abuzurilor puterii politice şi a pericolelor externe. Recrutarea înaltului cler este una aristocratică mai ales în regiunile în care structurile civile se dezintegrează mai repede, ca în Galia. În Italia şi Spania episcopii rămân mai mult timp aleşi din familii importante, dar nu de nivelul celor din Galia, ceea ce ar putea sugera menţinerea vreme mai îndelungată a unui *cursus honorum* civil, deci a unei administraţii încă în bună stare de funcţionare, care să ofere variante interesante membrilor înaltei aristocraţii. Pe de altă

parte, s-a observat că în Galia, personaje de rang înalt părăsesc o carieră civilă pentru una ecleziastică atunci când posibilitatea lor de a mai avansa în ierarhia administrativă laică le este blocată. O altă precizare este că în Orient episcopii nu vor cîştiga niciodată o asemenea putere asupra comunităţii urbane, care nu ajunge la autonomia celei occidentale tocmai datorită conservării aici a unei autorităţi imperiale puternice. Pe de altă parte, deşi teoretic puterea episcopilor se extinde şi asupra zonei rurale din jurul oraşului, la ţară autoritatea acestora nu este prea mare. Motivul este simplu: creştinarea spaţiilor rurale se face cu mare încetineală în Occident, unde termenul de păgân vine de la *paganus*, locuitor al satului, şi până prin secolul zece spaţiul esenţial al acţiunii episcopului este cel urban. Creşterea autorităţii episcopilor s-a făcut evident prin favorurile de care aceştia s-au bucurat din partea lui Constantin şi a urmaşilor acestuia, prin care li se acordă scutiri şi subvenţii, ca şi puterile magistraţilor romani, în mod tradiţional rezervate guvernatorilor de provincii. Bogăţia lor a crescut şi în urma daniilor făcute de laici pioşi, care văd în înzestrarea Bisericii o cale sigură spre mântuirea sufletului lor. Între aceştia, o menţiune specială merită femeile, care găsesc în religie modalitatea de a ieşi din sfera privată în care erau ţinute oarecum prizoniere în ultima parte a Antichităţii, pentru a intra într-un spaţiu public unde se pot bucura de prestigiu şi de un statut altfel greu de atins într-o lume rezervată bărbaţilor.

În secolul al V-lea, alegerea episcopilor se făcea nu atât dintre clerici, ci dintre laicii care îşi dovediseră deja calităţile administrative, dovada cea mai bună a semnificaţiei politice şi practice pe care o avea această funcţie. Formaţia lor era deci identică cu cea a laicilor din rândul cărora ieşeau de altfel relativ târziu, (cam după 40 de ani) iar sistemul lor de valori nu diferea prin nimic de al acestora. Ieşiţi din sistemul de educaţie al Antichităţii târzii, care în Occident este esenţialmente unul laic, aceşti episcopi, spre deosebire de colegii lor orientali, nu se pricep sau nu sunt interesaţi de probleme teologice. Aici am putea eventual găsi una din motivaţiile lipsei de ecou în Occident pe care o au luptele cristologice de care este însângerat Bizanţul în această perioadă şi în cea care va urma. Singura problemă teologică mai importantă pe care o percep aceşti episcopi este cea a arianismului, dar trebuie să ne întrebăm care este partea ereziei în îngrijorarea lor şi care a faptului că este vorba de o religie a barbarilor, care, atunci când aceştia sunt şi stăpânii în plan politic, le poate aduce anumite atingeri poziţiei şi influenţei proprii. Repetăm deci că funcţia

esențială a episcopilor occidentali este una de tip public, izvorâtă din pierderea de putere şi de prestigiu a vechilor intercesori între conducerea centrală şi comunitate, care erau curialii, şi din dezagregarea celorlalte rotițe ale mecanismului administrativ roman. Spre deosebire de Orientul unde intercesor este „omul lui Dumnezeu", pustnicul retras din lume, care în virtutea neutralității sale îşi poate asuma rolul de arbitru, în Occident acest rol le este conferit celor profund implicați în treburile lumeşti. Episcopii, mai ales în Galia, veghează chiar cu mare atenție ca prestigiul şi puterea asceților să nu crească nemăsurat în defavoarea propriei lor poziții. De aceea, sunt preferați sfinții morți, deveniți mai ales din secolul al V-lea obiectul unui cult extrem de răspândit în Occident, şi care pot fi astfel folosiți pentru a întări hegemonia socială şi religioasă a episcopilor vii. Evident, puterea de intercesori a acestor episcopi este demonstrată de miracolele pe care le înfăptuiesc, diferite în funcție de epoca în care ne plasăm. De exemplu, în perioada invaziilor, miracolul cotidian care i se poate pretinde episcopului este salvarea oraşului de invazia barbară, chiar dacă mijloacele prin care realizează acest lucru nouă nu ni se mai par de loc de domeniul miraculosului. De exemplu, marele titlu de glorie al episcopului Anianus e de a fi salvat Orleansul de hoardele lui Attila, obținând prin rugăciunile sale apariția la momentul oportun a armatei lui Aetius. Totuşi, încetul cu încetul, şi acest episcopat aristocratic este pătruns de valorile monahismului răspândit şi în Occident în măsură din ce în ce mai mare. Redefinind episcopatul, cu care se identificase, aristocrația senatorială, cel puțin în Galia, dar şi în Hispania sau chiar Italia, îşi redefineşte propria romanitate, *romanitas*, în termenii valorilor creştine. De acum încolo, roman devine sinonim cu creştin.

Clerul secular

În regatele succesoare Imperiului roman, episcopatele îşi păstrează, în mare, pe tot parcursul evului mediu granițele şi structura administrativă romană.

Episcopul răspunde de sectorul caritativ, ocupându-se de săraci, văduve, orfani, întemnițați. De asemenea, îşi asumă funcții de administrator la nivel local. El este responsabil de creştinarea teritoriului, ordonarea preoților şi consacrarea locurilor de cult.

Preoții deservesc Bisericile, care din secolul al V-lea încep să fie construite în număr mare pretutindeni în Occident. Dacă inițial

circumscripția religioasă era reprezentată de diocеză, din secolul al VII-lea se definește parohia, teritoriu determinat de existența unei singure Biserici, și care se suprapunea de regulă peste limitele marelui domeniu funciar. Biserica parohială este responsabilă, din secolul al VIII-lea, de colectarea obligatorie a dijmei (a zecea parte din toate resursele locale). Cum cel care se ocupă de strângerea dijmei este seniorul local, cu timpul aceasta este păstrată în cea mai mare parte la dispoziția acestuia. Cu accentuarea procesului de feudalizare și cu fărâmițarea feudală, Bisericile sunt întemeiate de stăpânii de domenii, care le tratează ca pe proprietățile lor. De asemenea, aceștia numesc și preoții, care pot fi șerbi de-ai lor, și care sunt obligați să-i slujească în continuare.

Datorită creșterii demografice, mai ales urbane (începând din secolului al X-lea), un singur preot nu mai este suficient într-o parohie. De aceea, se creează comunități de preoți, numiți canonici, care trăiesc în capitluri, pe lângă Bisericile catedrale (bisericile episcopale).

Clerul regular

Există și clerici care își doresc un mod de viață mai apropiat de modelul ascetic, și care aleg să trăiască într-o comunitate monastică, urmând o regulă și fiind conduși de un abate (stareț). Aceștia constituie clerul regular, sau călugării. Ei depun jurământ de castitate, sărăcie (să nu posede nimic în nume personal, ceea ce nu împiedică mănăstirea să aibă mari proprietăți), și supunere față de abate. Nu toți sunt preoți, și deci nu au în mod automat dreptul de a săvârși Tainele. Călugării medievali consideră că servesc societatea oferindu-i un model și rugându-se pentru mântuirea întregii lumi. Dacă la începutul perioadei de care ne ocupăm existau mai multe reguli monastice, în funcție de care se organizau comunitățile călugărești, din secolul al VI-lea s-a impus treptat în tot Occidentul regula sfântului Benedict din Nursia. Aceasta presupunea ca monahii să-și împartă timpul între rugăciune, meditație religioasă și muncă manuală (care putea să constea și din copierea manuscriselor). Mănăstirile se autoconduc, prin alegerea abatelui, dar episcopul are drept de control în caz de nereguli.

Aspecte ale evanghelizării

În Imperiul roman creștinat, împăratul se considera responsabil de situația Bisericii, pe care o tratează ca pe o instituție a statului, și de

asemenea se simţea investit cu misiunea de a răspândi pretutindeni creştinismul. Succesorii lui Constantin impun treptat tuturor supuşilor lor creştinismul, devenit sub Teodosie I, în 380, religie oficială. Din 391-392, păgânismul este interzis, iar templele sunt fie distruse, fie transformate în Biserici.

În regatele succesoare ale imperiului, monarhii se comportă în acelaşi fel faţă de Biserică, pe care o protejează, şi se consideră responsabili de religia supuşilor lor. Când regatul depăşeşte graniţele creştinătăţii romane, ca în cazul celui al francilor, regii organizează episcopate în teritoriile nou cucerite şi supervizează creştinarea acestora. Garanţia întrării păgânului în societatea creştină era botezul, care era interpretat şi ca o dovadă de conformism politic. De aceea, el poate fi impus cu forţa, şi clericii trebuie uneori să argumenteze îndelung în faţa lui Carol cel Mare că este necesară de fapt convingerea celor ce urmează să fie convertiţi.

Convertirea păgânilor la creştinism se poate face în mai multe feluri: printr-un gest semnificativ al misionarului (distrugerea nepedepsită a idolilor, vindecări miraculoase etc.), prin predică şi persuasiune, prin forţă. Se mai adaugă la acestea creştinarea treptată a vechilor zei şi obiceiuri, transformarea vechilor lăcaşe de cult în Biserici.

Treptat, creştinismul se răspândeşte şi în zone care nu făcuseră parte din Imperiul roman, precum Irlanda (în secolului al V-lea acţionează Sf. Patricius - Patrick), Germania (începând din secolului al VIII-lea, Sf. Bonifaciu - misionar anglo-saxon, plecat din regatul franc), lumea slavă şi scandinavă. Europa occidentală se defineşte ca o *respublica christiana*, o comunitate a tuturor creştinilor, indiferent de apartenenţa lor etnică.

Biserica în perioada carolingiană

Carol Martel, majordom al regatului francilor, (714-740), confruntat cu problema asigurării capacităţii militare a statului pe care îl guvernează, efectuează secularizări ale pământurilor Bisericii pentru a putea oferi beneficii soldaţilor săi (sistemul numit *precaria verbo regis*). Această politică, prin care se trăgeau ultimele consecinţe ale considerării Bisericii drept o instituţie a statului, a fost dusă, în alt fel, de monarhii carolingieni. Carol cel Mare a numit frecvent în fruntea mănăstirilor laici care aveau mai degrabă rolul de a gestiona resursele acestora, şi care reuşesc frecvent să le restaureze bogăţia şi chiar să facă noi achiziţii de pământuri.

Pe de altă parte, încă de la instaurarea dinastiei carolingiene, în 751, se inaugurează colaborarea cu papalitatea. În schimbul recunoaşterii sale ca rege, Pepin cel Scund dăruieşte episcopului de la Roma o serie de pământuri care vor constitui nucleul statului papal. Primind în anul 800 coroana din mâinile papei, Carol cel Mare îşi asumă şi funcţia imperială de apărător al Bisericii şi responsabil de expansiunea creştinismului pe tot teritoriul statului său. El foloseşte creştinismul ca un mijloc de guvernare a imperiului, care fiind atât de eterogen din punct de vedere etnic şi cultural, avea nevoie de un element de unitate. De aceea monarhii carolingieni încearcă să impună o organizare unitară Bisericii din statul lor. Carol face să se adopte pretutindeni ritualul Bisericii de la Roma, cere ca în Biserici să fie folosite aceleaşi cărţi sfinte, scrise în aceeaşi latină clasică. Fiul său, Ludovic cel Pios, impune ca în toate mănăstirile de pe cuprinsul imperiului să fie urmată doar regula benedictină, iar clerul secular să se organizeze în capitluri de canonici, unde să ducă o viaţă comunitară asemănătoare cu cea a călugărilor. Aceste măsuri, luate în anii 816-817, au avut o eficacitate limitată de destrămarea în 843 a unităţii carolingiene.

Biserica în Imperiul ottonian

Vechile structuri carolingiene sunt menţinute într-o oarecare măsură în Imperiul ottonian, care susţine colaborarea dintre stat şi Biserică. Renaşterea imperiului presupune şi reluarea misiunii creştine a acestuia, concretizată în convertirea unor principi păgâni, din spaţiul ceh (în 973 se întemeiază un episcopat la Praga), polonez (966 - creştinarea regelui Mieszko), maghiar (985 - botezul lui Geyza, împreună cu fiul său Vayk, viitorul sfânt Ştefan). Colaborarea cu Biserica îşi află expresia desăvârşită în timpul lui Otto al III-lea şi al papei Silvestru al II-lea, fostul magistru al tânărului împărat. Programul lui Otto de a realiza un imperiu creştin universal se dovedea însă nerealist, şi era abandonat de urmaşii săi. Biserica germană rămânea însă caracterizată de existenţa unui episcopat aflat în strânse relaţii de colaborare cu împăratul (Biserica imperială).

Biserica în principatele teritoriale

Principii, ducii, comiţii care deţin de la sfârşitul secolului al IX-lea puterea la nivel local nu beneficiază de ungerea de către clerici, asemenea monarhilor. În acest fel, ei nu au îndreptăţirea religioasă de

a interveni în treburile Bisericii, şi clerul preferă să sprijine împotriva lor autoritatea monarhică. În acelaşi timp însă, aceşti principi teritoriali îşi asumă rolul de apărători ai Bisericii, fac ctitorii pe care le asimilează cu proprietăţile lor, astfel încât ajung să pretindă controlul asupra Bisericii. Membri ai familiilor lor sunt impuşi în înalte funcţii eclesiastice, ceea ce conduce, pe de o parte, la confuzia între patrimoniul bisericesc şi cel privat, iar pe de altă parte la solidaritatea de interese dintre episcopi şi abaţi şi familiile aristocratice. Aceste intervenţii ale principilor laici în treburile Bisericii sunt chiar mai semnificative decât ale suveranilor şi conduc la creşterea amestecului între puterea temporală şi cea spirituală, ceea ce a antrenat mişcarea de reformă religioasă din secolele X-XI.

Reforma gregoriană

Un rol deosebit de important în schimbarea raportului între domeniul secular şi cel spiritual l-a avut mişcarea declanşată în secolului al X-lea la mănăstirea Cluny, din Burgundia. În anul 909, ducele Guillaume de Acvitania ctitoreşte o mănăstire benedictină, pe care o scoate de sub orice autoritate laică, punând-o sub directul patronaj al Romei, în scopul ca acolo să se ţină în permanenţă slujbe pentru sufletele celor din familia donatorului. În acest fel, călugării, care îşi alegeau singuri abatele, erau la adăpost de ingerinţele oricăror principi locali, dar şi ale episcopilor, aflaţi adesea în strânse relaţii cu aceştia. Papalitatea era suficient de departe pentru ca dependenţa de ea să nu devină supărătoare, dar şi suficient de prestigioasă pentru ca drepturile asupra mănăstirii să-i fie respectate. Foarte curând, călugări plecaţi de la Cluny reformează după acelaşi model şi alte mănăstiri, care intră în relaţii de dependenţă cu mănăstirea mamă. Occidentul este repede împânzit de zeci de aşezăminte clunisiene, în care călugării înalţă zi şi noapte rugăciuni pentru sufletul morţilor, duc o viaţă în mai mare acord cu exigenţele creştine. Credincioşi papei, aceşti călugări promovează în toată creştinătatea occidentală drepturile scaunului de la Roma.

Ideea de a marca separarea între domeniul laic şi cel eclesiastic, devenită aproape imperceptibilă în condiţiile feudalizării societăţii, începea astfel să capete teren. Călăgării promotori ai unui ideal ascetic şi papalitatea dornică să se impună asupra unui cler care să nu mai fie în asemenea măsură dependent de laici acţionează pentru reformarea Bisericii. Secolul al XI-lea este deci cel al declanşării reformei de sus.

Episcopul de Roma se bucurase la începuturile creştinismului de un prestigiu superior celorlalţi episcopi în calitatea sa de urmaş al sfântului Petru şi pentru că rezida în prima capitală a Imperiului roman. Pe baza acestei autorităţi s-a impus ideea că el este un arbitru în probleme de credinţă şi apoi la el a început să se facă apel în cazul neînţelegerilor din rândul Bisericii. Din momentul în care el îi încoronează pe împăraţi se poate afirma că deţine autoritatea supremă în societatea creştină, deşi, în realitate, el rămâne un supus al împăraţilor cu adevărat puternici. În secolul al XI-lea, puterea imperială decăzuse într-o măsură suficientă, iar cea regală era de asemenea puţin semnificativă pentru ca Biserica să încerce emanciparea sa de sub autoritatea laicilor.

Prima condiţie era o papalitate independentă de amestecul laicilor şi, în anul 1059, papa Nicolae al II-lea decretează că alegerea papei se realizează de către colegiul cardinalilor, împiedicându-i astfel, cel puţin teoretic, pe împăraţi să-şi impună proprii candidaţi. O altă condiţie era realizarea unei purificări morale a clerului, care să se conformeze idealului creştin primitiv. De aceea se duce o luptă îndelungată şi dificilă pentru a combate simonia, vânzarea şi cumpărarea funcţiilor bisericeşti. Papalitatea impune etichetarea acesteia drept erezie, întrucât presupunea că laicii sunt cei care dispun de funcţiile bisericeşti, care de fapt ar fi aparţinut doar domeniului spiritual. O altă direcţie a fost lupta împotriva nicolaismului, adică a căsătoriei preoţilor. Celibatul preoţesc se lega tot de ideea de model pe care clerul trebuia să îl ofere celorlaţi creştini, dar avea şi rostul de a nu permite transmiterea ereditară a bunurilor bisericeşti. Toate aceste revendicări de natură morală duc la impunerea unui climat reformator, care a culminat în timpul pontificatului lui Grigore al VII-lea.

EVUL MEDIU DEZVOLTAT

II. EVUL MEDIU DEZVOLTAT

II. 1. Economie şi societate în secolele X-XV

II.1.1. *Demografie şi viaţă materială*

Aspecte demografice

Perioada secolelor X-XIII a fost una de optimum climatic în Europa medievală, întrucât temperatura pare să fi crescut cu 1-2 grade şi să se fi redus umiditatea, ceea ce asigura culturilor cerealiere condiţii mai bune de vegetaţie şi maturizare. Încetarea ultimelor invazii şi instaurarea noii ordini de tip feudal, ca şi absenţa unor mari epidemii generalizate au fost factori care au contribuit la creşterea populaţiei. Alimentaţia pare să se fi îmbogăţit într-o anumită măsură, prin aportul în aminoacizi adus de consumul de linte sau mazăre. Important pare să fi fost şi rolul Bisericii, care prin evanghelizarea în profunzime, a contribuit la diminuarea folosirii practicilor contraceptive şi a infanticidului.

Creşterea demografică avea însă să se încetinească de pe la începutul secolului al XIV-lea, pentru a se constata apoi, la mijlocul aceluiaşi secol, o cădere dramatică datorită Marii Ciume.

Aspecte tehnologice

Creşterea populaţiei este în strânsă legătură cu îmbunătăţirea tehnicilor, în special cele legate de cultivarea pământului. Plugul greu, care permite lucrări de mai bună calitate, se răspândeşte pe arii tot mai mari, contribuind la creşterea randamentelor. Răspândirea noilor sisteme de atelare a animalelor, ca şi a folosirii potcoavelor, contribuie de asemenea la creşterea productivităţii. Generalizarea pe scară largă a asolamentului trienal, care permite obţinerea a două recolte pe an oferă o mai bună garanţie împotriva foametei, iar, pe de altă parte, poate conduce în unele zone la răspândirea cailor, inclusiv ca animale de muncă, şi nu doar de luptă. În zonele mediteraneene, unde clima prea caldă şi uscată nu permite cultivarea cerealelor de primăvară, se

recurge la culturi de graminee sau leguminoase, care să ofere de asemenea o diversificare a hranei. Tot în rândul perfecţionărilor tehnice trebuie amintit recursul mai frecvent la morile de apă, care, înlocuind râşniţele de mână, eliberează o parte o forţei de muncă, mai ales feminină, pentru alte activităţi. Înmulţirea morilor de apă, instalaţii tehnice necesitând mari investiţii, trebuie legată însă şi de fenomene sociale şi politice, precum răspândirea senioriilor, unde seniorul îi sileşte pe ţărani la respectarea unor monopoluri, precum folosirea morii, cuptorului sau teascului său pentru vin sau ulei. Forţa apei mai este folosită pentru prelucrarea fierului, mai ales începând din secolului al XII-lea, ca şi pentru punerea în mişcare a fierăstraielor (din secolul al XIII-lea). Din secolele XII-XIII încep să se răspândească şi morile de vânt, mai ales în zonele de coastă, unde captarea energiei eoliene era mai uşoară.

În pofida acestor perfecţionări tehnice, randamentele rămân în general slabe, nedepăşind 4-5 la 1 decât în cazuri excepţionale. O anumită creştere a producţiei de cereale se constată totuşi, deoarece aceasta era cerută de creşterea numărului de oameni, şi deci resorturile acestei creşteri trebuie căutate nu în dezvoltarea intensivă, ci în cea extensivă.

Colonizarea rurală

Creşterea demografică nesusţinută de inovaţii tehnologice prin care să fie posibilă o agricultură intensivă, creşterea obligaţiilor impuse ţăranilor, cucerirea de noi teritorii de către unele state creştine au antrenat o vastă mişcare de populaţie în Europa. Este vorba de aşa numita colonizare rurală, care începe în unele zone din a doua jumătate a secolului al X-lea şi continuă până către sfârşitul secolului al XIII-lea, cu un maximum în secolele XI-XII. Aceasta are mai multe aspecte: poate fi vorba de lărgirea, mai ales prin defrişare sau desecare a unor zone de locuire mai vechi, sau poate consta în întemeierea unor localităţi noi. De asemenea, se poate vorbi de iniţiativă individuală, ţărănească, prin care bucăţi de pădure sunt defrişate cu ştirea seniorului sau nu, şi poate fi vorba de iniţiative senioriale sau ale autorităţii politice. Astfel de inţiative, pe care le putem cataloga drept politice, se constată în Peninsula Iberică, în condiţiile Reconquistei, unde în urma retragerii arabilor şi pentru consolidarea propriei stăpâniri, regii creştini din Aragon, Castilia, Portugalia atrag ţărani din zonele învecinate, mai ales din Franţa. Regii englezi încep din secolele XI-XII colonizări în Ţara Galilor, Scoţia sau Irlanda, cu elemente

anglo-saxone, normande sau flamande, având drept scop întărirea puterii lor asupra acestor zone cu populație celtică nu în întregime supusă. De asemenea, o anumită colonizare rurală, chiar dacă pe scară mai mică, se constată şi în regatele creştine întemeiate în Palestina în urma cruciadelor.

Dar cel mai cunoscut exemplu de colonizare rurală în care motivațiile politice şi cele economice sunt strâns împletite este cel al elementelor germanice către est, în limea slavă, maghiară şi românească, aşa numita *Ostsiedlung*. S-a putut estima că în urma acestor mişcări de populație, circa 200 000 de persoane şi-au părăsit în această perioadă locurile de baştină din spațiul german, îndreptându-se spre răsăritul Europei.

În general, atunci când era vorba de o inițiativă seniorială care viza atragerea de colonişti care să pună în valoare pământurile necultivate sau insuficient folosite, se apela la intermediari, numiți în documente *locatores*, care în schimbul aducerii de țărani care să contribuie la amenajarea solului primeau o serie de privilegii. Ei beneficiau de cantități mai mari de pământ, şi în general deveneau conducătorii noilor comunități, primarii satelor astfel întemeiate. În ceea ce-i priveşte pe țărani, aceştia primeau o bucată de pământ pe care erau obligați să o pună în valoare într-un anumit număr de ani, beneficiind la început de o scutire de obligații a cărei perioadă varia, în funcție de zonă, de la unu la zece ani. Cel mai important lucru era însă libertatea personală care li se oferea în zonele de colonizare şi care putea fi un magnet suficient de puternic pentru a-i determina să-şi părăsească familiile sau gospodăriile şi să se avânte într-o întreprindere nu lipsită de riscuri.

II.1.2. *Aspecte sociale*

Structurile senioriale

În anumite cazuri, creşterea producției a putut fi determinată de o creştere a cererii din partea marilor proprietari de pământuri, în condițiile stabilirii structurilor senioriei. Aceasta poate fi definită ca o rețea de puteri şi de drepturi asupra oamenilor şi bunurilor, deci ca un raport de dominație socială. Marile domenii aveau acum reşedințe întărite ale stăpânilor (*castra, castella*), cu rol în protecția împotriva năvălitorilor dar şi în supunerea locuitorilor față de autoritatea

seniorului. În condițiile declinului autorității politice a monarhilor, stăpânii de domenii preiau pe seama lor puterile judiciare şi financiare ale acestora. Dreptul de *ban* - a porunci, a constrânge şi a pedepsi pe cei ce trăiesc pe domeniile lor - îi caracterizează pe mulți dintre seniori. În virtutea acestuia, obligațiile țăranilor cresc şi se diversifică. De asemenea, creşterea pretențiilor seniorilor este legată de definirea unui mod de viață aristocratic, presupunând un consum de prestigiu (daruri şi contra daruri, banchete, achiziționarea unor obiecte de lux etc.) alături de cheltuielile necesare ducerii războaielor private. Deoarece se constată o anumită diminuare a rezervei senioriale în favoarea loturilor date în folosință țăranilor, în condițiile creşterii presiunii demografice, obligațiile în muncă sunt în această perioadă mai puțin importante decât cele în produse sau bani. Țăranii sunt supuşi monopolurilor senioriale de care am vorbit, fiind obligați să folosească instalațiile tehnice ale stăpânului domeniului contra unei plăți (în bani sau produse). De asemenea, cei lipsiți de libertate personală nu pot părăsi domeniul fără aprobarea seniorului, nu-şi pot lăsa moştenire bunurile (dreptul de *mână moartă*) şi nici nu se pot căsători în afara acestuia fără voia stăpânului (dreptul de *foris mariagium*).

Toate aceste obligații sporite față de perioadele anterioare presupun creşterea eforturilor țăranilor pentru a mări o producție din care o parte din ce în ce mai importantă trebuie destinată pieței, pentru a se obține banii ceruți de seniori.

Structuri sociale

Clericii din perioada evului mediu clasic elaboraseră o concepție tripartită asupra societății, alcătuită din trei ordine cu funcții diferite: clericii sau cei ce se roagă (*oratores*), cavalerii sau cei ce se luptă (*bellatores*), țăranii sau cei ce muncesc (*laboratores*). Este o structură imaginară, corespunzătoare unei societăți rurale în care încă nu există un loc bine definit pentru meşteşugar sau negustor. De asemenea, este o structură în care primul loc este ocupat de clerici, care ar trebui să conducă întreaga societate.

În realitate, în fruntea societății se află o aristocrație din care fac parte şi clerici şi laici, alcătuind categoriile privilegiate. Aristocrația laică se defineşte din ce în ce mai bine după anul 1000, când de la vechea structură în care rudenia se socotea pe o scară foarte largă, şi pe linie feminină ca şi pe cea masculină, se trece la stabilirea rudeniei

pe linie strict masculină. Treptat, moştenirea bunurilor familiei revine doar primului născut de sex masculin, ceilalţi copii fiind obligaţi să-şi găsească alte plasamente, intrând în rândul clerului sau încercând să facă avere pe cont propriu, cu arma. Acesta este un prim pas în definirea unei nobilimi, a cărei calitate este dată de sânge, iar nu de avere sau de merite. Pe de altă parte, în rândul clasei dominante se conturează categoria cavalerilor, războinici cărora Biserica reuşeşte să le impună un ideal însufleţit de etica religioasă. Transformaţi în *milites Christi*, ei n-au luptat probabil niciodată pentru apărarea celor năpăstuiţi, aşa cum li se pretindea, dar au pornit de la sfârşitul secolului al XI-lea să elibereze sfântul Mormânt din mâinile musulmanilor.

Clerul înalt este alcătuit în continuare din descendenţi ai familiilor aristocratice, dar cel de rând poate proveni şi din rândurile ţăranilor sau ale orăşenilor. Mai ales după 1200, o dată cu dezvoltarea universităţilor care formează în primul rând oameni ai Bisericii, clerul se recrutează în măsură mai mare şi din categoriile neprivilegiate. În secolul al X-lea şi la începutul celui de-al XI-lea avem de-a face cu un cler profund impregnat de idealurile vieţii laice, pe care doar reforma gregoriană reuşeşte să-l aducă la o mai clară definire a specificului sau în raport cu celelalte categorii.

Ţărănimea reprezintă cea de-a treia categorie a organismului social imaginat de clericii medievali. Ea este însă departe de a fi pe atât de omogenă pe cât păreau ei să afirme. La începutul perioadei mai întâlnim o ţărănime liberă, destul de puţin numeroasă în condiţiile avansului procesului de aservire. Desfăşurarea colonizării rurale are ca efect printre altele şi crearea de aşezări ai căror locuitori se bucură de libertate personală, deci putem constata în timp o multiplicare a celor liberi. Spre sfârşitul perioadei care ne interesează încep să apară, foarte timid însă, eliberările din şerbie, care vor caracteriza secolele următoare.

Există apoi diferitele categorii de ţărani dependenţi. Situaţia cea mai grea o au ţăranii aflaţi în dependenţă personală faţă de senior, care sunt legaţi de glie, neputând să-şi părăsească satul, şi care trebuie să-şi răscumpere de la acesta dreptul de a se căsători în afara domeniului sau de a-şi lăsa moştenire bunurile. În cazul în care fug pot fi căutaţi şi revendicaţi de seniorul lor, dacă sunt găsiţi. O soluţie de a-şi găsi libertatea este deci să fugă atât de departe încât să nu mai poată fi ajunşi din urmă sau să se refugieze în oraşele recent renăscute al căror aer respirat un an şi o zi îi face liberi.

Există şi categoriile intermediare ale ţăranilor liberi din punct de vedere juridic dar dependenţi din punct de vedere economic de seniorul care le-a încredinţat un lot de pământ. Aceştia au libertate de mişcare, dar legătura lor cu pământul este mai slabă decât în cazul şerbilor, care au garanţia deţinerii unui lot de pământ în schimbul dependenţei lor personale. Din rândurile acestor ţărani liberi din punct de vedere juridic se recrutează probabil o mare parte a forţei de muncă a celor angajaţi contra cost pentru diferite lucrări sezoniere, pe care ni-i înfăţişează documentele, mai ales începând din secolele XII-XIII.

Pe lângă aceste categorii clasice, trebuie să-i mai amintim pe meşteşugari şi negustori, a căror înmulţire se leagă de renaşterea urbană începută şi ea de prin secolul al X-lea, ca şi unele categorii de liberi profesionişti, tot de la oraş, precum medicii, profesorii, notarii.

Toate aceste categorii se referă însă strict la bărbaţi, femeile fiind excluse, din motive teologice, economice şi sociale, din această clasificare a societăţii. Desigur că există diferenţe între femeia născută într-o familie de ţărani şi cea aparţinând nobilimii, dar statutul le e mai degrabă asemănător în ceea ce priveşte perceperea lor din punct de vedere ideologic. De aceea, clasificarea femeilor trebuie făcută conform altor criterii decât cele aplicate în cazul bărbaţilor, întrucât societatea însăşi le vedea ca făcând parte din alte categorii.

II.1.3. *Criza secolului al XIV-lea*

Încă de la începutul secolului al XIV-lea apar semne care anunţă încetarea creşterii economice înregistrate în Europa apuseană în ultima vreme şi chiar apariţia unei noi crize. În primul rând, clima pare să se fi schimbat în nord-vestul Europei, devenind mai umedă, mai rece şi mai instabilă, cu consecinţe asupra recoltelor devenite mai slabe, iar în anumiţi ani chiar dezastruoase. Apoi, se constată o anumită epuizare a pământurilor, mai ales a celor de slabă calitate, puse în valoare mai târziu, în urma presiunii demografice. Pe aceste terenuri, randamentele erau mai slabe, dar se menţin şi zone cu randamente mai înalte, ceea ce nu oferă însă soluţii pentru evitarea tuturor problemelor. Consecinţa acestor schimbări este frecvenţa perioadelor de foamete, care în unele regiuni ale Occidentului sunt prezente cam la fiecare doi ani. De exemplu, marea foamete dintre 1315-1317, prelungită în unele zone până în anii '20 ai secolului, a determinat o mortalitate de 6-15%, în funcţie de regiuni. Complementul obligatoriu al perioadelor de lipsuri şi al schimbărilor climatice a fost răspândirea epidemiilor şi a

epizootiilor, care lovesc oameni şi animale, fragilizând şi mai mult echilibrul economic şi demografic. O astfel de epidemie, cu consecinţe extrem de grave, a fost cea de tifos din anii 1322-1323. Drept urmare, creşterea demografică din ultimele secole nu numai că se opreşte, dar începe şi un anumit recul, datorat creşterii mortalităţii, reducerii natalităţii şi scurtării speranţei de viaţă. Condiţiile de viaţă ale oamenilor obişnuiţi sunt înrăutăţite şi mai mult de creşterea fiscalităţii în statele pornite pe calea centralizării sau angrenate în confruntări militare de amploare, precum războiul de 100 de ani. Stângăciile inerente începutului unei fiscalităţi de stat, ineficienţa şi inechităţile prelevării impozitelor lovesc în diferite categorii ale populaţiei, dar cei mai afectaţi sunt cei aflaţi deja în dificultăţi economice, datorită recoltelor proaste din unii ani, prăbuşirii preţurilor la produsele agricole în alţii sau nivelului scăzut al salariilor.

Semnele crizei sunt arătate şi de faptul că negustorii încep să aibă rezerve în a risca în întreprinderi comerciale la mare distanţă, preferând să se „sedentarizeze" şi chiar să investească în pământ, cumpărându-şi eventual şi titluri nobiliare şi renunţînd la viaţa activă.

O explicaţie globală pentru toate aceste fenomene este greu de dat. Unii istorici au vorbit de o criză de sistem a feudalismului. Alţii au propus o explicaţie bazată pe funcţionarea mecanismului agro-demografic.Este posibil ca la sfârşitul secolului al XIII-lea să se fi atins pragul posibil al creşterii demografice la nivelul respectiv de dezvoltare tehnologică şi, în consecinţă, să se fi manifestat factorii de corecţie negativă care au determinat scăderea populaţiei europene. Cel mai agresiv dintre aceşti factori de corecţie negativă a fost, neîndoielnic, Marea Ciumă de la mijlocul secolului.

Dispariţia ciumei din Europa, probabil din secolul al VIII-lea, fusese unul dintre factorii favorizanţi ai creşterii demografice din perioada următoare. Boala continua însă să se manifeste în Asia centrală, de unde a fost adusă de mongoli spre apus, germenii patogeni urmând şi ei drumurile devenite mai uşoare datorită impunerii aşa-numitei „pax mongolica". La asediul Caffei, mongolii au practicat un soi de „război biologic", azvârlind cadavrele celor morţi din cauza epidemiei pe vasele italiene participante la război. Veneţienii şi genovezii au dus boala la Constantinopol, de unde aceasta s-a răspândit rapid, urmând drumurile comerciale, în Balcani, Egipt, Sicilia, porturile italiene. De aici a trecut în Franţa, care a transmis-o Angliei, în special datorită celor ce luptau pe continent în războiul de 100 de ani. Epidemia s-a răspândit apoi şi în Germania şi Scandinavia.

Cele mai afectate au fost oraşele şi, în general, zonele bine populate, deoarece boala se transmitea cu deosebită rapiditate în aglomerările umane. De asemenea, comunităţile închise, de genul mănăstirilor, o dată infectate, puteau fi distruse aproape în întregime. Curtea papală situată atunci la Avignon a fost decimată de molimă. Caracterul devastator al epidemiei a fost datorat fondului pe care boala s-a declanşat, cu organisme slăbite de foametea şi de bolile din perioada anterioară. Pe de altă parte, nu se cunoşteau mecanismele transmiterii ciumei, nu se ştia că agenţii patogeni erau purtaţi de puricii de pe şobolani, şi tratamentele încercate la vremea aceea nu aveau nici o eficacitate. Boala se transmitea prin contact fizic direct, dar şi prin atmosferă, iar oamenii epocii, în momentul în care se declanşa epidemia, se adunau să se roage în comun în Biserici, ceea ce favoriza, evident, şi mai mult răspândirea ciumei.

Consecinţele epidemiei de ciumă de la 1348-1349 au fost extrem de grave. Nu avem date globale, dar pe baza mărturiilor de epocă şi a estimărilor parţiale, se presupune că pierderile demografice înregistrate în Europa s-au plasat între un sfert şi o treime din populaţie. Prăbuşirea demografică a fost atât de catastrofală, încât a fost nevoie de aproximativ un secol şi jumătate pentru a se reveni la nivelul de la începutul secolului al XIV-lea. Pierderile au fost agravate şi de faptul că epidemia nu a dispărut, puseuri izolate revenind la fiecare câţiva ani. În Europa apuseană, ciuma a rămas activă până în secolul al XVIII-lea, iar în cea de est, până în secolul al XIX-lea, cu consecinţele negative asupra creşterii demografice şi economice.

Urmările Marii Ciume au fost foarte variate, depinzând foarte mult şi de zona de referinţă. În plan psihologic, efectul a fost devastator, pierderile de vieţi omeneşti la care au fost martori făcându-i pe supravieţuitori să considere moartea o prezenţă cotidiană în existenţa lor. Nu întîmplător, începând din această epocă se răspândeşte motivul artistic al Dansului Macabru, care exprimă conştiinţa unei existenţe precare, aflată la cheremul Morţii. Reacţiile, mai ales în timpul epidemiei, au fost foarte diverse, de la renunţarea la bunurile pământeşti şi dedicarea rugăciunii, în speranţa salvării, dacă nu a trupului, cel puţin a sufletului, până la dedarea la o viaţă de desfrâu, în ideea că trebuie trăit repede şi intens atât cât se poate.

Pe plan economic, căderea demografică bruscă a generat iniţial o dezorganizare a activităţilor economice. În timp însă, oamenii rămaşi au reuşit să se adapteze şi să reia, chiar dacă la un nivel mai redus, activităţile economice. Într-un fel, soarta supravieţuitorilor chiar s-a

putut îmbunătăți, deoarece penuria de forță de muncă putea determina creşterea salariilor. Bineînțeles, elitele au încercat să blocheze procesul, şi în Anglia, încercarea acestora, prin apelul la regalitate, de a îngheța salariile la nivelul anterior ciumei, a fost una dintre cauzele declanşării răscoalei lui Watt Tyler. De asemenea, cum molima a afectat într-o măsură mai mică şeptelul, cei scăpați au putut să-şi îmbunătățească alimentația, consumând mai multă carne decât la începutul secolului.

Scăderea numărului de oameni şi dezorganizarea activității economice i-a afectat într-o măsură serioasă pe seniori, ale căror venituri scad. Pentru a remedia situația, ei încearcă să obțină mai mult de la țărani, sporind exploatarea, ceea ce generează însă conflicte violente, de tipul Jacqueriei din Franța sau al răscoalei de la 1381 din Anglia. Deşi înfrânte, aceste răscoale au determinat pe termen mediu şi lung înmulțirea eliberărilor din şerbie şi îmbunătățirea relativă a situației țăranilor.

În concluzie, criza secolului al XIV-lea este un fenomen complex, Marea Ciumă reprezentând numai unul dintre aspecte. Oprirea creşterii economice, reculul demografic, urmările psihologice şi sociale au necesitat o perioadă îndelungată de refacere. Europa occidentală îşi va relua treptat creşterea de-abia la mijlocul secolului al XV-lea, dar din acel moment avea să se instaleze în avangarda economică a lumii.

II.1.4. *Conflicte sociale în lumea rurală*

Consolidarea sistemului feudal a condus în timp la o anumită uniformizare juridică a diferitelor categorii de țărani, prin dispariția treptată a sclaviei antice şi prin transformarea majorității țăranilor liberi în dependenți față de seniori. Trăsăturile caracteristice servituții medievale sunt obligația de a plăti seniorului o anumită sumă de bani în semn de supunere, dreptul de mână moartă al seniorului, care lipseşte descendenții şerbului defunct de moştenire în cazul în care nu se plăteşte o taxă, interdicția formariajului, adică a căsătoriei în afara domeniului fără consimțământul seniorului. Servitutea medievală are un aspect *personal*, care se referă la legătura personală dintre țăran şi senior, şi un aspect *real*, referitor la condiția pământului deținut de țăran. Astfel, dacă un țăran s-a aşezat pe un pământ grevat de obligații

de tip servil, chiar dacă el îşi păstrează libertatea personală, în timp şi-o poate pierde, datorită tipului de obligaţii pe care şi le asumă.

Din a două jumătate a secolului al XIII-lea, şerbia intră în declin în Occident, deoarece revigorarea circulaţiei monetare şi schimbarea modului de trai al nobilimii îi determină pe seniori să aibă nevoie de mai mulţi bani. Aceştia puteau fi obţinuţi prin plata răscumpărării din şerbie de către ţărani, ceea ce măreşte permanent numărul celor care îşi recâştigă astfel libertatea. În acelaşi timp, la est de Elba se produce fenomenul invers, numit a doua şerbie, care constă în intrarea în dependenţă personală a ţăranilor care îşi păstraseră până atunci, în marea lor majoritate, libertatea. Atât acest fenomen, cât şi problemele create de criza secolului al XIV-lea şi de tulburările care au marcat Occidentul în secolele XIV-XV au determinat creşterea numărului revoltelor ţărăneşti. Nu se poate afirma însă că răscoalele sunt un fenomen caracteristic doar sfârşitului evului mediu. Chiar dacă documentele sunt mai puţine, există menţiuni ale unor mişcări ţărăneşti anterioare, dacă ar fi să le amintim doar pe cea din Saxonia, din perioada carolingiană, răscoala păstoraşilor din Franţa, de la 1251, sau mişcarea Stedinger din nord-vestul Germaniei şi de pe coasta frizonă de pe la 1233-1234.

Se pune deci problema analizării cauzelor care au determinat, în diferite epoci istorice şi în diferite zone, apariţia unor mişcări sociale de o violenţă adesea dusă până la extrem. În general, în perioada medievală, ţăranul este supus unei triple exploatări din partea seniorului, statului şi Bisericii, dar tot în general el acceptă starea de fapt pe care o consideră înscrisă în ordinea hotărîtă de divinitate. Ideologia tripartită a societăţii, expusă evident şi ţăranilor prin predicile preoţilor, afirmă că datoria lor este să plătească taxe şi să se achite de obligaţii în schimbul protecţiei pe care le-o asigură seniorii şi regele şi al rugăciunilor pe care Biserica le înalţă pentru sufletul lor. Pe de altă parte, ţăranii nu pot oferi o alternativă viabilă la organizarea societăţii, şi de aceea, în timpul răscoalelor, când propun un proiect de schimbare, acesta presupune de fapt reîntoarcerea la o perioadă anterioară, o vârstă de aur situată în perioada de dinaintea căderii omului în păcat sau a creştinismului apostolic. De exemplu, în timpul răscoalei din Anglia de la 1381, lozinca ţăranilor influenţaţi de predicatorii populari era „Când Adam săpa şi Eva torcea, nobil atunci cine era?”, expresie a năzuinţelor spre o societate egalitară , precum va fi fost cea biblică.

Acceptarea exploatării, deşi nu lipsită de tensiuni şi de împotriviri, face ca izbucnirea unor răscoale violente să fie determinată de modificarea ordinii constituite şi considerată normală de ţărani. Altfel spus, nu exploatarea în sine conduce în mod obligatoriu la răscoale, deşi ea reprezintă o cauză generală, ci abuzul, picătura care umple paharul. Abuzurile sunt în general de natură economico-financiară, ca de exemplu perceperea unor taxe noi de către seniori, stat sau Biserică. În situaţii economice precare, generate de războaie, tulburări interne sau epidemii catastrofale, precum Marea Ciumă, pentru a se redresa seniorii sporesc obligaţiile ţăranilor, ceea ce creează o stare generală de nemulţumire, care poate oricând izbucni. Pe un astfel de fond au izbucnit Jacqueria din Franţa, răscoala condusă de Watt Tyler în Anglia, răscoalele ţărăneşti din Catalonia din secolul al XV-lea. Pentru ca starea de nemulţumire surdă să se transforme în reacţie violentă e nevoie însă şi de anumite procese psihologice, prin care, în urma unei „nivelări mentale", ţărănimea devine convinsă că la originea tuturor nenorocirilor care o lovesc stă răutatea seniorilor, toţi la fel, şi astfel apare ideea lichidării fizice a nobilimii, caracteristică a majorităţilor răscoalelor. Un alt proces mental este constituirea mitului „bunului monarh", care face dificilă orientarea violenţei ţăranilor împotriva regelui. O caracteristică perenă a mentalităţii populare medievale este credinţa că monarhul, ca reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ, nu poate fi rău, ci înconjurat de sfetnici răi, şi dacă ar cunoaşte adevărul, situaţia ţăranilor s-ar îmbunătăţi. De exemplu, cauza particulară a izbucnirii răscoalei păstoraşilor din Franţa a fost chemarea la acţiune pentru eliberarea lui Ludovic al IX-lea, căzut în captivitate în urma cruciadei a VII-a. Când însă fiscalitatea regală, de regulă apărută ca o noutate detestabilă, suprapusă străvechilor obligaţii către senior, devine prea împovărătoare, acest mit încetează să mai funcţioneze. Una dintre principalele cauze ale răscoalei din Anglia de la 1381 a fost generalizarea impozitului regal, *poll-tax*, care lovea în mod egal în fiecare ţăran. Uneori, reacţia împotriva impozitului regal împovărător se poate conjuga şi cu manifestarea particularismelor locale, ca în răscoalele de la 1323-1328 din Flandra maritimă sau în mişcările apărute în secolul XV în Scandinavia.

Obligaţiile către Biserică se numără şi ele printre cauzele generatoare de răscoale, mai ales atunci când motivaţiilor economice li se adaugă şi unele religioase, de contestare a Bisericii oficiale. Îmbinarea dintre reacţia la exacţiunile financiare ale Bisericii catolice

şi afirmarea unor mişcări eretice se poate constata la răscoala condusă de Dolcino, în Italia, la 1306-1307, sau din nou la răscoala din Anglia, unde lollarzii răspândeau printre ţărani ideile reformatoare ale lui Wycliff. Mişcarea din Germania, din 1476, condusă de Hans Böheim, are şi coloratură religioasă, ţăranii participanţi fiind iniţial pelerini către Niklaushausen, iar conducătorul lor fiind în cele din urmă prins şi executat ca eretic. Tot în secolul al XV-lea, mişcarea generată de organizaţia ţărănească *Der Bundschuch* (Opinca) între anii 1443-1462, împletea revendicări sociale cu motivaţia religioasă, ilustrată de flamura ţăranilor care purta inscripţia „Dreptatea lui Dumnezeu şi doar ea singură".

Uneori, răscoalele pot izbucni pe fondul unor frici colective, îndreptate împotriva străinilor de orice fel care nu fac parte din comunitatea locală. Războaiele, precum cel de 100 de ani, pot genera o stare de banditism cronic, în care atacurile bandelor înarmate îi determină pe ţărani să se înarmeze la rândul lor şi să declanşeze astfel lanţul violenţelor.

Este clar deci că în apariţia răscoalelor medievale, cauzele generale se împletesc cu cele particulare, şi reducerea la un singur tip de explicaţie este imposibilă. Pe de altă parte, debutul răscoalelor are la bază tot procese psihologice, legate de un incident declanşator, care îi determină pe ţărani să aleagă lupta violentă, deschisă, împotriva celor pe care îi consideră responsabili de situaţia lor. Astfel, în 1358, incidentul declanşator al Jacqueriei se leagă de reacţia ţărănească la jafurile repetate ale mercenarilor rămaşi fără angajament în urma încetării ostilităţilor franco-engleze, mercenari stabiliţi la mănăstirea Saint Leu d'Esserent. În cazul răscoalei lui Dolcino, incidentul declanşator apare cu ocazia începerii în 1306 a cruciadei împotriva comunităţii eretice italiene.

Din punctul de vedere al forţelor sociale participante, răscoalele prezintă o foarte mare diversitate, însă ca regulă generală, în afară de ţărani, cetelor răsculate li se alătură diferite alte elemente, recrutate din toate straturile societăţii. Cel mai adesea este vorba de sărăcimea oraşelor, care se poate solidariza cu cetele ţăranilor atunci când acestea atacă şi aşezările urbane, considerate de ei fie citadele unde nobilimea se refugiază, fie instrumente de dominaţie şi exploatare, fie locuri de pierzanie care trebuie distruse, fie, pur şi simplu, acumulări de bogăţie care atrag prin tentaţia jafului. Astfel de înţelegeri cu sărăcimea oraşelor au avut loc în timpul Jacqueriei sau în timpul răscoalei din Anglia din 1381, când păturile sărace ale Londrei le-au

permis răsculaților să pătrundă în capitală. Uneori, răsculaților li se alătură şi elemente ale nobilimii mici şi mijlocii, care vede în mişcarea țăranilor o ocazie de a-şi realiza propriile scopuri. Războaiele husite, desfăşurate în prima parte a secolului al XV-lea în Cehia, au un caracter foarte complex, împletind revendicări religioase, sociale şi naționale, tocmai datorită participării unui larg spectru de forțe sociale, între care nobilimea cehă joacă un rol important. Există şi posibilitatea ca nobilii să preia comanda răscoalei sau chiar să o declanşeze, cum s-a întâmplat cu mişcarea tuchinilor din Languedoc, din 1380-1381, izbucnită datorită acțiunilor contelui Gaston de Foix împotriva ducelui de Berry. De asemenea, la conducerea răscoalei din 1515 din Transilvania şi Ungaria, s-a aflat un mic nobil, secuiul Gheorghe Doja. Aceste alianțe, care uneori determină succese de moment ale răsculaților, reprezintă şi un factor de slăbiciune, întrucât tratativele cu elementele superioare din punct de vedere social determină părăsirea mişcării de către acestea şi facilitează înfrângerea răscoalei.

Revendicările răsculaților constituie un alt factor care contribuie în general la eşecul mişcărilor sociale medievale, întrucât obiectivele sunt paseiste, vizând restabilirea unei vîrste de aur existentă cândva în trecut. Uneori, la început, răsculații cer eliminarea abuzurilor care i-au determinat să se ridice la luptă, cum ar fi noile taxe introduse sau sporirea obligațiilor către stat, seniori sau Biserică. Primele revendicări ale țăranilor englezi la 1381 erau legate de înlăturarea *poll-tax*-ului, iar în răscoala din ducatul Milanului, de la 1462, s-a cerut înlăturarea noilor taxe puse pe vânzări de către ducele Francesco Sforza. Destul de rapid însă țărănimea răsculată formulează obiectivul desființării şerbiei, în care este văzută cauza tuturor relelor. Şi Jacqueria, şi răscoala lui Watt Tyler, şi răscoalele din Catalonia din a doua jumătate a secolului al XV-lea, îndreptate împotriva servituților personale, „malos usos", formulează în cele din urmă revendicarea finală, care este cea a desființării şerbiei şi revenirea la egalitatea biblică, inițială, a tuturor oamenilor. În confruntările cu trupele nobilimii sau regalității, se ajunge adeseori ca soluția desființării şerbiei să fie văzută de țărani ca trecând prin desființarea fizică a nobilimii. De aici rezultă caracterul deosebit de violent al răscoalelor, marcate de jafuri şi de uciderea nobililor considerați responsabili de starea grea a țăranilor.

De altfel, desfăşurarea răscoalelor țărăneşti poate fi încadrată într-o schemă generală, ce trebuie nuanțată în funcție de situațiile

particulare, influențată de aceste obiective ale răsculaților și de alte caracteristici. Țărănimea este lipsită de cunoștințe militare și de arme perfecționate, astfel încât forța ei constă de obicei în număr și în talentul conducătorilor, care în anumite cazuri pot avea o anumită pregătire militară. Se pare că acesta era cazul unora din căpeteniile Jacqueriei, care i-au organizat pe țărani pentru a ridica tabăra întărită de la Mello, sau al lui Watt Tyler, care participase la campaniile engleze în Franța din timpul războiului de 100 de ani. Foarte adesea însă, coeziunea cetelor răsculate era foarte slabă și datorită eterogenității sociale și geografice a participanților, și acestea se fragmentau foarte ușor, risipindu-se în cete mici care atacau și jefuiau reședințe nobiliare și chiar orașe. Aceasta ușura reacția nobilimii și regalității, care își uneau forțele și acționau concertat, învingând rând pe rând cetele răzlețite. Intervenția armatelor regale împotriva răsculaților era factorul care distrugea definitiv mitul bunului monarh, dar determina și înfrângerea decisivă a răsculaților, ca în cazul răscoalei condusă de Watt Tyler sau a răscoalelor din Catalonia, pentru a nu da decât aceste exemple. Represiunea care urmează înfrângerii răscoalelor țărănești este extrem de sângeroasă, pe de o parte datorită groazei simțită de nobili în vremea în care erau amenințați cu anihilarea fizică, iar pe de alta pentru a da un exemplu crunt celor care ar fi dorit să se răscoale din nou. Conducătorii răsculaților, atunci când sunt prinși vii, sunt judecați și executați cu o cruzime deosebită, tocmai pentru a sluji ca un astfel de exemplu. Așa s-a întâmplat cu Dolcino, Guillaume Calle, unul din conducătorii Jacqueriei, Jack Cade, conducătorul răscoalei din Kent, de la 1450, sau cu Gheorghe Doja la 1415. Prinderea și executarea conducătorilor determină risipirea cetelor țărănești și încetarea ultimelor rezistențe. Represiunea nobiliară împotriva răsculaților poate căpăta însă și dimensiuni de masă, ca în cazul Jacqueriei, unde izvoarele de epocă menționează 20 000 de țărani uciși. Chiar dacă probabil e exagerată, cifra impresionează prin ordinul de mărime, și este sigur că numărul celor uciși în adevărata vânătoare de țărani declanșată după înfrângerea răscoalei este incomparabil mai mare decât al celor câtorva zeci de nobili care au căzut victime în timpul luptelor și jafurilor.

Dincolo de inferioritatea în armament și pregătire militară a țăranilor față de trupele regale și nobiliare bine antrenate, dincolo de aria restrânsă pe care se desfășoară de obicei răscoalele și de lipsa de coordonare între cetele țărănești și între țărani și alte elemente sociale nemulțumite, eșecul răscoalelor medievale este generat și de nepotrivirea

între idealurile propuse şi tendinţa generală de evoluţie a societăţii. Răscoalele medievale îşi ating rareori scopul esenţial, care e cel al desfiinţării şerbiei. Mai mult, cele izbucnite în momente în care şerbia de-abia se constituie contribuie, după înfrângere şi represiune, la întărirea puterii seniorilor asupra ţăranilor aduşi definitiv în situaţie de dependenţă. Aşa s-a întâmplat de exemplu în secolul al XIII-lea pe coasta germană şi frizonă a Mării Nordului, după înfrângerea răscoalei Stedingerilor în 1234, ţăranii fiind transformaţi în şerbi, iar o agravare a situaţiei ţăranilor se constată şi după înfrângerea răscoalei de la Bobâlna din 1437. Uneori însă, mai ales când mişcarea de eliberare din şerbie fusese deja începută anterior, răscoalele constituie un semnal care accentuează acest proces. După răscoalele din Catalonia, regele Ferdinand de Aragon aboleşte în 1486 şerbia şi „obiceiurile rele" care determinaseră ridicarea ţăranilor la luptă. După Jacqueria şi răscoala condusă de Watt Tyler, în perioada următoare numărul eliberărilor din şerbie a continuat să crească, ajungându-se la dispariţia acesteia spre sfârşitul secolului al XV-lea.

Un alt efect al marilor răscoale ţărăneşti de la sfârşitul evului mediu este întărirea puterii regale în faţa nobililor, care îşi dau seama că nu pot rezista singuri în cazul unor mişcări sociale violente, care au putut fi învinse numai prin intervenţia trupelor monarhului. Astfel, ei sunt mai cooperanţi şi mai uşor de convins să accepte sporirea autorităţii regale şi diminuarea propriei lor puteri, ceea ce în timp asigură succesul monarhiei absolute.

Reuşind în rare cazuri să schimbe structura socială existentă, răscoalele medievale aduc mărturie despre tensiunile permanente existente în societatea vremii, care în nici un caz nu prezintă armonia organică susţinută de ideologia celor trei ordine.

II.1.5. *Oraşul medieval*

Imperiul roman la apogeul puterii se caracterizase prin urbanizarea spaţiilor pe care le integrase între graniţele sale. Cu criza secolului al III-lea şi apoi datorită migraţiilor popoarelor germanice, oraşele europene decad, mai ales în Occident,în vreme ce Bizanţul reuşeşte să-şi păstreze mai bine vechea reţea urbană.

Continuitate antică şi geneză urbană medievală

În pofida unei decăderi accentuate, în Occident nu e vorba de o dispariţie totală a oraşelor în Antichitatea târzie şi evul mediu timpuriu. Acestea se păstrează mai bine în spaţiul italian, unde erau

profund înrădăcinate şi de multă vreme. Se păstrează, de asemenea, acele oraşe care în regatele barbare au funcţii religioase şi politice (sunt reşedinţe pentru episcopi sau pentru regi). Dintre sediile episcopale se disting Roma, vechea capitală, dar şi alte oraşe precum Milano, Tours, Sevilla, ş. a. Funcţii de capitale ale regatelor barbare au jucat Ravenna şi Pavia în Italia, Paris, Orleans, Soissons ori Toulouse în Galia, Toledo în Spania. Observăm deci că zonele de continuitate urbană sunt cele mediteraneene, care fuseseră şi cele mai puternic urbanizate din Imperiul Roman. Ceea ce se atenuează până aproape de dispariţie este funcţia productivă şi comercială a oraşului, rolul său de centru meşteşugăresc şi de schimb de mărfuri.

Oraşele intră într-o nouă etapă a dezvoltării lor o dată cu progresul constatat în lumea rurală începând din secolele IX-XI. Creşterea producţiei agricole permite întreţinerea unor categorii care nu se ocupă ele însele cu agricultura (sau se ocupă doar într-o mică măsură), precum meşteşugarii şi negustorii. Creşterea populaţiei, bazată pe această sporire a posibilităţilor de a obţine mai multă hrană, conduce la întemeierea de noi aşezări şi creează o cerere de produse meşteşugăreşti. O dată cu creşterea cantitativă şi calitativă a schimburilor comerciale constatăm o revigorare a oraşelor în zonele unde acestea existau deja şi crearea unora noi acolo unde lipseau sau erau în număr insuficient. Nucleele viitoarelor oraşe pot fi reprezentate de o mănăstire sau un castel feudal care oferă protecţie datorită zidurilor lor, sau în cazul cel mai fericit, de un centru politic şi administrativ, care, prin numărul mai mare al celor care locuiesc acolo, oferă piaţă de desfacere pentru diferite produse şi îi atrage să se aşeze în apropiere pe feluriţii meşteşugari şi negustori. Un iarmaroc cu renume sau un pod vestit prin posibilităţile de schimb ce au loc în preajmă, o întretăiere de drumuri de negoţ, un port activ pot constitui de asemenea atracţii pentru cei ce vor să-şi vândă marfa şi care sfârşesc prin a se aşeza acolo. Astfel se creează oraşe noi în nordul, centrul şi răsăritul Europei, în spaţiul german, scandinav, slav, maghiar sau românesc, alături de care continuă să existe, înviorate, vechile oraşe mediteraneene.

Mişcarea comunală

Teritoriul pe care se constituie un oraş are întotdeauna un stăpân, care, deşi le acordă unele privilegii, tinde să-i asimileze pe orăşeni cu locuitorii de pe domeniile feudale rurale. Le stabileşte obligaţii în

muncă, bani şi produse, îi tratează după regulile aplicate în societatea rurală, dar care nu se potrivesc dinamismului ce caracterizează oraşul. Meşteşugurile şi mai ales comerţul nu se pot dezvolta în condiţiile unor servituţi de tip feudal, care limitează libertatea de mişcare şi care presupun obligaţii materiale foarte grele, astfel încât foarte curând orăşenii se organizează în *comune*, asociaţii ale locuitorilor unui oraş anume care se leagă prin jurământ să acţioneze laolaltă în scopul de a-şi obţine libertatea. Pe de altă parte, la originea comunelor au putut sta şi mişcările care, în condiţiile războaielor continue între feudali, încercau să impună « pacea lui Dumnezeu », favorabilă vieţii urbane şi dezvoltării economice. Privind lucrurile din acest punct de vedere, se poate discuta dacă mişcarea comunală a fost o acţiune îndreptată împotriva societăţii feudale sau a vizat mai degrabă mai buna inserţie a orăşenilor în cadrul acestei societăţi.

Au avut loc acţiuni ale comunelor între secolele X-XIII în zonele cel mai puternic urbanizate din Europa: nordul şi centrul Italiei, Flandra, nordul Franţei, Germania. Aceste conflicte au îmbrăcat uneori forme violente sau alteori, protagoniştii au făcut apel la negocieri. Mişcarea comunală a fost îndreptată împotriva feudalilor laici şi ecleziastici, dintre care aceştia din urmă, rezidând în oraşe, spre deosebire de ceilalţi, care stăteau mai ales în castelele lor de la ţară, au opus o rezistenţă mai îndârjită cererilor orăşenilor. Prin luptă s-a reuşit să se obţină o serie de privilegii pentru locuitorii oraşelor, consfinţite în aşa numitele *carte privilegiale.* Cel mai de seamă dintre privilegiile urbane a fost libertatea personală, a activităţilor meşteşugăreşti şi comerciale. După acest succes, oraşele reprezintă singurul spaţiu al libertăţii în Occident, al cărui aer, după cum spunea un proverb german, îl făcea liber pe şerbul care reuşea să trăiască în el un an şi o zi.

Oraşele pot intra în conflict şi cu puterea monarhică, în încercarea de a dobîndi autonomie. În raporturile cu regalitatea, oraşele au avut uneori câştig de cauză, ca în cazul oraşelor italiene, care, coalizate, îl înfrâng pe Frederic al II-lea, împăratul german. În statele centralizate, ca de pildă în Franţa, regii au sprijinit mişcarea comunală care era îndreptată împotriva seniorilor locali, dar au limitat în cele din urmă autonomia oraşelor din zonele pe care le controlau direct.

Structura socială

Spaţiu al libertăţii pentru majoritatea locuitorilor săi, oraşul nu este însă caracterizat de egalitate sau omogenitate socială, diferenţele fiind date atât de ocupaţiile variate ale locuitorilor săi, între care

preponderente sunt cele meşteşugăreşti şi comerciale, cât şi de nivelul material atins de fiecare. Nu trebuie să uităm că oraşul se dezvoltă în cele din urmă în strânsă legătură cu societatea rurală, care fusese descrisă ca fiind alcătuită din cele trei ordine tradiţionale : cei ce se roagă, cei ce se luptă, cei ce muncesc. Există deci şi la oraş numeroşi clerici, mai ales în spaţiul italian, dar şi în cel francez, iberic sau englez. Aceştia pot fi canonicii din anturajul episcopului, călugării benedictini, ale căror mănăstiri erau aşezate iniţial la marginea oraşelor, şi din secolul al XIII-lea călugării franciscani şi dominicani, care apar tocmai pentru a oferi asistenţă religioasă în cadrul oraşelor. Numeroşi membri ai aristocraţiei laice continuă să trăiască la rândul lor în oraş. Sunt apoi nenobilii, orăşeni bogaţi, din rândul cărora fac parte negustori, meşteşugari patroni, zarafi, cămătari. Aceştia alcătuiau patriciatul urban, cumpărau domenii rurale încercând să ducă un trai asemănător nobililor, ocupau principalele funcţii în oraş. Din pătura mijlocie, a poporului de rând, făceau parte meşteşugari, mici negustori, lucrători salariaţi, liberi profesionişti, de tipul profesorilor, notarilor, medicilor. Se adaugă o plebe urbană destul de numeroasă şi adesea turbulentă, alcătuită din elemente marginale. În oraşele medievale europene au continuat să existe până târziu sclavii, proveniţi mai ales de pe pieţele din lumea musulmană.

Între aceste categorii, conflictele cu miză economică sau politică (participarea la guvernare) au fost destul de frecvente. Astfel de conflicte au fost înregistrate între patriciat şi poporul de rând, care dorea să obţină accesul la conducerea oraşului. La Florenţa, în secolul al XIII-lea, rezultatul a fost preluarea conducerii de către familiile patriciene noi, sprijinite de membrii breslelor, trecându-se la un regim politic corporativ. La Veneţia, nobilimea şi patriciatul au ieşit cîştigătoare, şi în 1297 s-a hotărît „închiderea Marelui Consiliu", din care puteau face parte numai familiile vechi.

În Flandra (1302, răscoala meşteşugarilor de la Bruges) sau Germania (sec. XIV) aceste conflicte au condus la instaurarea unor regimuri corporative. Trebuie menţionate şi mişcările sociale ale lucrătorilor salariaţi, dintre care cea mai cunoscută este cea a ciompilor (ţesători) din Florenţa, din 1378. În timpul Jacqueriei din Franţa, a avut loc şi o mişcare urbană, condusă de Etienne Marcel (1356-1358), având ca scop controlul regalităţii slăbite în condiţiile războiului de 100 de ani.

Organizarea internă

Ca rezultat al reuşitei mişcării de emancipare urbană, oraşele se bucură de diferite grade de autonomie (de la autonomie limitată, mai ales în statele centralizate, la statutul de oraşe „imperiale" sau „libere" din Germania sau la republicile urbane independente din spațiul italian). Acestea sunt concretizate în sisteme de autoguvernare care fac apel la o serie de instituții precum: adunări generale ale locuitorilor (mai puțin consultate în realitate), consilii ale oraşului, care deliberează în toate problemele administrative, putere executivă cu caracter colegial (consuli) sau personal (primar). Desemnarea conducerii oraşelor se făcea prin maniere diferite, deseori combinând alegerea, cooptarea şi tragerea la sorți.

Regimul politic al oraşelor putea fi patrician sau patrician-nobiliar, ca în oraşele hanseatice sau italiene (Veneția şi Genova); corporativ, în care conducerea era reprezentată de bresle; de conducere personală (Florența familiei Medici în secolul al XV-lea).

Obținându-şi libertatea proprie, oraşul medieval nu încearcă însă în nici un caz să lupte împotriva sistemului feudal, căruia de fapt i se integrează. Libertățile urbane, înțelese ca privilegii (scutiri de taxe, de servituți, etc.) corespund într-un fel privilegiului imunității pe care îl întâlneam în lumea domeniilor rurale. Față de țăranii din zona sa înconjurătoare (hinterland), oraşul se comportă ca oricare senior rural, obligându-i să muncească în folosul său, constituind deci ceea ce s-a numit o *seniorie urbană colectivă.*

Aspectul oraşului medieval

Garanția libertății câştigate este capacitatea de apărare, reprezentată de zidurile cu care oraşul se înconjoară. Apărare împotriva posibilelor atacuri ale seniorilor care de-abia au fost înfrânți de către comune, împotriva năvălitorilor atraşi de acumularea de bogăție care se ştie că există în oraşe, împotriva țăranilor chiar, corp străin, disprețuit dar şi temut în acelaşi timp. Ridicarea şi întreținerea zidurilor creează solidarități între locuitorii oraşului, întărindu-le sentimentul unei identități comune față de cei ce nu sunt locuitori cu drepturi depline ai oraşelor, *burghezi.* Creând securitate, zidul împiedică însă expansiunea spațială nelimitată a oraşului, ceea ce face ca în interiorul lor casele să se dezvolte pe verticală, conducând la arhitectura urbană occidentală atât de specifică, a caselor cu etaj şi a

turnurilor. Având instituții de autoguvernare, făcând apel în măsură mai mare sau mai mică la consultarea cetățenilor şi dezbaterea comună a problemelor, oraşul cuprinde spații publice, precum piețele centrale, loc de adunare amintind de agora sau de forumul antic, şi clădiri publice, precum case ale sfatului sau palate ale instituțiilor urbane (*signoria* în spațiul italian). Oraşul medieval mai cuprinde însă între zidurile sale şi grădini de zarzavat, vii, câmpuri cultivate, pe străduțele sale în general înguste şi desfundate se plimbă în voie diferite animale domestice de genul porcilor sau păsărilor, ceea ce-i conferă un aspect semirural până relativ târziu.

Activități economice urbane

Centru de producție şi de desfacere, oraşul este caracterizat în primul rând de prezența meşteşugurilor. Dintre acestea, un rol important l-au avut cele textile, în primul rând postăvăritul, reprezentat în oraşe din Italia de nord, Flandra, nordul Franței, Anglia şi Germania. Alte meşteşuguri erau cele legate de prelucrarea metalelor pentru a obține unelte, arme, etc., cele legate de construcții, şantiere navale, cele alimentare (brutari, măcelari, etc.). Meşteşugurile erau practicate de meşteri patroni, care aveau un atelier în care lucrau ajutați de cîțiva lucrători salariați (calfe) şi ucenici. Perioada de ucenicie începea din adolescență (în jur de 12 ani), şi în funcție de complexitatea meşteşugului care trebuia învățat, putea dura între 2 şi 12 ani. După terminarea acestei perioade, dacă făcea dovada competenței sale profesionale (printr-o probă de măiestrie desfăşurată în fața membrilor breslei), ucenicul devenea calfă, lucrător salariat, în cazul în care nu dispunea de posibilitatea de a-şi deschide el însuşi un atelier.

Comerțul este o altă activitate specific urbană, desfăşurat mai ales în anumite arii europene, precum Italia de nord şi centrală, Flandra şi nordul Franței, vestul şi sudul Germaniei, litoralul Mării Baltice, sudul Angliei. Oraşele din zona baltică şi a Mării Nordului s-au unit din 1356 într-o asociație internațională, „Hansa", care domina comerțul din această zonă. Negustorii s-au organizat în ghilde, asociații profesionale care să le apere interesele.

Oraşul este caracterizat şi de o intensă circulație monetară şi de desfăşurarea operațiunilor băneşti prin intermediul zarafilor şi cămătarilor. În condițiile creşterii volumului schimburilor comerciale, în secolul al XIII-lea în Occident reapare moneda de aur, florin la Florența sau ducat (țechin) la Veneția.

Corporațiile medievale

Pentru a proteja interesele celor ce îmbrățișau aceeaşi profesie sau profesii înrudite şi a asigura o oarecare echitate în posibilitățile de câştig se realizează asociațiile meşteşugarilor şi negustorilor cunoscute sub numele de *bresle* sau *ghilde*. Acestea reglementau strict aprovizionarea cu materii prime, cantitatea şi calitatea producției, desfacerea acesteia, nivelul salariilor. Cristalizate în secolele XII-XIII, breslele au îngrădit concurența, asigurând un trai decent membrilor lor şi au garantat un nivel ridicat al calității produselor realizate în atelierele meşteşugăreşti. Regulamentele de breaslă, bazându-se pe o bună cunoaştere a cererii, care în oraşul medieval nu era foarte elastică, menținându-se timp de decenii la niveluri relativ apropiate, precizau clar cât poate produce fiecare atelier, cu cât se poate vinde producția, de unde se poate realiza aprovizionarea cu materie primă, care este timpul de muncă permis (de exemplu, se interzicea lucrul pe timp de noapte, pentru a preveni incendiile, dar şi pentru a limita producția), care este salariul maxim care poate fi plătit lucrătorilor. In acest fel, cei ce nu făceau parte din breaslă nu puteau desfăşura o activitate economică pe teritoriul oraşului. Mobilitatea socială în cadrul breslelor era teoretic destul de mare, după perioada de ucenicie, calfa putând să acceadă la calitatea de meşter. In realitate însă, opera de măiestrie care juca într-un fel rolul de examen era foarte costisitoare, cu timpul pretinzându-se materiale tot mai scumpe pentru realizarea acesteia. Pe de altă parte, noul meşter era obligat să dea un banchet pentru confrați, şi trebuia să aibă şi posibilitatea de a-şi deschide un atelier propriu, astfel că numai cei ce deținеau o avere importantă reuşeau să atingă stadiul de meşter. Ajunse în stadiul lor de maximă expansiune în secolele XIV-XV, breslele intrau în acelaşi timp în criză. Limitarea accesului la calitatea de meşter doar la fii de meşter, şi transmiterea ereditară a atelierelor reduc de acum înainte calfele la situația de salariați fără posibilități de a-şi schimba statutul. In a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în condițiile crizei generale al cărei simbol este Marea Ciumă, o serie de mişcări ale lucrătorilor salariați (în Flandra, Germania, Italia) demonstrează blocajul în care intraseră breslele. Pe de altă parte, apariția şi dezvoltarea unor relații de producție de tip nou, cele capitaliste, presupunea o libertate mult mai mare decât cea permisă de bresle în ceea ce priveşte concurența, salariile, timpul de muncă, inovațiile tehnice. In acest fel, breslele, care inițial au asigurat protecția membrilor lor şi au permis o

remarcabilă dezvoltare a meşteşugurilor medievale au devenit un factor de frână în calea progresului tehnic şi a dezvoltării relaţiilor capitaliste. Concurenţa cu întreprinzătorii capitalişti s-a dovedit în cele din urmă fatală breslelor, care au dispărut treptat din Europa Apuseană la sfârşitul evului mediu şi la începutul epocii moderne.

II.2. **Creştinismul şi Biserica în secolele XI-XV**

II.2.1. *Lupta dintre Biserică şi puterea politică (secolele XI-XIII)*

Reforma Bisericii occidentale desfăşurată în secolul al XI-lea avea să conducă pentru prima oară la emanciparea domeniului spiritual de sub autoritatea temporalului. Papalitatea, prin glasul lui Grigore al VII-lea (1073-1084) îşi afirma nu doar dorinţa de independenţă, ci şi pretenţiile de superioritate asupra puterii laice. Dincolo de afirmaţiile teoretice referitoare la deţinerea autorităţii, şi care puneau în discuţie rolul monarhiei în societatea creştină, esenţialul problemei era reprezentat de modul în care se ajungea în înaltele funcţii ecleziastice. Funcţiile de episcop sau arhiepiscop aveau ataşate întinse domenii teritoriale, titularii lor intrau în sistemul relaţiilor feudo-vasalice, de aceea, reprezentanţii autorităţii laice doreau să păstreze controlul asupra ocupării acestor funcţii. În Imperiul German aceasta era o tradiţie consolidată în timpul ottonienilor, care puseseră astfel bazele unei Biserici imperiale cu ajutorul căreia să poată contrabalansa puterea principilor. Pe de altă parte, controlul asupra numirilor în funcţii asigura monarhilor avantaje materiale, întrucât ei beneficiau de veniturile aferente acelei funcţii în perioada în care ea nu era ocupată (vacanţă), puteau recruta de pe domenii trupe sau puteau folosi reşedinţele ca locuri de sejur, în condiţiile în care în mai toate statele occidentale curtea era încă itinerantă.

„Cearta pentru investitură”

Conflictul izbucneşte când papa Grigore al VII-lea, dornic să continue reforma, interzice în 1075 investirea de către laici în înaltele funcţii ecleziastice. Pe tronul Germaniei se găsea Henric al IV-lea (1056-1106), care înţelegea să-şi păstreze prerogativele şi să-şi întărească în continuare autoritatea prin controlul asupra numirii episcopilor. Acesta ignoră decretele papei şi, fiind ameninţat cu

excomunicarea datorită continuării practicii investiturii laice, reacționează depunându-l pe papă cu ajutorul unui conciliu al episcopilor germani (ianuarie1076, Worms). La rândul său, papa, care îşi afirmase prin *Dictatus papae* dreptul de a-i depune pe împărați şi de a-i dezlega pe supuşi de jurământul de credință față de seniorul lor, convoacă un conciliu care îl excomunică pe Henric (februarie 1076, Lateran). O parte a feudalilor germani, care se simțeau amenințați de încercările tânărului rege de a-şi întări propria putere, folosesc acest prilej pentru a susține un alt candidat la tron, pe cumnatul acestuia Rudolf de Suabia. În aceste condiții, regele acceptă să ceară iertarea papei, refugiat la Canossa, în Apenini, pe domeniile contesei Matilda de Toscana. După trei zile de penitență, papa îi acordă iertarea şi îi ridică excomunicarea (ianuarie 1077). Părea o victorie a papalității care îl umilise pe cel mai de seamă reprezentant al autorității laice, şi a fost folosită în acest sens de propaganda pontificală. De fapt, papa îşi dăduse seama că nu poate rezista prea mult pe poziții intransigente, în condițiile în care nu toți principii germani se revoltaseră împotriva lui Henric al IV-lea şi mulți episcopi germani rămăseseră credincioşi suveranului lor, fără a îmbrățişa punctul de vedere papal. Pe de altă parte, chiar în anturajul pontifical se ridicau glasuri în favoarea reconcilierii, ceea ce arată că taberele aflate în conflict nu beneficiau de o omogenitate a părerilor.

De altfel, cel care profită în cele din urmă de episodul Canossa este Henric al IV-lea, deoarece reuşeşte să îi supună pe feudalii revoltați, care nu mai pot folosi împotriva sa pretextul excomunicării şi care nu se mai bucură de sprijinul papalității. După o nouă excomunicare, Henric îl depune iar pe Grigore în 1080 şi impune un alt papă (antipapa Clement al III-lea), pe care reuşeşte să-l instaleze la Roma şi de către care este încoronat ca împărat în 1084. Grigore al VII-lea se refugiază la Salerno, în regatul normand al Siciliei, unde şi moare .

Conflictul continuă şi sub succesorii celor doi, încheindu-se abia în 1122 prin compromisul cunoscut sub numele de „Concordatul de la Worms". Încheiat de Henric al V-lea şi papa Calixt al II-lea, concordatul afirma că în Germania episcopii vor fi aleşi în mod liber (de către cler şi popor, de fapt de către capitlurile catedralelor), dar în prezența suveranului. Pentru aspectele spirituale ale funcțiilor ecleziastice, investitura era acordată de papă, prin cîrjă şi inel, în vreme ce autoritatea laică acorda prin sceptru investitura pentru bunurile materiale ataşate funcției (*regalia*). Astfel se producea

disocierea spiritualului de temporal, ceea ce marca de fapt separarea între cele două puteri şi posibilitatea Bisericii de a se afirma ca o forţă independentă.

Lupta dintre papalitate şi Imperiu în secolele XII-XIII

În cei treizeci de ani care au urmat concordatului, puterea regală a fost slăbită în Germania de luptele pentru putere dintre familiile Welf şi Hohenstaufen, care se încheie de-abia cu încoronarea lui Frederic I Barbarossa (1152-1190). Acesta a încercat să reînvie imperiul universal, bazându-se şi pe tradiţia lui Carol cel Mare, modelul de suveran care a colaborat cu Biserica de pe poziţii de superioritate, şi a cărui canonizare este realizată la intervenţia sa în 1165. De asemenea, redescoperirea dreptului roman îi oferea argumente în favoarea autorităţii laice în raport cu cea a Bisericii. De aceea, urmând modelul carolingian şi ottonian, intervine în alegerile episcopale, ceea ce suscită reacţia papalităţii, mai ales a lui Alexandru al III-lea (1159-1189). De data aceasta n-a mai fost doar un conflict între papă şi împărat, lupta implicând în acelaşi timp oraşele italiene şi regatul normand al Siciliei. Împăratul dorea să readucă sub ascultarea sa şi comunele urbane din nordul Italiei, care profitaseră de problemele interne ale Germaniei pentru a se angaja pe o cale de evoluţie independentă. După distrugerea oraşului Milano, revoltat contra împăratului (1162) şi numirea unor antipapi împotriva lui Alexandru al III-lea, pontiful legitim, oraşele italiene din nord constituite în Liga lombardă şi papalitatea se aliază pentru a purta lupta comună. La alianţă mai participă Veneţia şi regatul Siciliei. În 1176, la Legnano, miliţiile urbane obţin o victorie categorică împotriva armatei lui Barbarossa. Ca urmare, în 1177, la Veneţia se încheie pacea între papă şi împărat, cu preţul prosternării acestuia din urmă în faţa pontifului. Frederic nu abandonase însă lupta şi, după pacea de la Constanz (1183), prin care recunoaşte autonomia oraşelor italiene, şi după căsătoria fiului său cu moşenitoarea regatului Siciliei, papa este izolat. Împăratul părea să fi ieşit victorios în lupta împotriva papalităţii şi să fi reuşit să-şi consolideze şi autoritatea în Germania, dar şi în Italia. În 1190 îşi găseşte însă sfârşitul în vreme ce participa la a treia cruciadă.

În Germania urmează o nouă perioadă de anarhie, în vreme ce papalitatea îşi consolidează poziţiile în timpul pontificatului lui Inocenţiu al III-lea (1196-1216), care aduce scaunul de la Roma la

cea mai înaltă poziție deținută în perioada medievală. Considerându-se vicar al lui Christos, Inocențiu al III-lea afirmă că deține puterea supremă în cadrul creştinătății (*plenitudo potestas*), fiind superior tuturor principilor temporali, cărora le deleagă putere precum un senior vasalilor săi, şi le-o poate retrage dacă aceştia se dovedesc nedemni. Pe aceste baze teoretice intervine în alegerea regelui Germaniei, impunând în trei rânduri proprii săi candidați, dintre care în cele din urmă pe nepotul lui Barbarossa, regele Siciliei, ajuns împărat sub numele de Frederic al II-lea (1215-1250). Personalitate controversată, dornic să realizeze un imperiu mediteraneean centrat pe Italia şi Sicilia, acesta intră destul de repede în conflict cu papalitatea. Excomunicat datorită amânării plecării în cruciadă (1127), un an mai târziu obține prin negociere de la sultanul Egiptului stăpânirea creştinilor asupra locurilor sfinte. Deşi promisese lui Inocențiu al III-lea că nu va păstra sub o aceeaşi stăpânire şi Sicilia şi Imperiul, Frederic reuşeşte să obțină de la principii germani alegere fiului său ca rege, sub numele de Henric al VII-lea. Când încearcă să-şi impună autoritatea supra oraşelor din nordul şi centrul Italiei, este din nou excomunicat de papă, în 1239, datorită alianței dintre acesta şi liga lombardă. În condițiile răscoalei oraşelor italiene, papa predică o adevărată cruciadă împotriva împăratului, şi în Italia începe un război extrem de crud între guelfi (adversarii imperiului) şi ghibelini (partizanii Hohenstaufenilor). Papii Grigore al IX-lea şi Inocențiu al IV-lea încearcă fiecare să-l depună pe împărat cu ajutorul conciliilor (Roma, 1241; Lyon, 1245). Conflictul se termină doar prin moartea lui Frederic al II-lea în 1250.

Papalitatea ajunsese la pogeul puterii sale temporale, în vreme ce Imperiul se prăbuşea în haosul Marelui Interregn (1250-1273). Încercarea de a restaura monarhia universală eşuase, şi de acum încolo Imperiul nu mai este decât un stat german. Teocrația pontificală se afirmase însă în Europa şi mai avea la dispoziție câteva decenii înainte să primească lovitura de grație în urma conflictului dintre Filip al IV-lea al Franței şi papa Bonifaciu al VIII-lea.

II.2.2.*Ordinele monastice în Occident*

Ordinul clunisian se dezvoltase cu o rapiditate extraordinară începând din 909, data întemeierii primei mănăstiri de către ducele Guillaume de Acvitania. Succesul s-a datorat, pe de o parte,

independenței de care așezământul se bucura în raport cu autoritatea laică, strânselor legături cu papalitatea, iar pe de altă parte interesului din ce în ce mai mare manifestat de aristocrație pentru slujbele de pomenire a morților. Faptul că mănăstirea de la Cluny crease sau reformase după același model mii de alte așezăminte, și că în toate acestea se făceau slujbe pentru pomenirea morților, a contribuit la stimularea generozității nobililor care se știau cu conștiințele destul de încărcate, și care, pe de altă parte, profitau de o sporire a veniturilor proprii datorită contextului economic favorabil. Către 1050, două mii de instituții erau mai mult sau mai puțin legate de abația mamă de la Cluny, alcătuind astfel un fel de „internațională monastică". Organizarea presupunea existența unui centru unic, la Cluny, și a unei singure persoane responsabile de starea ordinului, abatele de la Cluny. În afară de așezămintele dependente direct de Cluny (abații de obedință clunisiană), există și instituții care aplică unele elemente ale modelului clunisian (abații de afiliere clunisiană). De asemenea, se dezvoltă și un curent feminin de inspirație clunisiană, având drept consecință reformarea sau întemeierea mănăstirilor pentru femei.

Un alt aspect al evoluției ordinului monastic de la Cluny este preocuparea de a construi edificii care să demonstreze puterea Bisericii, bogăția acesteia, splendoarea noii creștinătăți ieșită din reforma gregoriană. Această bogăție ostentatorie a condus în cele din urmă la afirmarea de noi curente, preocupate să propună un model ascetic și un ideal de sărăcie și austeritate pe care ordinul clunisian le neglijase.

Papalitatea ieșită învingătoare în lupta cu puterea politică și în încercarea de a reforma moravurile într-o Biserică ale cărei idealuri morale fuseseră puse în discuție, este preocupată de a oferi un nou mesaj creștinătății. În primul rând, separarea stat-Biserică trebuia să fie evidentă chiar din modul de organizare și funcționare a Bisericii în general și a mănăstirilor în special. Apoi, trebuiau revalorizate o serie de idealuri religioase, pentru care sursa de inspirație o ofereau *Actele apostolilor*. Mesajul papalității reformate punea accent pe sărăcie, viață comunitară, separarea între Biserică și stat și pe supremația pontificală. Cum mișcarea clunisiană se depărta din ce în ce mai mult de aceste valori, modele alternative au început să fie propuse. Un astfel de model de sărăcie, la rândul ei ostentatorie, este promovat de ordinul cistercian și de Bernard de Clairvaux, critic acerb al podoabelor clunisiene și al prea profundei implicări a acestui ordin în viața lumească, mai ales prin strânsele legături cu puterea politică.

Mănăstirea de la *Cîteaux*, în nordul Burgundiei, a fost întemeiată în 1098 de Robert de Molesme, dar a dus o existență destul de discretă până la implicarea lui Bernard de Clairvaux (1090-1153), care intră în mănăstire împreună cu un număr important de rude. Discursul său despre austeritate şi rigoare, ideile sale atinse de misticism, forța personalității sale au atras oameni şi donații către mănăstire. Începe fondarea de noi aşezăminte, care sunt teoretic independente, dar se supun de fapt ordinelor abației mame de la *Cîteaux*. Abațiile-fiice pot crea la rândul lor altele, „nepoate" ale celei de la *Cîteaux*, şi astfel începe să funcționeze o ierarhie care dă forță ordinului cistercian. Spre 1250 existau în toată Europa circa 1500 de aşezăminte cisterciene, pentru bărbați şi femei, care proclamau idealul de ascetism şi rigoare morală, şi răspândeau în acelaşi timp în plan artistic o estetică nouă, caracterizată de sobrietate. Călugării cistercieni, care revalorizează munca manuală, chiar dacă adesea fac apel şi la ajutorul altora, au un rol important în difuzarea în întreaga Europă, inclusiv în părțile central-răsăritene precum Transilvania, a unor tehnici de creştere a animalelor, de exploatare a pământului sau de construcție.

Canonicii

Preoții de pe lângă Bisericile catedrale primiseră o regulă de organizare în timpul lui Ludovic cel Pios, prin care li se cerea să aibă un minimum de viață comunitară (o Biserică, un dormitor şi un refectoriu comun), să aibă venituri comune şi să se ocupe de asistența socială. Această regulă nu se impusese însă, individualismul fiind mult mai puternic, iar preocupările pentru sectorul caritativ căzând în desuetudine. În aceste condiții, pe la 1050 papii prinşi în mişcarea generală de reformare a Bisericii instaurează o altă regulă, numită a SfântuluiAugustin. Cei care acceptă regulile de viață comunitară vor fi de acum înainte numiți canonici regulari; cei care preferă individualismul şi bogăția sunt canonicii seculari şi sunt receptați adesea ca profitori în mediul urban.

Noile ordine monastice ale secolului al XIII-lea

Transformările care marcaseră societatea occidentală făceau ca pe la 1200 în Biserică să se resimtă nevoia unor inovații. În primul rând crescuse mult rolul oraşelor, cu bogăția lor dar şi cu marginalii

care nu beneficiau de asistența nimănui, canonicii seculari fiind dezinteresați de aceste probleme. Pe de altă parte, exponenții noilor idealuri religioase acționau în afara orașelor, precum cistercienii dornici să se izoleze de lume în adîncimea pădurilor. Mişcările eretice păruseră să sesizeze deschiderea orașelor spre mesajul religios, valdenzii sau catarii bucurându-se de o înrădăcinare urbană destul de importantă. De aceea, papalitatea iese în întâmpinarea inițiativelor care vizează apariția unor noi ordine călugăreşti care să acționeze în mediul urban, ca purtătoare ale noilor idealuri de sărăcie şi austeritate.

Dominicanii sunt un ordin creat în 1215 de către spaniolul Domingo de Guzman (1170-1221), cu principalul scop de a lupta împotriva catarismului afirmat în Toulouse şi Languedoc. Principalele mijloace de acțiune erau predica şi argumentarea (numele oficial al ordinului înființat la Conciliul al IV-lea de la Lateran fiind „Ordo Predicatorum"), de aceea călugării dominicani s-au remarcat printr-o formație intelectuală foarte serioasă, adesea universitară. De altfel, în scurt timp, cu sprijinul papalității, profesorii dominicani vor ocupa numeroase catedre în universități, ceea ce va stârni tensiuni în mediul universitar. Pe de altă parte, implicarea lor în domeniul intelectual şi al învățământului a făcut ca dintre ei să se recruteze cei mai marcanți gânditori ai secolului al XIII-lea, precum Toma d'Aquino. Noul ordin se baza pe regula Sfântului Augustin şi depindea direct de papă. Călugării dominicani nu puteau avea proprietăți şi trebuiau să trăiască din ceea ce le era oferit, încadrându-se astfel în categoria călugărilor cerşetori. În 1232 dominicanii obțin de la papă funcția de inchizitori, adică de a repera ereticii şi de a-i preda autorității laice.

Ordinul franciscan a fost întemeiat de Francesco din Assisi (1182-1226), dintr-o familie de negustori, care, după o tinerețe zbuciumată, se converteşte la idealul de sărăcie şi simplitate de tip apostolic. Prin atacurile sale la adresa bogăției, Francisc părea să pună în primejdie ordinea constituită, de aceea la început episcopul din Assisi încearcă să obțină condamnarea sa. Papa ezită şi, în cele din urmă, acceptă în 1223 crearea unui nou ordin călugăresc, numit „Ordo fratrum minorum", sau al minoriților, care depinde direct de papă. Prin acțiunea sfintei Clara apare şi o ramură feminină, a clariselor şi, de asemenea se acceptă prezența unor laici, care trăiesc în conformitate cu anumite aspecte ale regulei monastice. Scopul principal al franciscanilor, de asemenea călugări cerşetori, este să ducă o viață de sărăcie şi să se ocupe de sectorul caritativ din orașe.

Se poate observa că prin preocupările lor privind învățământul sau caritatea, dominicanii şi franciscanii reprezintă două ordine complementare, şi cel puțin la începuturile lor au avut contribuții importante la renovarea spirituală a Occidentului.

II.2.3. *Ereziile medievale*

Dorința de a reveni la idealul sărăciei şi vieții apostolice se manifestă şi dincolo de limitele Bisericii oficiale, animând mişcări populare care în cele din urmă se transformă în adevărate erezii. Acestea se caracterizează prin disprețul față de lume şi ura față de trup, o dorință excesivă de puritate şi adesea prin concepții dualiste. Considerând Biserica oficială marcată de toate tarele veacului, mişcările eretice manifestă un puternic anticlericalism, ce duce uneori la constituirea unei ierarhii paralele.

Valdenzii sunt adepții unei mişcări întemeiate către 1170 de către negustorul lionez Pietro Valdo, care predică despre nevoia de pocăință, sărăcie şi împotriva ideii de proprietate. Dacă la început mişcarea este aprobată de papalitate, pe măsură ce adepții lui Valdo cer să primească spovedaniile şi să acorde canoanele de pocăință, episcopii reacționează negativ şi, în cele din urmă, valdenzii sunt condamnați ca eretici. Reprimată în Franța, mişcarea supraviețuieşte vreme mai îndelungată în zonele muntoase din nordul Italiei.

Catarii, numiți şi *albigenzi* de la oraşul Albi, din sudul Franței, care a constituit unul dintre centrele lor, animează cea mai cunoscută mişcare eretică occidentală. Erezie dualistă, care consideră că tot ce ține de material în această lume, inclusiv trupul omenesc, a fost creat de un Demiurg rău, iar singură partea spirituală este creația lui Dumnezeu, catarismul a fost apropiat de bogomilismul care s-a manifestat în perioada medievală în Imperiul bizantin şi în Balcani. Chiar numele a fost explicat prin termenul grecesc de *catharoi*, care înseamnă „cei puri", trimițînd astfel la pretenția catarilor de a duce o viață de puritate în contrast cu corupția din rândul Bisericii oficiale şi a celor ce-i urmau preceptele. Dacă în lume se manifestă două principii egale în forță şi demnitate, binele şi răul, atunci scopul vieții este de a separa sufletul care aparține sferei spirituale, deci binelui, din trupul care face parte din domeniul răului. Aceasta se poate face prin respectarea sărăciei de tip evanghelic şi prin dezinteresul față de lumea pământească, inclusiv față de structurile statului sau ale Bisericii oficiale. De asemenea, lumea fiind domeniul răului, procreerea nu mai are sens, deci sexualitatea trebuie refuzată. Cei ce nu respectau aceste precepte nu se

puteau elibera pentru a urca în ceruri şi se reîncarnau, eventual, chiar în animale, motiv pentru care catarii susţineau o alimentaţie vegetariană. Opoziţia categorică dintre trup şi suflet pe care o propovăduiau ei făcea imposibilă Întruparea, de aceea ei spuneau că Iisus Christos a fost de fapt un înger, la fel ca Maria, şi că nu a murit pe cruce, Răstignirea fiind o simplă iluzie. În aceste condiţii, mântuirea nu putea veni din partea Bisericii oficiale, operă a Diavolului, ci doar datorită existenţei unor *perfecţi*, credincioşi catari care, prin modul lor de viaţă, puteau juca rolul de mediatori. Singura taină pe care o acceptau catarii, constituiţi de altfel într-un fel de Biserică paralelă, era *consolamentum*, ritual prin care perfectul îşi punea mâinile pe credinciosul aflat pe patul de moarte, şi acesta se considera mântuit. Acest ritual putea fi performat o singură dată, de aceea, dacă cel ce îl primise îşi revenea, riscul de a păcătui din nou era atât de mare, încât se recomanda *endura*, refuzul hranei pentru ca moartea să desprindă în cele din urmă sufletul de trup şi să-l ducă spre ceruri.

Mişcarea pare să fi ieşit cu putere în evidenţă în 1167, când s-ar fi organizat un conciliu catar, care ar fi condamnat Biserica oficială şi ar fi constituit o ierarhie catară proprie. Cum predicile catare se îndreptau de asemenea împotriva războiului, implicit a cruciadei, împotriva jurământului - punând în discuţie sistemul feudo-vasalic şi practica judiciară a vremii, ca şi împotriva judecăţii, era clar că mişcarea ataca toate structurile de rezistenţă, laice şi eclesiastice ale societăţii medievale. În aceste condiţii, este explicabilă coaliţia dintre regele Franţei, Filip al II-lea August, dornic să aducă sub autoritatea sa sudul Franţei, al cărui specific aparte era şi mai mult subliniat de răspândirea catarismului, şi papa Inocenţiu al III-lea. Acesta îşi afirmase cu puterea calitatea de conducător universal al Bisericii, mai ales că în acel moment la Constantinopol, datorită celei de-a patra cruciade, nu mai exista un patriarh ortodox. În 1208 se predică deci o cruciadă împotriva catarilor, la care iau parte în primul rând cavaleri din nordul Franţei, atraşi de bogăţiile unui sud mult mai dezvoltat şi rafinat, conduşi de fiul regelui şi de unul dintre marii săi vasali, Simon de Montfort. În sud, unde numărul catarilor nu depăşea probabil 5% din populaţie, toţi fac front comun împotriva invaziei ale cărei conotaţii politice nu scapă nimănui. La asediul oraşului Beziers, din 1209, când legatului papal i s-a atras atenţia că pe lângă eretici sunt masacraţi şi mulţi catolici, acesta ar fi răspuns „omorîţi-i pe toţi, Dumnezeu o să şi-i găsească pe ai săi". Luptele au continuat în acest spirit vreme îndelungată, împotriva catarilor fiind aruncate şi forţele Inchiziţiei şi fiind creat şi un nou ordin monastic, cel al dominicanilor. Cetatea Montsegur, ultima fortăreaţă catară, cădea în 1244. Comitatul de Toulouse, care oferise sprijin catarilor în încercarea de a

rezista integrării sale forţate în regatul francez era cuprins în domeniul regal. Către 1320 dispăreau ultimii catari, dar ideile lor, insuficient cunoscute, mai fascinează şi astăzi, mai ales pe cei interesaţi de ocultism.

II. 2.4. *Cruciadele*

Organizarea cruciadei, pelerinaj armat cu scopul de a elibera Locurile Sfinte de sub stăpânirea necredincioşilor, pune în evidenţă forţa Bisericii romane, capabilă în secolul al XI-lea să se reformeze, renunţând la o serie de vicii care-i erau imputate şi să conducă o mişcare de expansiune care antrenează cavalerii şi capetele încoronate din întreg Occidentul.

Cauzele cruciadelor

La originea ideii de cruciadă stau mai mulţi factori, dintre care putem sublinia în primul rând tradiţia pelerinajului la Ierusalim, centrul lumii spirituale a creştinilor. Greutăţile şi primejdiile drumului transformă călătoria la Locurile Sfinte într-o pocăinţă, care poate aduce omului medieval iertarea de păcate.

Pe de altă parte, cuceririle islamice însufleţite de spiritul *djihadului*, războiul sfânt musulman, creează reacţii de răspuns în lumea creştină şi contribuie la formularea ideii legitimităţii războiului împotriva necredincioşilor. Ideea de cruciadă se naşte din întâlnirea acestor două tradiţii, dar succesul predicii papei Urban al II-lea, la Clermont, care conduce la declanşarea primei cruciade trebuie explicat şi prin alte elemente.

Religiozitatea profundă, chiar dacă uneori îmbibată de superstiţii, a majorităţii populaţiei occidentale, este de luat în considerare atunci când căutăm cauzele crudiadelor.

Orientul are pentru creştinii occidentali înfăţişarea unei lumi mirifice, a bogăţiei fabuloase, pentru care Bizanţul vizitat deja de unii cavaleri reprezintă o mostră grăitoare. Nivelul culturii materiale şi spirituale a Orientului bizantin sau islamic este mult superior celei din Occident, constituind astfel un îndemn pentru încercarea de cucerire şi luare în stăpânire a acestor ţinuturi. În Occident începuse deja avântul economic care stă la baza dezvoltării sale de mai târziu, dar consecinţa sa imediată este o anumită creştere a populaţiei la toate nivelurile societăţii. Resursele încă insuficiente nu puteau oferi tuturor

posibilitățile dorite, astfel că dirijarea surplusului de oameni spre Orient, într-un scop în realitate expansionist, putea fi o soluție.

Structura ierarhică a societăți occidentale permite şi chiar face necesară o astfel de mişcare. Exista o numeroasă categorie de cavaleri, profesionişti ai mânuirii armelor, dintre care mulți erau însă îndepărtați de la moştenirea averii părinteşti, care revenea primului născut, şi care erau obligați să încerce să-şi croiască o situație prin forța propriei săbii. Pentru ei, războiul era modul cotidian de existență, dar eforturile Bisericii de a instaura un climat de pace în Occident tindeau să le îngrădească aici posibilitățile de manifestare. Biserica, proclamând păci şi armistiții ale lui Dumnezeu, pe parcursul cărora luptele erau interzise, creştinând idealul cavalersc, încerca să orienteze potențialul militar al acestor războinici spre scopuri care să-i servească interesele. Avea acum şi puterea de a o face, deoarece în urma reformei interne a Bisericii, papalitatea se întărise, deținea autoritatea morală supremă în Occident, şi preluase o serie de atribuții şi însemne ale puterii seculare. Un cler disciplinat şi supus papei de la Roma contribuise la ridicarea nivelului religios al oamenilor, transformând creştinătatea într-o realitate vie şi sigură de ea. Acest cler duce mesajul chemării la lupta împotriva necredincioşilor în toate colțurile Europei apusene, declanşând o mişcare de adeziune nesperată nici de inițiatorii proiectului.

În planul evenimentelor concrete, trebuie amintite şi interesele Imperiului bizantin de a beneficia de ajutorul cavalerilor occidentali în lupta împotriva păgânilor (turcii selgiucizi pătrunşi în Asia Mică din anul 1067 şi arabii care stăpâneau Locurile Sfinte). Exista deja tradiția recrutării de către împăratul bizantin a mercenarilor normanzi, numai că aceştia se dovediseră nesiguri, gata oricând de revoltă sau dornici mai degrabă să realizeze în propriul beneficiu (şi în detrimentul nu doar al arabilor, ci şi al bizantinilor) un imperiu mediteraneean. Spre sfârşitul secolului al XI-lea, împăratul de la Constantinopol alege să ceară ajutorul papei care să-i pledeze cauza în întreaga creştinătate, oferindu-i astfel posibilitatea de a beneficia de forța militară a cavalerilor occidentali.

Creşterea puterii Veneției şi a altor republici italiene şi interesul acestora de a sprijini, din rațiuni comerciale (dorind să-şi extindă activitățile negustoreşti), expansiunea creştină în spațiul stăpânit de arabi, este un alt factor de luat în considerare atunci când se încearcă explicarea succesului ideii de cruciadă

Cruciada I

Deşi cererile de ajutor ale împăratului bizantin Alexios I Comnenul nu chemau neapărat spre un război sfânt, deşi situaţia creştinilor aflaţi sub stăpânirea selgiucidă nu era dramatică şi pelerinii spre Sfântul Mormânt nu aveau în general de suferit, în 1095 în Occident era creat un climat favorabil ideii unei expediţii generale împotriva necredincioşilor.

În iarna lui 1095, papa Urban al II-lea lansează chemarea la lupta pentru eliberarea mormântului lui Christos de la Ierusalim, promiţând iertarea păcatelor pentru cei ce vor răspunde pozitiv.

Reacţia este extraordinară, în căutarea mântuirii, mulţimi nenumărate de oameni din toate straturile societăţii pornesc la drum, cu un entuziasm nu întotdeauna dublat de o pregătire adecvată. Participanţii la „cruciada săracilor", cum a fost numită această ridicare populară, lipsiţi de cunoştinţe militare şi de organizare, erau conduşi de un cleric, Petru Ermitul şi de cavalerul sărac Gautier fără Avere. Drumul până la Bizanţ este marcat de violenţe împotriva evreilor, consideraţi ucigaşii lui Christos, şi de jafuri. Fiind debarcaţi în Asia Mică de împăratul bizantin pentru care turbulenţa lor în momentul când ajunseseră la Constantinopol reprezenta un pericol, sunt foarte repede masacraţi de turci. „Cruciada cavalerilor", care a urmat, a fost mult mai bine organizată, a beneficiat de o conducere unitară, avându-i în frunte pe Godefroy de Bouilon, Bohemund de Tarent, alţi nobili occidentali. Trecuţi în Asia Mică de flota bizantină după ce au depus jurământ de vasalitate împăratului, armata cruciaţilor a reuşit să elibereze întinse teritori în Orientul Apropiat (Edessa, Antiohia, Tripoli) inclusiv Ierusalimul, cucerit în 1099.

Statele cruciate din Orient şi cruciadele următoare

Aceste cuceriri aveau să pună bazele principatelor latine din Ţara Sfântă (regatul Ierusalimului, principatul Antiohiei, comitatul de Tripoli, comitatul Edessei), zone de aplicare a unor modele ale feudalităţii occidentale până atunci necunoscute Orientului. Ele sunt confruntate cu problemele lipsei de coordonare între feudalii aşezaţi în Orient, astfel că rolul cel mai important în apărarea lor revine ordinelor călugăreşti militare (Ioaniţii sau Ospitalierii, Templierii şi Teutonii). Stăpânirea latină aici este contestată de musulmani, care

obțin în secolele următoare succese ce conduc la organizarea de noi cruciade.

Recucerirea Edessei de către musulmani a condus la predicarea celei de-a doua cruciade (1147-1149) de către papa Eugeniu al II-lea şi Bernard din Clairvaux. Este o cruciadă a monarhilor, întrucât la ea participă regele Ludovic al VII-lea al Franței şi împăratul german Conrad al III-lea. Coordonarea lasă însă mult de dorit, şi după înfrângeri în Asia Mică, cruciații eşuează în fața Damascului.

Cea de-a treia cruciadă (1189-1192) a fost declanşată datorită unificării musulmanilor de către Saladin (1171-1193), sultanul Egiptului. Recucerirea de către acesta a Ierusalimului (1187) i-a îndemnat să ia crucea pe împăratul Germaniei Frederic I Barbarossa, pe regele Angliei Richard Inimă de Leu şi pe regele Franței, Filip al II-lea August. Cruciații recuceresc Accra, Antiohia, teritorii de coastă între Tripoli şi Jaffa. Richard smulge insula Cipru bizantinilor. Neînțelegerile dintre monarhi, moartea lui Frederic în Asia Mică, au împiedicat recucerirea Ierusalimului. Aceasta rămâne ideea-forță a cruciadelor următoare, niciodată reuşită (cu excepția dobîndirii sale prin tratatice de către Frederic al II-lea, pentru o scurtă perioadă de timp).

O mențiune aparte merită Cruciada a IV-a (1202-1204), care este deturnată de venețieni de la scopurile sale inițiale, sfârşind cu cucerirea Constantinopolului, pe tronul căruia se găsesc până la 1261 împărați latini (occidentali şi catolici).

Pierderea posesiunilor occidentale din Siria continuă tot cursul secolului al XIII-lea, în 1291 fiind cucerită Acra, ultimul punct al rezistenței latine. Cruciada rămâne însă ca o permanență a istoriei occidentale, extinzându-şi sfera de cuprindere asupra luptei cu orice fel de necredincioşi, nu doar cu cei ce stăpâneau Locurile Sfinte. Astfel, luptele cu arabii în Spania, cu păgânii de la Marea Baltică, mai târziu cu turcii otomani în Europa răsăriteană şi centrală s-au dus sub semnul cruciadei.

Urmările cruciadelor

Dincolo de achizițiile teritoriale de moment, cruciada a avut consecințe mai ales pe plan economic şi cultural, punând din nou în legătură directă Occidentul dinamic cu un Orient care îi este mult superior, şi de la care împrumută masiv, prin intermediul arabilor, în ştiință, artă şi literatură. Modul de viață al nobililor se transformă în

urma contactului cu luxul Orientului, ţăranilor li se cere tot mai mult pentru a se putea finanţa asemenea expediţii, comerţul se dezvoltă prin deschiderea de noi drumuri. Cruciada s-a transformat într-un instrument la dispoziţia papalităţii, care a folosit-o în lupta împotriva ereticilor (catari) şi a adversarilor politici. Cruciadele, şi în special a IV-a, au contribuit la definitiva îndepărtare dintre Occident şi Bizanţul care va păstra pentru totdeauna resentimente împotriva latinilor şi care va refuza unirea religioasă cu Roma chiar în condiţiile în care turcii se aflau sub zidurile Constantinopolului.

II.2.5. *Criza papalităţii şi marea schismă a Bisericii occidentale (secolele XIV-XV)*

Ideile lui Inocenţiu al III-lea au fost aduse la ultimele lor consecinţe de papa Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303), care a acţionat însă în condiţii politice noi, improprii afirmării supremaţiei papale. Când state precum Anglia şi Franţa avansaseră în direcţia centralizării puterii monarhice, pretenţiile papei de a fi considerat capul întregii lumi intrau în contradicţie cu noile realităţi. Printr-o serie de documente, între care se remarcă bula papală „Unam sanctam", Bonifaciu al VIII-lea afirmă că în afara papei de la Roma şi a Bisericii sale nu există posibilitate de mântuire, că papa este conducătorul întregii lumi creştine, şi că toţi credincioşii, inclusiv capetele încoronate, sunt supuşii papei. Regele Franţei, Filip al IV-lea cel Frumos, nu poate admite punerea în discuţie a autorităţii sale asupra supuşilor şi nici existenţa unei alte puteri, cu centrul în exteriorul regatului său, care să-i concureze propria putere. Poziţia teocratică absolută a papei, ca şi refuzul de a accepta taxarea clerului fără învoirea sa pentru necesităţile statului declanşează conflictul. În faţa ameninţării cu excomunicarea, regele Franţei trimite o armată, condusă de sfetnicul său Guillaume de Nogent, care îl face prizonier pe Bonifaciu al VIII-lea la Agnani, în 1303. Bătrânul papă este brutalizat de Nogaret, şi chiar dacă o revoltă populară îl eliberează în câteva zile din mâinile francezilor, moare la puţin timp după aceea. Începuse declinul papalităţii medievale.

Succesorul său este un papă francez, Clement al V-lea, care încearcă în zadar să menţină o anumită independenţă a papalităţii. Dovada influenţei regalităţii franceze asupra papei este şi stabilirea reşedinţei acestuia la Avignon. Sunt creaţi din ce în ce mai mulţi

cardinali francezi, care slujesc interesele lui Filip al IV-lea. Incapabil să reziste presiunilor regale, Clement al V-lea acceptă suprimarea ordinului cavalerilor templieri, ale cărui bogăţii erau rîvnite de regele Franţei. Templierii sunt judecaţi şi condamnaţi la rug pe baza unor acuzaţii de vrăjitorie şi de blasfemie niciodată dovedite, ordinul este desfiinţat, iar averile lor sunt în cele din urmă transferate ioaniţilor.

Succesorii lui Clement al V-lea continuă aceeaşi politică de subordonare faţă de regalitatea franceză, căutând compensaţii ale pierderii libertăţii de mişcare în organizarea statului pontifical după modelul statelor centralizate, în principal al Franţei. Sistemul impozitelor percepute de papalitate se perfecţionează, gestiunea financiară se îmbunătăţeşte, prin crearea Camerei apostolice. Sunt explorate noi surse de venituri, provenite de pe urma beneficiilor ecleziastice rămase vacante, din numirea de noi titulari, din darurile pe care clericii erau obligaţi să le facă Sfântului Scaun. În acelaşi timp, curtea pontificală de la Avignon evoluează în direcţia sporirii strălucirii sale prin realizări arhitecturale prestigioase şi printr-un mecenat cultural deosebit, ceea ce o transforma în echivalentul marilor curţi princiare laice ale momentului. La rândul lor, cardinalii duc o viaţă de lux, creându-şi propriile curţi care rivalizează cu cea pontificală.

În afară de Franţa, care e mulţumită de a avea papalitatea în apropierea teritoriului său, restul creştinătăţii se dovedeşte din ce în ce mai ostilă situării sediului curiei la Avignon. Englezii, aflaţi în plin război de 100 de ani, refuză să mai permită vărsarea taxelor către papalitate, sub pretextul că aceasta se află pe teritoriu francez, şi ar fi în pericol ca banii să ajungă în mâna duşmanilor. Germanii sunt şi ei împotriva ideii ca papii să rezideze la Avignon, iar italienii amintesc în permanenţă că Roma era sediul legitim al papalităţii. În faţa curentului de idei tot mai puternic în favoarea revenirii la Roma, papa Grigore al XI-lea se întoarce în 1377 şi este primit în triumf. La moartea sa, în 1378, cardinalii care îl urmaseră, sub presiunea populaţiei care cerea un papă roman, aleg drept succesor pe Urban al VI-lea (1378-1389). Acesta intră însă rapid în conflict cu cardinalii, şi o parte a acestora aleg un alt papă, în persoana lui Clement al VII-lea (1378-1394), care revine la Avignon. Ambele alegeri fuseseră contestabile, şi din acest moment Biserica occidentală cunoaşte o schismă în care doi papi, unul la Roma şi altul la Avignon, îşi dispută moştenirea Sfântului Petru. Menţinerea acestei situaţii anormale a fost posibilă datorită amestecului forţelor politice laice polarizate datorită

războiului de 100 de ani şi a altor conflicte. Regele Franţei sprijinindu-l pe papa de la Avignon, Anglia s-a îndreptat în mod natural către papa de la Roma. Tot de partea Avignonului s-au manifestat unele puteri mai apropiate din punct de vedere politic de Franţa, precum regatul Neapolelui, Piemont, Ferrara, Savoia, regatele Castiliei şi Aragonului, precum şi Scoţia, aflată în conflict cu Anglia. Papa de la Roma a fost susţinut de zonele din Italia centrală, unde opinia publică era foarte nefavorabilă francezilor, de Germania, aflată în legături tradiţionale cu Roma, de statele din regiunea central-răsăriteană a Europei, de Scandinavia, de Flandra, aflată în conflict cu Franţa şi de Portugalia, opusă Castiliei. Datorită acestui sprijin din partea diferitelor state, marea schismă se menţine până la începutul secolului al XV-lea, când încep să se caute soluţii pentru o situaţie devenită insuportabilă pentru o creştinătate total dezorientată. Soluţia pare să vină prin convocarea unui conciliu, în 1409, la Pisa, în care reprezentanţii Bisericii au încercat să pună capăt schismei bicefale. Cei doi papi aflaţi atunci pe cele două scaune pontificale, Benedict al XIII-lea (1394-1417) de la Avignon şi Grigore al XII-lea (1406-1415) de la Roma sunt declaraţi eretici şi depuşi de conciliul care alege un alt papă, pe Alexandru al V-lea (1409-1410). Ceilalţi doi însă nu renunţă la tronul pontifical, la moartea lui Alexandru este ales un alt papă la Pisa, Ioan al XXIII-lea (1410-1415), astfel că din acest moment, schisma, în loc să fie lichidată se adânceşte, şi Occidentul are acum trei papi. În creştinătate se aud din ce în ce mai frecvent glasuri care cer reformarea Bisericii în ceea ce priveşte conducerea şi membrii săi (*reformatio in capite et in membris*), şi aceasta nu putea fi decât opera unei adunări generale a clerului şi credincioşilor. Eforturile împăratului Sigismund de Luxemburg (1410-1437), care se considera responsabil în virtutea funcţiei sale imperiale de întreaga creştinătate, au condus în cele din urmă la convocarea Conciliului de la Constanz (1414-1418). La acesta au luat parte, în afara clericilor, şi reprezentanţi ai universităţilor, oglindind o nouă concepţie despre responsabilitatea pentru problemele Bisericii. Participanţii s-au grupat pe „naţiuni", pentru a împiedica manifestarea preponderenţei vreunei grupări, dar ilustrând şi o nouă concepţie asupra unei creştinătăţi diferenţiate pe criteriul etnic şi lingvistic. Conciliul trebuia să rezolve problema schismei şi a reformării Bisericii, dar hotărârile în dezbaterile pe problemele de fond au fost precedate de o condamnare a unui eretic. Ian Hus, reformatorul ceh sosit la Constanz pe baza asigurărilor de securitate date de împărat, este judecat, condamnat şi

ars pe rug. Reuşind să se mobilizeze în faţa a ceea ce considerau un pericol exterior, participanţii la conciliu puteau apoi să hotărască lichidarea schismei şi să elaboreze aşa numita doctrină conciliară. Ei afirmau că puterea papei nu are origine divină, ci a fost delegată de credincioşi, ca atare conciliul, ca adunare reprezentativă a creştinilor, este superior papei. Conciliul poate lua hotărâri în favoarea dogmei şi disciplinei ecleziastice, poate reglementa viaţa temporală şi spirituală a creştinătăţii şi, mai presus de toate, îl poate judeca pe papă. Pentru a avea garanţia că toate aceste hotărâri pot fi transpuse în realitate, conciliul de la Constanz stabileşte o anumită frecvenţă cu care papa era obligat să convoace această adunare eclesiastică. Marele rezultat de la Constanz este lichidarea schismei, în 1417 fiind ales noul papă al întregii creştinătăţi occidentale în persoana lui Martin al V-lea.

Încercarea de a pune în practică doctrina conciliară s-a manifestat la Conciliul de la Basel (1431-1437), convocat în condiţiile probelemelor create de reformele husite. Papa Eugeniu al IV-lea, ales în 1431, intră însă în conflict cu conciliul faţă de care îşi afirmă superioritatea. Participanţii la conciliu nu se pot înţelege asupra atitudiniii pe care să o adopte faţă de papă, în vreme ce acesta convoacă în 1438 un alt conciliu la Ferrara, unde toate hotărârile de la Basel sunt declarate nule. Strămutat în 1439 la Florenţa, acest conciliu aduce papei o victorie de mare prestigiu, datorită acceptării de către împăratul bizantin şi de către o parte a Bisericii ortodoxe a unirii cu Roma. Constantinopolul asediat de turci făcuse acestă concesie în speranţa iluzorie a obţinerii unui sprijin occidental, şi deşi în cele din urmă populaţia din imperiul bizantin a refuzat unirea, papa a profitat de puterea pe care şi-o manifestase. Actul de unire dintre Constantinopol şi Roma părea să refacă unitatea Bisericii sub autoritatea papei, care poate declara acum că deţine puterea direct de la Christos, nu de la comunitatea creştină. În pofida a noi fricţiuni care au mai continuat între papă şi conciliu, doctrina conciliară pierduse terenul. Pe la 1450 prestigiul papei părea refăcut, dar statele naţionale în formare nu mai erau dispuse să accepte o putere universală superioară. Pe de altă parte, nu se realizase reforma interioară cerută în ultimele decenii, şi aceasta avea să declanşeze Reforma religioasă din secolul al XVI-lea.

II. 2.6. *Biserica ortodoxă în secolele XI-XV*

Se consideră, în general, că anul 1054 când a avut loc aşa numita „Mare schismă”, reprezintă o dată de referinţă în istoria creştinătăţii, inclusiv a ramurii sale răsăritene. În realitate, o serie de

deosebiri de natură dogmatică şi mai ales de natură ierarhică organizatorică etc. apăruseră mai de mult, generând şi o serie de controverse, inclusiv „schisme" ce au fost lichidate fără probleme deosebite. Biserica răsăriteană, unde se creaseră în principal dogmele de bază şi unde se desfăşuraseră marile concilii ecumenice patronate de regulă de Marii Părinți ce au trăit, de asemenea, practic, toți în Orient, avusese un rol extrem de important în generalizarea creştinismului la nivel continentului european. Rând pe rând, sârbii, bulgarii, moravii, ruşii, (parțial şi ungurii) se creştinaseră prin activitatea misionară a patriarhiei ecumenice de Constantinopol şi sub egida acesteia.

Ca instituție în Imperiul Bizantin, Biserica juca un rol însemnat. Incontestabil că împăratul Bizanțului exercita o anumită tutelă asupra Bisericii. În Bizanț împăratul era considerat drept locțiitor al lui Dumnezeu şi deci protector înnăscut al Bisericii. Conform doctrinei imperiale, el era înainte de toate un apărător al credinței creştinei. A ataca religia însemna a ataca însăşi autoritatea statală, pentru că nu se concepea ca Biserica să existe fără Imperiu. Aceste două erau considerate ca alcătuind un singur organism condus atât de împărat, cât şi de patriarh, unul domnind asupra trupurilor celălalt asupra sufletelor. Într-o asemenea relație rol primordial revenea împăratului, fără a fi existat în Bizanț cezaro-papism aşa cum se afirmă în mod greşit, nu o dată. Împăratul patrona, fără îndoială, principalele manifestări ale Bisericii, impunea chiar în destule ocazii o serie de decizii, atât în materie dogmatică, cât şi în materie disciplinară în legătură cu funcționarea instituției ecleziastice, desemnarea ierarhiei de la episcopi la patriarhi, această tutelă imperială provenea dintr-un principiu preluat apoi în statele slave ca şi în Țările române de monarhii ortodocşi. Împăratul, în calitate de credincios, era obligat să se supună legilor Bisericii, al cărei protector devenea prin încoronarea sa. El era obligat să apere Biserica împotriva infidelilor, a ereticilor, a schismaticilor. Veghea la menținerea privilegiilor Bisericii şi îi mărea continuu averea prin daruri regulate sau extraordinare, prin întemeierea de mânăstiri şi de aşezăminte caritabile prin protecția acordată misionarilor ce au lărgit multă vreme aria creştinismului. Era aşadar o protecție izvorâtă şi din pietate creştină şi din rațiuni de stat şi nu o conducere autocratică în plan religios.

Biserica, mai ales în anumite împrejurări, a îngrădit puterea împăratului obligându-l să țină seama de ea. Astfel nici unul dintre

împărați, pe termen lung nu a reuşit să impună dogme considerate contrare ortodoxiei (cazul împăraților iconoclaşti e cel mai elocvent fără a fi singular). Ulterior împărații din dinastiile comnenilor şi paleologilor, deşi uneori au dorit-o, nu au reuşit să impună Bisericii ortodoxe unirea cu Roma şi recunoaşterea primatului papal). Invers nici o serie de conducători ambițioşi ai Biserici, precum patriarhul Mihail Kerularios nu au reuşit, în bună măsură după model occidental, să dobândească în raport cu puterea imperială o deplină independență şi chiar o supremație.

Separarea, dezbinarea cum este denumită nu o dată, a celor două ramuri ce alcătuiseră până atunci o Biserică universală, a avut la bază atât cauze politice, cât şi cauze religioase. În Occident, episcopul de Roma, căruia i s-a generalizat denumirea de papă, a încercat să-şi impună autoritatea politică, inclusiv supremația asupra monarhilor, program politic devenit deosebit de pregnant în secolul al XI-lea şi sintetizat în celebrul document Dictatus Papaie al lui Grigore VII. Au fost, de asemenea şi o serie de cauze de natură religioasă, unele ținând de dogmă (euharistie, teleoleogie, respectiv chestiunea purgatoriului şi mai cu seamă raporturile din Sfânta Treime, celebra problemă „filioque", adaosul apusean la Crezul niceano-constantinopolitan etc.), precum şi la o serie de aspecte de organizare a clerului şi chiar a credincioşilor (celibatul/noncelibatul clerului, organizarea vieții monahale, divorțul credincioşilor, împărtăşania etc.).

Conflictul latent şi rezolvabil dintre scaunele episcopale ale Romei şi Constantinopolului a căpătat în veacul al XI-lea în mod primordial o coloratură politică, ceea ce a dus în fond la ruptura rămasă apoi în istorie. La 16 iulie 1054 şi, respectiv, opt zile mai târziu, reprezentanții celor două Biserici s-au anatemizat reciproc, acțiune ce nu a fost atunci consemnată ca un eveniment deosebit (mai fuseseră destule acte asemănătoare şi în trecut), dar care a durat apoi prin veacuri până la anularea oficială abia în anul 1965. Patru veacuri au existat o serie de tentative de refacere a unității creştine. Prima dintre ele a fost făcută după 19 ani de la anatemizarea reciprocă, iar ultima cu mai puțin de un deceniu înainte de cucerirea Constantinopolului. Tentativele de unire ale Bisericii au fost generate din partea Bizanțului întotdeauna de rațiuni politice, respectiv de dobândirea într-un fel sau altul al ajutorului papalității şi statelor occidentale împotriva duşmanilor monarhilor de pe malurile Bosforului.

În cursul negocierilor, pontifii romani au condiționat fără excepție unirea şi deci ajutorul din partea Occidentului de renunțarea Bisericii ortodoxe la specificitățile ei şi mai cu seamă de recunoaşterea fără rezerve a primatului papal. Astfel veacuri de-a rândul o problemă pur bisericească şi teologică a fost în cea mai mare parte o problemă politică în care se viza impunerea în Orient a concepțiilor şi mai cu seamă a autorității venite din Occident.

O serie de împărați bizantini, confruntați cu diverse dificultăți au acceptat explicit sau implicit pretențiile papalității. Astfel Alexis I Comnenul a negociat cu Roma în perioada premergătoare primei cruciadei, sperând un ajutor efectiv în lupta împotriva amenințării orientale a turcilor selgiucizi. La jumătatea secolului XII, împăratul Manuel I Comnen a crezut că unirea Bisericilor ar putea fi plata pentru a dobândi coroana imperiului occidental în confruntarea sa cu împăratul Frederic I Barbarossa. Cruciada a IV-a (1202-1204), a fost un important eveniment cu consecințe durabile, nu numai în plan politic ci şi în plan religios.

Înstăpânirea treptată a latinilor asupra Bizanțului începuse mai înainte prin privilegiile acordate de împărații bizantini comunelor italiene. S-a ajuns la o neînțelegere reciprocă şi, în final, la o cucerire a imperiului de către latinii catolici, în numele papalității, cu efecte devastatoare asemănătoare cuceririi păgânilor otomani de mai târziu. Aceasta dată de răscruce în raporturile între creştinii Europei a generat sentimente reciproce de neînțelegere, de respingere şi chiar de ură ce s-a menținut apoi în diverse forme prin veacuri.

După alungarea latinilor din Constantinopol la 1261 şi readucerea patriarhiei ortodoxe acasă, împăratul Mihail VIII Paleologul a intrat în tratative cu Roma, având convingerea că astfel va fi pus la adăpost de eventuale noi atacuri ale Occidentului. Astfel unirea Bisericilor a devenit în mare măsură un mijloc politico-diplomatic de a asigura securitatea şi integritatea statului. La Lyon, în 1274, a fost semnat un act de unire a celor două Biserici care nu a fost niciodată transpus în practică.

În secolul al XIV-lea, succesiv, pentru a se menține pe tron şi mai ales pentru a contracara expansiunea islamică ce venea dinspre răsărit, împărați precum Andronic III şi Ioan V, au militat pentru o unire în schimbul unui iluzoriu ajutor material şi militar din partea Occidentului. În periplul său umilitor în apus, la Roma, în octombrie 1369, împăratul Ioan V a jurat credință şi supunere papalității. La fel a procedat câteva decenii mai târziu nepotul său Ioan al VIII-lea.

Considerând ca supremă posibilitate de salvare intervenţia militară a Occidentului condiţionată de unirea Bisericilor în condiţiile impuse de papalitate, împăratul a trimis o delegaţie la sinodul intrat în istorie ca „Unionist" de la Ferrara-Florenţa din anii 1438-1439. Delegaţia oficială bizantină a recunoscut patru puncte majore cerute de papalitate şi aplicate ulterior şi acelora dintre ortodocşi ce au acceptat uniaţia, devenind aşa numiţii greco-catolici (acceptarea adaosului „Filioque", doctrina despre purgatoriu „Euharistia" după model latin şi primatul papal). Conciliul de la Ferrara Florenţa, cea din urmă încercare medievală de conciliere prin tratative a celor două Biserici a eşuat. Cea mai mare parte a clerului bizantin, precum şi marea masă a credincioşilor nu au acceptat o unire pe care considerau că ar fi fost străină milenarei lor tradiţii religioase creştine. Erau dispuşi atunci să accepte mai degrabă prezenţa otomanilor ce erau toleranţi în plan religios, optând astfel pentru semilună în raport cu tiara papală.

Multă vreme existenţa Bisericii Bizanţului fusese legată printr-o relativă subordonare de evoluţia statului bizantin. Acesta, după secolul al XI-lea, a intrat într-o perioadă de criză, de declin şi de prăbuşire. În schimb rolul Bisericii ortodoxe, al patriarhiei ecumenice, a crescut continuu, oarecum invers proporţional afirmându-se factorul religios în raport cu cel politic. După secolul al XI-lea, în paralel cu afirmarea statală a o serie de popoare s-au creat şi au devenit cunoscute Bisericile ortodoxe ale diferitelor popoare, slavii de sud, ruşii, românii etc.

În vremea primului ţarat bulgar apăruse o structură ierarhicp distinctă şi o vreme independentă de cea constantinopolitană. Atunci a fost proclamată o nouă patriarhie ortodoxă, desfiinţată de Vasile al II-lea o dată cu restabilirea autorităţii bizantine în întreaga Peninsulă Balcanică. Prin reglementările din anii 1019-1020, Vasile II a înfiinţat arhiepiscopia de Ohrida. O dată cu apariţia statului româno-bulgar al Asăneştilor, problemele religioase au căpătat şi o pronunţată coloratură politică. Dorind pentru sine titlul de ţar (împărat) şi emanciparea Bisericii sale de sub controlul patriarhului ecumenic, Ioniţă cel Frumos a recunoscut doar câteva luni supremaţia papală şi deci unirea cu Biserica Romei, după care a revenit la ortodoxie. Ca urmare a creşterii prestigiului politic al statului său, ţarul Ioan Asan al II-lea a obţinut în anul 1235 recunoaşterea autocefaliei Bisericii bulgare sub conducerea propriului patriarh. Biserica bulgară de sine stătătoare a durat până la cucerirea turcească şi la înlăturarea lui Eftimie, ultimul patriarh de Târnovo.

În rândurile popoarelor iugoslave acțiunea religioasă a fost desfăşurată atât de misionari catolici veniți dinspre apus cât şi de misionari ortodocşi veniți de la Constantinopol. Ținuturile Croației au devenit catolice iar cele ale Serbiei şi Macedoniei au devenit ortodoxe în timp ce în Bosnia se amestecau la olaltă fideli ortodocşi, catolici şi ai aşa numitei Biserici bosniece (variantă a unei erezii dualiste, precum cea a pavlicienilor, bogomililor, patarinilor, albigenzilor). Croația a rămas sub autoritatea canonică a Romei de care şi-a legat destinul religios. Serbia, sub dinastia Nemanizilor, creatori şi conducători de stat, s-a legat de ortodoxie şi de Constantinopol. Unul dintre membrii casei princiare a Nemanizilor (de regulă, călugăriți înainte de moarte şi apoi canonizați), Sfântul Sava, a organizat ierarhia bisericească sârbească şi a obținut, în anul 1219, autocefalia, precum şi rangul de arhiepiscopie pentru Biserica sârbă, cel de patriarhie fiind proclamat ca atare, în anul 1346, de către întemietorul imperiului sârb, țarul Ştefan Duşan (recunoaşterea oficială de la Constantinopol a patriarhiei sârbeşti a venit abia în anul 1375). Ierarhia bisericească sârbă, ca de altfel ca şi cea bulgară, a fost confruntată în secolele XII-XIV cu erezia bogomililor, precum şi cu tendințele clerului grec de a se infiltra în structurile ierarhice ale respectivelor Biserici ceea ce au şi reuşit mai târziu, după instaurarea stăpânirii otomane când patriarhia greacă şi-a regeneralizat autoritatea în spațiul sud-est european. În secolul XIV ca urmare a evoluției firești a vieții social-politice din spațiul carpato-dunărean sau constituit şi cele două țări române extracarpatice. Existau în spațiul românesc de multă vreme o serie de forme de organizare a vieții bisericeşti, de o parte şi de alta a Carpaților. În Balcani exista din anul 1020 o episcopie specială a românilor ce trăiau acolo. După crearea statelor feudale au luat ființă mitropolia Ungrovlahiei sau a Țării Româneşti, în anul 1359, şi a Moldovei (creată probabil în anul 1386 şi recunoscută canonic în anul 1401). O vreme, între anii 1370-1405 a existat o mitropolie şi la Severin. În numele patriarhiei ecumenice, care le-a dat legitimitate şi cărora le erau subordonate, cele două mitropolii, cu reşedința la Curtea de Argeş şi la Suceava, aveau autoritate canonică şi asupra credincioşilor transilvăneni ce aparțineau ortodoxiei.

O dată cu creştinarea lor în timpul marelui cneaz Vladimir, ruşii au intrat sub autoritatea canonică a patriarhiei constantinopolitane devenind ulterior cea mai numeroasă comunitate subordonată acesteia. În fruntea ierarhiei bisericeşti ruse se afla mitropolitul Kievului, ce a avut în subordine până la 15 episcopi.

În anul 1169, reşedinţa mitropolitului rus s-a mutat la Vladimir, iar ulterior s-a stabilit, după 1325, la Moscova, ce a devenit astfel în egală măsură centrul politic şi religios al Rusiei. O vreme a existat şi o mitropolie separată a Haliciului. În condiţiile complexe ale istoriei ruseşti a existat multă vreme o strânsă legătură între Biserica rusă şi patriarhie, mai ales că timp de mai multe veacuri majoritatea ierarhilor ruşi erau greci de origine. Biserica rusă s-a proclamat autocefală în anul 1448, rangul de patriarhie fiindu-i recunoscut de la Constantinopol abia în anul 1589.

Imediat după căderea Constantinopolului sub turci, o dată cu căsătoria marelui cneaz Ivan III cu Sofia, nepoata ultimului împărat bizantin Constantin XI Paleolog, la Moscova a început să circule teza despre cea de a treia Romă, ce va constitui ulterior una din bazele ideologice ale statului rus.

În întregul spaţiu al răsăritului ortodox a continuat să existe o importantă prezenţă a călugărilor. Monahismul a cunoscut o mare înflorire nu numai în Bizanţ ci şi în celelalte ţări ale ortodoxiei. Centrul vieţii monahale a continuat să fie la Muntele Athos („Grădina Maicii Domnului") unde au apărut treptat 17 mânăstiri greceşti cărora li s-au adăugat câte o mânăstire a bulgarilor, sârbilor şi ruşilor. Alte mânăstiri vestite erau la Muntele Sinai, în Thesalia. Au apărut în diferite state mânăstiri ce au devenit adevărate sanctuare ale popoarelor respective, precum Rila şi Bacicovo la bulgari, Peci, Gracianiţa, Studeniţa, Deceani la sârbi, Vodiţa, Cozia, Neamţ etc. la români, Lavra la Kiev etc.

În secolul al XIV-lea în Biserica creştină a avut loc o importantă dispută teologică o dată cu elaborarea de către Sfântul Grigorie Palama a doctrinei isihaste. Ulterior, această doctrină ce se opunea şi se deosebea de anumite interpretări occidentale s-a impus în ortodoxie, unde predomină şi astăzi.

Pe ansamblu, în veacurile XI-XV, ortodoxia, fără a cunoaşte evoluţii spectaculoase, s-a consolidat continuu şi a dat o coloratură specifică jumătăţii răsăritene a continentului european.

II.3. **Viața politică europeană între fărâmițare şi centralizare**

II.3.1. *Evoluția statului medieval occidental (sec. X-XV). Procesele de centralizare politică*

Statul poate fi definit drept un corp politic organizat, un ansamblu de instituții care exercită puterea asupra unui teritoriu şi asupra unei anumite populații. Aceste instituții pot fi incluse în două mari categorii: centrale (care cuprind monarhia, curtea regală şi aparatul de stat derivat din ea) şi reprezentative (adunări ale categoriilor privilegiate). Se poate observa că pe parcursul istoriei evului mediu au existat perioade în care a existat o erodare a instituțiilor centrale, şi în care puterea s-a exercitat la nivelul unor centre locale. De aceea, istoria evoluției statului în Occident trebuie să pună în lumină, pe de o parte, fenomenele de dezagregare, care au urmat dispariției Imperiului Carolingian, ca şi fenomenele de refacere a unei structuri statale puternice în anumite regiuni ale Europei.

Evoluția statului în Occident

După destrămarea imperiului carolingian, în teritoriile apusene (actuala Franță) titlul regal este deținut de Capețieni, familie aristocratică ale cărei domenii se găseau în zona Parisului. În spațiul german, după stingerea dinastiei ottoniene, titlul imperial este deținut de reprezentanți ai unor dinastii diferite, care nu reuşesc însă să stopeze procesul fărâmițării autorității la nivelul principatelor şi al oraşelor. Nici în Peninsula Iberică nu se poate vorbi de o regalitate puternică, deoarece cucerirea arabă din secolul al VIII-lea şi apoi tentativele creştine de recucerire duseseră la crearea mai multor regate de dimensiuni mici (Leon, Castilia, Aragon, Navara, Portugalia). Doar în Anglia puterea regală este mai mare, datorită cuceririi țării de către Wilhelm, ducele Normandiei, în 1066.

Etapele evoluției statelor medievale occidentale au fost în general cea a monarhiei senioriale, urmată de cea a monarhiei stărilor, în cadrul căreia se desfăşoară fenomenele de centralizare statală care conduc la instaurarea monarhiei absolute.

Monarhia seniorială

Folosirea sistemului relațiilor de vasalitate, considerat la început un mijloc de bună guvernare, a condus sub urmaşi lui Carol cel Mare la destrămarea imperiului şi la formarea unor numeroase centre de putere la nivel local. Regii stăpâneau doar nominal teritoriul statului, puterea reală fiind exercitată de diferiții feudali locali (principi, duci, comiți, marchizi, baroni, castelani etc.). Regăsim aceste fenomene de fărâmițare feudală întovărăşite adesea de anarhia ce caracterizează slăbirea puterii centrale a monarhului în Franța secolelor IX-XI, în Germania secolelor XIII-XV, etc.

De exemplu, în Franța, regele controla doar teritoriul din jurul Parisului, unde autoritatea sa era acceptată cu greu chiar de micii săi vasali. El era reprezentat pe domeniul său de prepoziți, care în calitatea lor de reprezentanți direcți ai regelui împărțeau dreptatea în numele acestuia, strângeau dările de la țărani şi convocau la oaste vasalii. Regele conducea regatul cu ajutorul curții regale (*curia regis*), la care participau însă doar micii vasali din comitatul de Paris. Puterea regală, extrem de slabă la urcarea pe tron a Capețienilor, se întăreşte în timp datorită impunerii principiului ereditar la urcarea pe tron şi a recunoaşterii caracterului sacru al regelui.

În Germania, puterea regală a slăbit după momentul de afirmare din timpul Ottonienilor. Titlul imperial purtat de regii germani a condus la risipirea resurselor țării în întreprinderi de prestigiu, desfăşurate dincolo de granițele țării şi în îndelungatul conflict dintre imperiu şi papalitate. Pe de altă parte, pentru a-şi asigura susținerea expedițiilor în Italia, împărații germani au atribuit o serie de privilegii marilor seniori laici şi ecleziastici. Germania se fărîmițează de la mijlocul secolului al XIII-lea într-o multitudine de principate asupra cărora împăratul nu mai exercită decât autoritatea nominală, fiind lipsit de instrumente reale de guvernare (armată, finanțe, instituții centrale).

În Peninsula Iberică, perioada monarhiei senioriale se caracterizează prin lupta împotriva cuceritorilor arabi a micilor principate (regatele Leon, Navarra, comitatul Barcelonei) constituite din secolele VIII-IX în nord. Seniorii iberici luptă adesea pe cont propriu cu regatele arabe rezultate din dizlocarea califatului de Cordoba. Progresele puterii regale s-au afirmat treptat, pe măsura extinderii regatelor creştine către sudul peninsulei.

Anglia se caracterizează prin menținerea unei autorități regale puternice după cucerirea normandă, deoarece Wilhelm Cuceritorul

implantează în fostul regat saxon vasalitatea după model francez, dar fără a îngădui formarea unor mari principate teritoriale cvasi-independente, ca pe continent. Toți marii seniori englezi sunt vasalii direcți ai regelui, care conduce întreg teritoriul regatului prin reprezentanții săi, şerifii, şi care impune pretutindeni, din secolul al XII-lea, un drept unitar (*common law*), în virtutea căruia judecători regali itineranți împart dreptatea. Dar încă de la începutul secolului al XIII-lea, marii baroni în alianţă cu clerul şi cu reprezentanții orăşenimii bogate reuşesc să impună o limitare a puterii regale prin Marea Cartă a Libertăților (*Magna Charta Libertatum*), urmată după o jumătate de secol (1265) de constituirea Parlamentului englez.

Instituțiile monarhiei senioriale

Fenomenele de fărâmițare a autorității centrale care au fost generate de instaurarea sistemului feudo-vasalic au făcut ca titlul monarhic în Occident să fie mai mult nominal, autoritatea regelui asupra teritoriului regatului să fie proporțională cu resursele pe care i le punea la dispoziție domeniul funciar stăpânit în nume propriu. Pierzându-se ideea caracterului public al statului, aşa cum fusese acesta definit de către romani, regele îşi datorează autoritatea pe care o mai are faptului că teoretic este suzeranul tuturor marilor seniori ai regatului şi nu poate fi vasalul nimănui. Bineînțeles, un rege poate fi vasalul altui rege, cazul cel mai cunoscut fiind al regelui Angliei, vasal regelui Franței pentru Normandia, Acvitania şi alte posesiuni de pe continent. Bazându-se pe sistemul relațiilor de vasalitate şi pe atribuțiile de mare senior pe care regele le are pe domeniul său personal, această etapă din evoluția statului medieval poate fi numită a *monarhiei senioriale.*

Monarhia reprezintă deci o instituție care garantează menținerea unității țării în fața pericolelor externe, dar şi interne, reprezentate de o excesivă fărâmițare a autorității. Regele este superior celorlalți mari seniori din cuprinsul regatului prin ungere, ceremonie cu caracter religios care subliniază faptul că deține autoritatea de la divinitate.

O altă instituție este reprezentată de curtea regală (*curia regis*), cuprinzând persoane care inițial asigură serviciul personal al regelui, dar care treptat primesc atribuții mai bine definite. Crearea unor servicii specializate, care să asigure gestionarea finanțelor, împărțirea dreptății, buna administrare prin intermediul cancelariei, este semnul maturizării statale. Armata este o altă instituție care evoluează treptat,

cuprinzând trupele puse la dispoziție de membrii curții regale, la care se adaugă oastea vasalilor regali, pe care aceştia trebuie să o pună la dispoziția suveranului în virtutea obligației lor de a-i da ajutor (*auxilium*) în caz de nevoie. O astfel de oaste era indisciplinată, marii feudali refuzând adesea să se supună unei conduceri unice; era instabilă, deoarece la expirarea termenului pentru care erau obligați prin jurământ să-şi urmeze la luptă seniorul, vasalii se puteau retrage din campanie fără să fie învinuiți de trădare. Pe de altă parte, progresele tehnicii militare făceau această oaste feudală din ce în ce mai puțin eficientă, astfel încât regalitatea a înlocuit treptat obligația vasalilor de a participa la luptă cu trupe prin plata unei taxe care a fost folosită pentru a recruta o armată de profesie.

Monarhia stărilor

Nesiguranța provocată de războaiele dintre feudali a determinat grupurile sociale care nu se puteau apăra singure, precum clericii şi orăşenii, să sprijine restabilirea autorității monarhice şi eliminarea fărâmițării. Clerul a pus la dispoziția regilor specialişti care să-i ajute în guvernare, sprijin prețios în condițiile în care de regulă doar oamenii Bisericii mai ştiau carte. Orăşenii au sprijinit regalitatea cu bani, prin împrumuturi şi impozite, cu trupe militare, sub forma milițiilor urbane, cu funcționari bine pregătiți începând din momentul renaşterii şcolilor urbane. A contribuit la creşterea puterii regale şi dezvoltarea economică, înflorirea comerțului şi a oraşelor, care au creat condițiile exercitării autorității pe o scară mai largă decât înainte, când economia naturală era regula, şi când legăturile între diferitele regiuni erau puține şi realizate cu greutate. Schimbările în tehnica şi organizarea militară, care au făcut să scadă rolul cavaleriei nobiliare în favoarea pedestraşilor înarmați cu arcuri, arbalete şi apoi cu arme de foc, au contribuit la reducerea rolului militar al nobilimii. În acelaşi timp însă, regalitatea care dispunea de resurse mai importante îşi forma armate mai moderne, alcătuite din profesionişti.

Consolidarea puterii regale se exprimă, de exemplu, în Franța, în faptul că regele este recunoscut acum ca judecător suprem în întreg regatul, că moneda sa circulă peste tot şi începe să elimine monedele locale ale principilor, că autoritatea sa este acum recunoscută şi de marii vasali din exteriorul domeniului regal. În Anglia, regele dispune de o armată proprie, de tip mai modern decât cea franceză, recrutată pe principii feudale. Deoarece convertise obligația feudală de

participare la oastea regală vreme de 40 de zile într-un impozit, regele poate întreține o armată mai numeroasă şi mai disciplinată, cu contingente specializate, precum vestiții arcaşi care au asigurat supremația engleză în primele faze ale Războiului de 100 de ani.

Monarhia, deşi consolidată, nu putea rezolva singură toate problemele guvernării, astfel încât a fost necesară colaborarea cu reprezentanții stărilor sociale privilegiate (clerul, nobilimea, orăşenii bogați). Aceştia au constituit adunări reprezentative, cunoscute sub diferite denumiri: *State Generale* în Franța (convocate pentru prima oară de către Filip cel Frumos, în 1302), *Parlament* în Anglia (din 1265), *Cortesuri* în Peninsula Iberică (apărute în secolul al XIII-lea). Convocarea acestor adunări a fost datorată nevoii crescânde de bani, pe care regii nu-i puteau obține de la supuşi fără consimțământul acestora, conform unui principiu roman actualizat, care spunea că ceea ce îi atinge pe toți trebuie consimțit de toți. In realitate, se pronunțau asupra problemei noilor impozite doar elitele din rândul fiecărei stări. În secolele XIII-XV, datorită colaborării dintre autoritatea monarhică şi aceste adunări ale reprezentanților stărilor privilegiate, statul medieval din anumite zone ale Europei este considerat *monarhie a stărilor*.

Instituțiile monarhiei stărilor

Tendința care se constată în țări precum Franța, Anglia, Spania, Portugalia este de întărire a puterii regale în detrimentul celei a marilor feudali. O contribuție importantă a avut-o stabilirea unor impozite percepute de pe teritoriul întregului regat. La început cu caracter extraordinar, impuse de nevoia purtării războaielor, taxele devin permanente şi regulate, punând astfel la dispoziția regalității sume incomparabil mai mari decât cele de care dispuneau principii teritoriali. Impunerea acestor contribuții s-a făcut cu ajutorul instituțiilor reprezentative care îi reuneau pe delegații stărilor privilegiate. Numite *State Generale* în Franța, *Cortesuri* în Peninsula Iberică, *Parlament* în Anglia, aceste *adunări ale stărilor generale* au susținut regalitatea în procesul de centralizare prin aprobarea impozitelor, dar au încercat, mai ales în condiții de criză, să împartă cu puterea centrală guvernarea statului. Eşuat în Franța şi Peninsula Iberică, acest deziderat a devenit realitate în cazul Angliei, unde Parlamentul începe din secolul al XII-lea să aibă un rol din ce în ce mai important în viața politică a țării. În afara acestor instituții reprezentative care acționau la scara întregii țări, existau şi *adunări ale*

stărilor provinciale, constituite la nivel local, şi care îşi asumau unele atribuţii privitoare la gestionarea treburilor locale.

Curia regală se specializează din ce în ce mai mult, apar funcţii bine definite, atribuite unor dregători care au atribuţii legate de serviciul personal al monarhului, dar şi privitoare la tezaur, cancelarie, armată etc. Din secolul al XIII-lea, cel puţin în Franţa, se constată separarea între serviciul principelui şi cel al statului, probabil şi sub influenţa redescoperirii lui Aristotel şi odată cu filosofia acestuia şi a ideii de stat ca formă naturală de organizare a umanităţii. Se conturează un *consiliu regal,* în care intră nobili, reprezentanţi ai clerului, legişti (*letrados* în Spania) care contribuie la dezbaterea şi luarea hotărârilor importante în politica internă şi externă a ţării.

Pentru o mai bună administrare a teritoriului, regalitatea apelează la o serie de organe locale, menite să asigure autoritatea regelui în teritoriu: prepoziţi, balivi, seneşali în Franţa, şerifi în comitatele engleze, coregidori în Spania. În general atribuţiile acestor reprezentanţi locali erau complexe: militare, administrative, fiscale, judiciare.

Tribunalele regale sunt alte instituţii importante în procesul întăririi puterii centrale. Dacă în perioada monarhiei feudale sau senioriale, împărţirea dreptăţii era un drept al fiecărui senior local, în monarhiei stărilor ia exercitarea justiţiei este concentrată în mâinile reprezentanţilor regelui. În Franţa, din secolul al XIII-lea, în urma specializării curiei regale apare Parlamentul, instanţă supremă de justiţie. Alături de acesta, din secolul al XV-lea, existau şi parlamente provinciale, cu aceleaşi atribuţii. În Anglia, tribunalele regale îşi extind competenţele la scara întregii ţări încă din secolul al XII-lea, paralel cu elaborarea unui drept comun, care să nu mai ţină seama de diferitele cutume locale.

În general, instituţiile cristalizate în timpul monarhiei stărilor se menţin şi se dezvoltă pe parcursul centralizării statale, evoluând în direcţia întăririi autorităţii regale în ţări ca Franţa, Spania sau Portugalia.

Statele centralizate

Centralizarea statală, procesul prin care sunt eliminate centrele locale de putere în favoarea unei unice puteri a monarhului, s-a desfăşurat în condiţii deosebite în diferitele regiuni ale Europei care au reuşit să depăşească starea de fărâmiţare. Centralizarea presupunea pe de o parte unificarea întregului teritoriu al ţării în jurul domeniului

stăpânit direct de rege (centralizare teritorială), iar pe de altă parte, stabilirea aceloraşi instituţii în tot regatul (centralizare instituţională). Ea s-a realizat prin cuceriri, cumpărări, căsătorii, care au condus la mărirea domeniului regal. Pe plan ideologic au fost importante şi argumentele teoretice aduse de redescoperirea filosofiei lui Aristotel ca şi a dreptului roman, prin intemediul *Codului lui Iustinian*. Dante sau Marsilio din Padova au contribuţii esenţiale în apărarea rolului statului în raport cu autoritatea ecleziastică. De asemenea, o serie de argumente teoretice în domeniul puterii regale au fost aduse de *legişti*. Oameni cu pregătire în domeniul dreptului, în momentul în care în Occident reîncep să se folosească legile scrise, de origine romană, în defavoarea legiuirilor nescrise, cutumiare, aceştia argumentează superioritatea regelui asupra principilor teritoriali şi faptul că deasupra lui nu există o altă autoritate. „Regele e împărat în regatul său", spun legiştii francezi în secolul al XIII-lea, opunându-se astfel în acelaşi timp şi puterii principilor locali, dar şi pretenţiilor împăratului german la o autoritate superioară celei regale.

Creşterea puterii monarhice în direcţia centralizării nu a fost posibilă în Germania şi Italia, unde condiţiile interne au condus la menţinerea fărâmiţării politice, predominând principatele şi oraşele-state.

Întărirea puterii regale

Între secolele XI-XIII au loc o serie de transformări economice şi sociale care au condus la stoparea procesului de fărâmiţare şi la inversarea acestuia, în sensul creşterii puterii la nivelul unui centru reprezentat de regalitate.

Pentru ca puterea regală să se exercite pe întregul teritoriu este nevoie ca ea să fie recunoscută de toţi supuşi, astfel spus, trebuie ca monarhul să se bucure de legitimitate. Forţa nu este suficientă, şi în general nu reprezintă mijlocul principal de sporire a legitimităţii, de aceea se apelează la mijloace mai subtile de convingere. Regii îşi afirmă un caracter sacru, care le este conferit de ungerea prezentă în ritualul de încoronare, prin care se manifestă calitatea lor de aleşi ai lui Dumnezeu. Originea divină a autorităţii acestora contribuie la apariţia treptată a unei veneraţii cvasireligioase privind persoana suveranilor şi la constituirea mitului bunului monarh. O expresie deosebită a acestui caracter sacru al monarhilor este capacitatea de a vindeca anumite boli, atribuită *regilor taumaturgi* din Franţa şi Anglia. Importanţa dinastiei, tranformată în simbol al regatului, este un alt mijloc de

întărire a legitimității.Transmiterea ereditară a tronului permite solidarizarea în jurul unei familii, considerată deținătoarea unei charisme de tip special. Regele trebuie să se manifeste ca promotor al justiției, binevoitor către toți, şi de asemenea trebuie să joace rolul apărătorului supuşilor săi în fața pericolelor reprezentate de războaiele cu duşmanii externi. Aceasta este de altfel principala justificare pentru dările care sunt impuse pe teritoriul întregului regat.

Poziția grupurilor sociale față de centralizare

Întărirea puterii regale nu se face însă cu uşurință, iar diferitele categorii şi grupuri sociale au atitudini diferite față de aceasta. Marea nobilime este în general ostilă, deoarece prin centralizare puterea ei este micşorată şi este obligată să accepte o disciplină impusă de regalitate, prin care pierd o serie de drepturi. Sunt însă şi mari nobili care au de cîştigat prin creşterea puterii regale, astfel că sprijină monarhia în efortul de centralizare. Mica nobilime, care are frecvent de suferit datorită abuzurilor marii nobilimi este în general favorabilă centralizării, mai ales că pentru ea intrarea în serviciul suveranului poate însemna acumularea de bogăție şi de prestigiu. Țărănimea este interesată mai ales de îmbunătățirea propriei situații şi de înlăturarea arbitrariului seniorilor locali, astfel că sprijină în general procesul întăririi puterii regale, mai ales datorită credinței larg răspândite că monarhul este bun, dar sfetnicii răi nu-i aduc la cunoştință suferințele poporului. Cel mai important sprijin dat de țărănime regalității este de fapt indirect, constând în plata impozitelor ce pun la dispoziția monarhilor mijloacele materiale necesare asigurării funcționării sistemului politic. Pe de altă parte, prin rezistența uneori armată în fața exploatării feudale, îi determină pe nobili să caute ajutorul regalității şi să fie astfel mai uşor de convins de avantajele întăririi puterii regale. Orăşenimea are nevoie pentru desfăşurarea activităților sale comerciale şi meşteşugăreşti de securitatea pe care o putere centrală o poate aduce statului, astfel că sprijină eforturile regalității de restabilire a ordinii. Cu cât curtea regală este mai importantă şi mai strălucitoare, cu atât creşte cererea de produse, pe care orăşenii sunt pregătiți să le pună la dispoziția regalității, ai căror furnizori devin. Orăşenii oferă monarhilor cadre bine pregătite în domeniul juridic (legiştii), funcționari, specialişti ai finanțelor. Şi nu în ultimul rând, contribuie la întărirea puterii regale prin plata impozitelor şi prin împrumuturile pe care le acordă monarhilor. Clerul are la rândul său

nevoie de protecție împotriva războinicilor, şi în schimbul acesteia oferă regalității justificări de natură spirituală, care să contribuie la sporirea legitimității acesteia. De asemenea, regii îşi aleg consilierii din rândul clerului, care-i pune la dispoziție ştiutori de carte, şi apelează la bogățiile Bisericii atunci când au nevoie presantă de bani. Deşi există şi momente de conflict între Biserică şi autoritatea politică, în linii mari se poate spune că principalul aliat al monarhilor europeni în cadrul procesului de centralizare a fost clerul.

Mecanismele realizării centralizării

Condițiile politice diferite au făcut ca procesul de centralizare să aibă caracteristici aparte în diferitele state ale Europei. În Franța, centralizarea, pe lângă aspectul instituțional, a avut o importantă componentă teritorială, fiind nevoie de integrarea în domeniul regal a teritoriilor controlate de mari nobili şi, de asemenea, punându-se problema eliberării unor părți ale teritoriului francez care erau stăpânite de englezi (în cadrul Războiului de 100 de ani). Deoarece Anglia fusese cucerită de normanzi de la anglo-saxoni în 1066, iar regele Wilhelm Cuceritorul împărțise pământul vasalilor săi direcți, aici nu au avut loc fenomene de fărâmițare atât de puternice precum în Franța, astfel că aspectul principal al centralizării a fost cel instituțional. În Peninsula Iberică, prin cucerirea arabă s-a introdus o linie de demarcație între teritoriile creştine şi cele stăpânite de Islam, ceea ce a făcut ca aici eliberarea de sub stăpânirea arabă şi unificarea instituțională să meargă în paralel.

Centralizarea în Franța

Dinastia capețiană a fost cea care a reuşit centralizarea politică a Franței. Regele Ludovic al VI-lea (1108-1137) dă semnalul luptei de restaurare a ordinii în domeniul regal, supunându-i pe marii seniori rebeli. Filip al II-lea August (1180-1223) reuşeşte să elimine aproape total stăpânirea engleză asupra unor teritorii franceze. Aceasta era datorată deținerii de către regele Angliei ca feude a Normandiei, ducatul din care pornise Wilhelm Cuceritorul şi a Acvitaniei, adusă ca zestre alături de alte teritorii de către Alienor de Acvitania, căsătorită cu Henric al II-lea (1154-1189). Domeniul regal se extinde spre sud, în Toulouse mai ales în urma cruciadei împotriva albigenzilor (eretici dualişti) şi spre est (anexarea comitatului de Champagne). În timpul

lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt (1226-1270) justiția regală se întăreşte şi se exercită pe teritoriul întregului regat, iar moneda regală, realizată din nou din aur, înlocuieşte monedele locale bătute de marii feudali. În timpul lui Filip al IV-lea cel Frumos (1285-1314) continuă mai ales procesul de centralizare instituțională, instituindu-se un sistem de impozite regulate. De asemenea, conflictul acestuia cu papalitatea, în timpul căruia societatea franceză s-a solidarizat în jurul regelui, a contribuit la consolidarea autorității monarhice. Războiul de 100 de ani (1337-1453) desfăşurat între Anglia şi Franța a părut să pună sub semnul întrebării progresele centralizării, datorită succeselor engleze şi a violentelor mişcări sociale de la mijlocul secolului al XIV-lea.

Războiul de 100 de ani

La începutul secolului al XIV-lea, centralizarea Franței părea intrată pe un făgaş ireversibil, dar conflictul izbucnit cu Anglia, şi cunoscut sub numele de „războiul de 100 de ani" avea să creeze mari probleme ambelor monarhii.

Cauzele generale sunt legate de menținerea unor teritorii ale Franței actuale în posesia regilor Angliei, care prestau omagiu de vasalitate regilor francezi, dar nesocoteau uneori obligațiile contractului vasalic. De altfel, una din cauzele imediate ale războiului a fost refuzul regelui Eduard al III-lea al Angliei să presteze omagiu regelui Franței pentru ducatul Guyenne (sud-vestul Franței).

O altă cauză priveşte rivalitatea franco-engleză pentru comitatul Flandrei, zonă foarte prosperă din punct de vedere economic, care depindea politic de Franța, dar era atrasă în sfera de influență a economiei engleze. În Flandra se dezvoltase postăvăritul, iar materia primă (lâna) provenea în mare parte din Anglia, ca atare schimburile comerciale între cele două zone erau foarte importante.

Un posibil factor favorizant este criza secolului al XIV-lea, care diminuând veniturile obținute de seniori pe seama țăranilor, îi îndeamnă pe aceştia să vadă din nou în război o sursă „onorabilă" de cîştiguri.

Cauza imediată a războiului a fost însă reprezentată de criza pentru succesiunea la tronul Franței deschisă prin moartea în 1328 a ultimului urmaş direct al regelui Filip al IV-lea cel Frumos. Cum toți fii regelui muriseră fără a lăsa urmaşi de sex masculin, se punea problema alegerii unui nou rege. Fiica lui Filip al IV-lea era căsătorită cu Eduard al II-lea, regele Angliei, şi fiul său, Eduard al III-lea, invoca

dreptul de a ocupa tronul. Marii nobili francezi invocă însă o prevedere a legii salice din secolul al VI-lea care nu permitea femeilor să moştenească pământ, şi susţin că tronul regatului nu se transmite prin femei. Cea mai apropiată rudă a defunctului rege pe linie masculină rămânea nepotul său de frate, din ramura Valois a familiei capeţiene, care urcă pe tron sub numele de Filip al VI-lea.

Războiul debutează în 1337 şi părea mai puţin favorabil englezilor, inferiori din punct de vedere numeric şi siliţi să lupte departe de ţara lor, înfruntând astfel dificultăţi de aprovizionare şi recrutare. Acestea sunt însă doar relative, căci regele Angliei are numeroase posesiuni pe continent, care pot servi ca bază de operaţiuni, şi sursă de provizii şi chiar de oameni. Pe de altă parte, există elemente de superioritate foarte importante în cazul Angliei. Obiceiul englez de a se răscumpăra cu bani serviciul militar datorat în cadrul relaţiilor feudo-vasalice, precum şi impozitele aprobate de Parlament îi ofereau regelui posibilitatea să întreţină o armată profesionistă. Arcaşii englezi, recrutaţi dintre ţăranii liberi şi pricepuţi în mânuirea celor mai ucigătoare arme la distanţă existente pe vremea aceea, s-au dovedit superiori în faţa cavaleriei greu înarmate franceze.

La Crecy în 1346 şi la Poitiers în 1356, cavaleria franceză, greoaie şi indisciplinată, a fost zdrobită de arcaşii englezi. De altfel, în faţa unei noi tehnici de luptă, care permitea uciderea de la distanţă, cavalerii erau aproape neputincioşi, ei fiind obişnuiţi cu lupta de aproape, în care scopul nu era uciderea adversarului ci capturarea lui în scopul obţinerii unei răscumpărări.

Acest lucru i se întîmplă şi regelui Ioan cel Bun (1350-1364), luat prizonier la Poitiers şi silit să se răscumpere cu o sumă exorbitantă. Aceasta a amplificat criza din Franţa, unde se declanşează profunde mişcări sociale. Reprezentanţii oraşenilor în frunte cu Etienne Marcel, starostele negustorilor din Paris, constatând ineficienţa regelui şi a marii nobilimi, încearcă să instituie controlul regalităţii de către Statele Generale. În acelaşi timp se declanşa şi marea răscoală a ţăranilor, Jacqueria, întrucât aceştia erau exasperaţi de jafurile mercenarilor lipsiţi de plasament după înfrângerea de la Poitiers şi convinşi de inutilitatea nobilimii care nu fusese în stare să apere regatul, lăsându-se înfrântă succesiv de englezi. Între mişcarea oraşenilor şi răscoala ţărănească nu exista unitate de obiective, nici coordonare, şi cu sprijinul lui Carol cel Rău, regele Navarrei, ambele au fost înfrânte.

În faza a doua a războiului, Carol al V-lea (1364-1380) a reuşit să pună capăt seriei de victorii engleze. În primul rând el a luat o serie de măsuri pe plan intern, dintre care cea mai importantă este transformarea contribuţiilor extraordinare plătite de supuşii săi pentru război în impozite permanente. Astfel, şi regalitatea franceză avea la dispoziţie o sursă de venituri mai puţin supusă hazardului. Pe de altă parte, regele a numit în fruntea armatei comandanţi pricepuţi, cum a fost conetabilul Du Guesclin, şi a început să recurgă la o tactică asemănătoare celei engleze, prin folosirea în măsură mai mare a infanteriei. Au fost evitate noi confruntări decisive, războiul fiind transformat într-unul de uzură, al cărui scop era, pentru francezi, să distrugă bazele de aprovizionare pe care englezii le aveau pe continent. Treptat-treptat englezii au fost obligaţi să se retragă din Franţa, unde spre 1380 mai stăpâneau doar câteva oraşe (Calais, Bordeaux, Bayonne).

Deşi confruntată şi ea cu grave probleme datorită răscoalei ţărăneşti condusă de Watt Tyler şi a efectelor pe termen lung ale ciumei din 1348-1349, Anglia reuşeşte să preia din nou iniţiativa spre sfârşitul secolului. La Azincourt, în 1415, victoria engleză făcea să treacă din nou sub controlul Angliei o mare parte din Franţa: ducatul Guyenne, teritoriile de la nord de Loara, inclusiv Parisul. Tratatul de la Troyes din 1420 oferea conflictului o rezolvare extrem de favorabilă Angliei. Fiica regelui Carol al VI-lea, Caterina, se căsătorea cu Henric al V-lea, regele Angliei, şi fiul ce urma să se nască din acestă căsătorie trebuia să domnească peste ambele regate. Se preconiza astfel crearea unui mare regat situat pe ambele maluri ale canalului Mânecii, şi în care Franţa ar fi jucat probabil rolul de anexă continentală a Angliei.

Se pierduse însă din vedere puterea sentimentelor populare antiengleze, cristalizate în timpul deceniilor de război, şi patriotismul care se închega în jurul ideii de Franţa. Acestea au făcut posibil succesul uluitor al acţiunii Ioanei d'Arc, o ţărancă de 19 ani din Lorena, care afirmând că aude voci divine ce o sfătuiesc, reuşeşte să-l determine pe prinţul Carol (delfinul), înlăturat de la moştenirea regatului, şi care mai stăpânea doar sudul Franţei, să-i pună la dispoziţie o armată. Într-o atmosferă de entuziasm religios, în fruntea acesteia, Ioana reuşeşte în 1429 să despresoare oraşul Orleans, asediat de englezi, şi a cărui cucerire le-ar fi permis acestora să înainteze spre teritoriile sudice, aflate încă sub control francez. De asemenea, ea reuşeşte să determine ungerea ca rege a lui Carol la Reims, locul tradiţional de încoronare, care conferea

legitimitate. Aceasta îi era lui Carol al VII-lea cu atât mai necesară cu cât în 1431, micul Henric al VI-lea, fiul regelui englez şi al prinţesei franceze, era încoronat rege la Paris. Prinsă de englezi, Ioana d'Arc a fost judecată şi arsă pe rug pentru erezie, în 1431, la Rouen. Dar reacţia de raliere în jurul regelui legitim pe care ea o declanşase a continuat, şi Franţa preia definitiv iniţiativa în conflictul ce dura deja de prea multă vreme. Carol al VII-lea reuşea, până la 1453, să elibereze toate teritoriile aflate sub control englez, cu excepţia portului Calais (pierdut de Anglia în favoarea Franţei abia în 1558).

Războiul de 100 de ani a fost una dintre cele mai importante manifestări ale crizei secolului al XIV-lea, agravând o situaţie şi aşa complicată din cauza regresului economic şi demografic. În afara pierderilor umane şi materiale, el a pus în câteva rânduri în discuţie harta politică a Occidentului, pe care se contura un regat anglo-francez.

Îndelungatul conflict a avut şi consecinţe mai puţin negative, cum ar fi cristalizarea sentimentelor patriotice atât la francezi, cât şi la englezi, pentru care începe să nu mai fie importantă doar apartenenţa lor la *respublica christiana*, ci şi calitatea de supuşi ai unui regat sau ai altuia. Franceza, limba oficială a regatului englez din vremea cuceririi normande, încetează să mai joace acest rol, şi engleza îşi recapătă întreaga demnitate.

În Franţa, sfârşitul războiului a creat şi premisele desăvîrşirii centralizării statale, prin integrarea în domeniul regal nu doar a teritoriilor recucerite de la englezi, ci şi a altora. În timpul lui Ludovic al XI-lea este ocupat ducatul Burgundiei, care fusese transformat de regele Ioan cel Bun într-un apanaj pentru fiul său, Filip cel Îndrăzneţ, şi care se transformase în timpul ducilor următori într-un stat cvasi independent. Urmaşul său la tron, Carol al VIII-lea, se căsătoreşte cu moştenitoarea ducatului Bretaniei, care este astfel la rândul său alipit domeniului regal.

Unificarea teritorială şi consolidarea puterii regale devin realităţi ireversibile în timpul domniilor lui Ludovic al XI-lea (1461-1483) şi Carol al VIII-lea (1483-1498), cu care se poate considera că a început chiar trecerea la monarhia absolută.

Centralizarea în Anglia

În Anglia, după cucerirea normandă regele a stabilit clar obligaţiile vasalice atât pentru cei care îl urmaseră de pe continent, cât şi pentru acei nobili anglo-saxoni cărora li s-a permis păstrarea pământurilor. Puterea

regală a slăbit totuşi şi în Anglia, în urma unor lupte dinastice din secolul al XII-lea, ceea ce a pus în faţa regelui Henric al II-lea Plantagenetul sarcina întăririi acesteia. De o deosebită importanţă au fost reforma militară, prin care se crea o armată profesionistă, şi reforma judiciară, care extindea la scara întregului regat competenţele tribunalului regal. O nouă criză apare în timpul regelui Ioan fără Ţară (1199-1216), care, deposedat de feudele din Franţa, este obligat să acorde o serie de privilegii nobilimii, clerului, oamenilor liberi în general, consemnate în *Magna Charta Libertatum* (1215). În urma altei confruntări între regalitatea engleză şi răzvrătiţi aparţinând stărilor privilegiate, în 1265 este convocată o adunare reprezentativă considerată de către istorici drept începutul Parlamentului englez şi al colaborării acestuia cu regalitatea. În timpul lui Eduard I (1272-1307), care a dus numeroase lupte ce au necesitat fonduri importante, (cruciade, cucerirea Tării Galilor, războiul împotriva Scoţiei), Parlamentul este convocat frecvent şi îşi întăreşte puterea. Războiul de 100 de ani transformă Parlamentul într-un organism de control al puterii regale. Înfrângerea în războiul de 100 de ani a dat posibilitate Angliei să se concentreze asupra problemelor interne şi, după depăşirea crizei reprezentată de luptele dintre familiile aristocratice de Lancaste şi York în cadrul *Războiului celor două roze* (1455-1485), să înainteze pe calea instaurării monarhiei absolute, prin venirea la putere a lui Henric al VII-lea Tudor (1485-1507).

Centralizarea Spaniei

În Peninsula Iberică erau constituite regate separate în Castilia, Aragon, Leon, Portugalia, care se confruntau cu opoziţia reprezentată de marii nobili (*grandes*). Acestia foloseau elemente ale foarte numeroasei nobilimi mici (*hidalgos*) pentru a-şi constitui armate cu care să lupte împotriva arabilor. Începută la cîţiva ani după pulverizarea de către arabi a regatului vizigot, lupta de eliberare a peninsulei de sub stăpânirea arabă (*Reconquista*) avea să capete dimensiuni cu adevărat importante după slăbirea puterii Spaniei musulmane, la începutul secolului al XI-lea.

Reconquista

Măcinat de lupte interne, regatul vizigot se prăbuşea cu o extremă rapiditate sub atacurile începute de arabi în 711, o dată cu invazia berberului Tarik. În şapte ani, aproape întreaga Penisulă

Iberică era cucerită şi organizată mai târziu sub forma califatului de Cordoba, cu excepţia regiunilor muntoase şi greu accesibile din nord, unde se menţinuseră mici state creştine, precum regatele Asturiilor, Leon şi Navarra. În secolele VIII-IX, disensiunile interne din aceste regate nu permit ofensiva împotriva Islamului, dar nici nu îngăduie avansul arabilor dincolo de linia Coimbra-Toledo-Guadalajara.

Unele succese în lupta împotriva maurilor au cauze externe, fiind legate de întemeierea de către Carol cel Mare a unei mărci de graniţă în nordul Cataloniei, transformată apoi în comitatul Barcelonei. Carol eşua însă în încercarea de a avansa către sud şi, în urma ridicării asediului Saragosei, ariergarda francă, avându-l în frunte pe comitele Hruotland, este masacrată în munţi de către basci (778).

La mijlocul secolului al IX-lea, se afirmă regatul Asturiilor, care se extinde până la râul Duero. În secolul al X-lea se pun şi bazele Castiliei, în jurul oraşului Burgos. Arabii însă reacţionează şi, către anul 1000, aceste progrese creştine sunt oprite pentru o vreme.

Pe la mijlocul secolului al XI-lea, Califatul de Cordoba se prăbuşea, fiind înlocuit cu 23 de mici regate independente, *taifas*, aflate adesea în conflict unele cu altele. De această situaţie profită creştinii care avansează spre sud, cucerind în 1080 Toledo. Dar tot în secolul al XI-lea poziţiile arabilor din Peninsula Iberică sunt întărite prin venirea berberilor Almoravizi din nordul Africii. În lupta împotriva maurilor se evidenţiază Rodrigo Diaz de Bivar (1040-1099), devenit erou al cântecelor epice sub numele de Cid, care cucereşte în 1094 regatul Valenciei. Acesta este însă pierdut de creştini la moartea sa. Secolul al XI-lea este şi martorul conturării ideii de război sfânt al creştinilor împotriva Islamului, care anunţă ideea de cruciadă. Papalitatea îi sprijină pe cavalerii de dincolo de munţi (franci, gasconi, burgunzi, poitevini) să participe la lupta cu arabii, oferindu-le iertarea păcatelor care mai târziu va fi acordată şi cruciaţilor.

În secolul al XII-lea iniţiativa este preluată de regatul Aragonului, care, sub regele Alfonso, cucereşte aşezări maure de la sud de rîul Ebru şi include în regat, printr-o uniune personală, comitatul Barcelonei. Aceasta oferea însă Aragonului ieşirea la mare care îl orienta pentru câtăva vreme spre o politică mediteraneeană (cucerirea insulelor din bazinul occidental şi instalarea în Sicilia, în 1266 şi în sudul Italiei).

La 1172 arabii beneficiază de noi întăriri: sosesc în Spania Almohazii, berberi ce succedaseră în Africa de nord Almoravizilor. Ca

reacție se produce concertarea forțelor creştine, sprijinită de papa Inocențiu al III-lea care încredințează arhiepiscopului de Toledo sarcina de a organiza o cruciadă împotriva arabilor. Sub conducerea regilor din Castilia, Aragon şi Navarra, cavalerii creştini obțin în 1212 victoria de la Las Navas de Tolosa, care reprezintă punctul crucial al Reconquistei. Portugalia, ce dobândise în secolul al XII-lea (1143) calitatea de regat independent, se extinde spre sud. Castilia şi Aragonul avansează şi ele în aceeaşi direcție, astfel că în 1270 arabii nu mai deținеau decât Granada şi alte câteva mici teritorii.

Reconquista va fi reluată cu succes abia la sfârşitul secolului al XV-lea, când, prin cucerirea emiratului Granadei, în 1492, de către regatele unite ale Castiliei şi Aragonului, se încheia recucerirea Peninsulei Iberice de către creştini. Se creau astfel condițiile expansiunii spaniole peste mări, ca o prelungire dincolo de ocean a luptelor împotriva necredincioşilor, care constituiseră timp de secole rațiunea de a fi a nobilimii iberice.

Intărirea puterii regale

Cu poziții consolidate datorită luptei împotriva Islamului, marii nobili au forța şi voința de a se opune a puterii regale. Aceasta progresează totuşi, pe baza aceleiaşi esențiale activități militare. Sancho cel Mare reuşea să reunească sub o singură stăpânire, în primele decenii ale secolului al XI-lea, regatele Aragonului, Castiliei, Navarei, dar la moartea sa, în 1035, unitatea aceasta momentană dispărea. Puterea monarhică a crescut şi datorită folosirii dreptului roman în sprijinul consolidării autorității monarhului, cum demonstrează codificarea juridică din timpul regelui Alfonso al X-lea al Castiliei (1252-1284). Cortesurile au apărut de timpuriu în spațiul peninsulei, fiind convocate în regatul Leonului în 1188. Ele sunt un element care limitează, între secolele XIII-XV, autoritatea monarhilor iberici. Pe de altă parte, frământările interne, luptele dinastice ca şi orientarea regatului Aragonului spre Italia (unde ocupă Sicilia, Sardinia, Neapole) şi în general spre Mediterana au încetinit reconquista, condiție esențială a unificării şi centralizării instituționale. Căsătoria dintre Isabela, moştenitoarea tronului Castiliei şi Ferdinand, moştenitorul din Aragon, urmată de înscăunarea lor în 1479, au creat condițiile unificării Spaniei şi cuceririi emiratului de Granada, ultimul teritoriu stăpânit în peninsulă de mauri. Deşi în timpul domniei lor fiecare dintre cele două țări şi-a menținut instituțiile proprii, domnia

lor a însemnat totuşi sfârşitul procesului de centralizare în Spania. Nepotul lor, Carol, urcat pe tron în 1516, a desăvârşit unificarea politică şi a instaurat în Spania monarhia absolută.

II.3.2. *Fărâmițarea politică în Germania şi Italia*

Cu destine unite din perioada Ottonienilor, Germania şi Italia au o evoluție politică asemănătoare, în sensul că în ele se menține fărâmițarea care în Franța şi Anglia fusese înlocuită de centralizarea monarhică. Această situație are cauze multiple.

Atât Germania cât şi Italia sunt lipsite de unitate economică, diferitele lor regiuni orientându-se spre centre cu interese adeseori divergente. De exemplu, oraşele din nordul Italiei sunt orientate spre bâlciurile din Champagne şi spre Flandra, pentru ca mai târziu Genova şi Veneția să aibă interese concurente în Imperiul Bizantin şi în Marea Neagră; sudul Italiei e mai puternic legat de Mediterana; oraşele din nordul Germaniei au interese în Marea Baltică, în vreme ce zonele din sud sunt mai apropiate de Italia sau Franța.

Afirmarea papalității a constituit un alt factor al menținerii diviziunii politice în cele două zone. Existența unui stat teritorial condus de episcopul Romei în centrul Italiei a împiedicat până în epoca modernă orice tentativă de a reface unitatea peninsulei. Pe de altă parte, regele Germaniei şi papa intră într-un sistem complex de interacțiuni. Ca să devină împărat, regele Germaniei trebuie să fie recunoscut de către papă, ceea ce-i conferă o autoritate superioară, chiar dacă nominală, asupra celorlalți principi ai creştinătății. La rândul său, papa îşi datorează frecvent alegerea sprijinului pe care i-l oferă împăratul, chiar dacă teoretic, de la mijlocul secolului al XI-lea, decretele lui Nicolae al II-lea scoseseră desemnarea papilor de sub influența puterii laice. Şi papa şi împăratul se consideră investiți cu misiunea de a conduce creştinătatea. Dacă papa se poate baza în realizarea pretențiilor sale pe sprijinul unui cler răspândit în tot Occidentul, din ce în ce mai disciplinat în urma reformei gregoriene, împăratul trebuie să folosească în primul rând resursele Germaniei.

Însă situația internă din Germania, în care feudalizarea progresează mai încet decât în Franța sau Anglia, nu oferă o bază solidă visului imperial, cu care interesele germane intră rapid în conflict. Împăratul nu dispune, ca în Franța, de un domeniu feudal, în jurul căruia să se realizeze centralizarea. Şi atunci când confiscă

feudele unor vasali răsculați, suveranul nu le păstrează în nume propriu, ci le oferă altor vasali (domeniile lui Henric Leul).

În plus, conflictele deschise dintre împărat şi papă slăbesc şi mai mult puterea primului în spațiul german, contribuind decisiv la menținerea fărâmițării. Pentru a beneficia de sprijin în lupta cu papalitatea sau pentru realizarea ambițiilor italiene, împărații fac numeroase concesii, sau sunt siliți la acestea de o feudalitate oricând gata să se alieze cu duşmanii.

Pentru Italia, o cauză a menținerii fărâmițării a fost afirmarea puternică a autonomiilor urbane, care a condus la frecvente lupte între oraşe pentru supremație. De asemenea, instaurarea dominației arabe, apoi normande, angevine sau aragoneze în sudul peninsulei a fost un alt factor care şi-a avut contribuția la eşecul oricărei tentative de unificare.

Germania

Imperiul este privit, după dispariția Ottonienilor, din ce în ce mai mult ca suma celor trei regate ce îl constituie: Germania, Italia şi Burgundia. Germania, care în vest incorporase Lotaringia (viitoarea Lorenă), ce nu se orientase încă hotărît spre Franța, se extinde spre est pe seama slavilor. Până în secolului al XI-lea, organizarea internă este cea moştenită de la Carolingieni şi Ottonieni, cu funcțiile de comite şi de duce teoretic revocabile de către rege, şi cu rolul important al unui cler supus şi fidel autorității monarhice. Dinastia franconiană, instaurată în 1025, a încercat, mai ales prin Henric al IV-lea (1056-1106), să ducă o politică de centralizare monarhică şi de restaurare a controlului asupra Bisericii, pe cale să-şi afirme independența ca urmare a reformei gregoriene. Între regele german şi papa Grigore al VII-lea intervine disputa asupra dreptului de a investi în înaltele funcții bisericeşti, aşa numita „luptă pentru investitură". Miza era de fapt asigurarea controlului asupra clerului, şi deşi conflictul se termină cu un compromis (Concordatul de la Worms, 1122), rezultatul este dispariția „bisericii imperiale" care sprijinise până atunci autoritatea monarhică în fața aristocrației laice. Principii sunt beneficiarii deceniilor de conflict, în care se produce teritorializarea ducatelor etnice şi formarea a zeci de principate teritoriale, aparținând aristocrației laice sau ecleziastice (familiile Staufen, Welf, Supplinburg, episcopii de Mainz, Köln, Hamburg, Bremen, Salzburg, etc.). Ca urmare a puterii acumulate, aceştia au un rol din ce în ce mai important în alegerea regelui, principiul ereditar nefiind recunoscut.

În 1125 urma la conducerea Germaniei dinastia Staufenilor (Hohenstaufen), care încerca la rândul ei să realizeze centralizarea statului în sensul în care evoluau deja regatele Franței, Angliei sau Siciliei. Frederic I Barbarossa (1152-1190) a restaurat autoritatea monarhică, folosind în favoarea sa relațiile feudo-vasalice, supunându-i pe principii teritoriali ce uzurpaseră bunuri regale în timpul „certei pentru investitură", şi constituind un domeniu regal în sud-vestul Germaniei (Suabia, Alsacia, Palatinatul) pe care îl controla prin intermediul unor ministeriali de origine servilă. Însă teritoriile pe care le obține în urma victoriei împotriva vasalului său Henric Leul, ce îşi stabilise o puternică bază în estul Germaniei (Bavaria, Saxonia, ținuturi de la răsărit de Elba), nu le include în cadrul acestui domeniu, ci le oferă altor vasali. De altfel, el asociază la conducere marii feudali, care se constituie în grupul închis al „principilor imperiului" (*Fürsten*). În scopul întăririi puterii sale reuşeşte să controleze din nou numirile în înaltele funcții eclesiastice, obținând astfel un episcopat care să-l sprijine în reluarea luptei cu papalitatea. Dornic să promoveze ideea imperială potrivit căreia trebuia să beneficieze de stăpânirea asupra întregii lumi creştine (*dominium mundi*) nu acceptă afirmarea independenței oraşelor italiene şi nici a regatului normand din Sicilia. Conflictul cu oraşele din Italia de nord, grupate în liga lombardă, conduce în cele din urmă la înfrângerea forțelor imperiale la Legnano (1174). Acest conflict a contribuit de asemenea la diminuarea autorității sale în Germania, întrucât a fost silit să facă concesii principilor în schimbul sprijinului militar al acestora. În calitate de împărat participă la cruciada a III-a, cu ocazia căreia îşi găseşte sfârşitul în 1190, înecat într-un fluviu din Anatolia.

După moartea sa, autoritatea regală de-abia restaurată în Germania este din nou pusă în discuție, întrucât fiul său, Henric al VI-lea (1190-1197) a fost preocupat mai mult de problemele Siciliei, adusă moştenire de soția sa Constanța, fiica ultimului rege normand din insulă, Roger al II-lea. Între 1197 şi 1209 a urmat o perioadă de anarhie, „micul interregn", marcată de luptele între diferitele facțiuni ale principilor, dintre care Welfii erau principali opozanți ai Staufenilor. Fiul său, Frederic al II-lea (1215-1250), urcă pe tronul german şi imperial în calitatea sa inițială de rege al Siciliei. Imperiul pe care doreşte el să-l construiască e unul mediteraneean, centrat pe Sicilia şi pe Italia, pe care încearcă s-o unifice. De aceea, ca să-şi asigure liniştea în Germania, face importante concesii principilor laici şi eclesiastici. *Confederatio cum principibus ecclesiasticis* (1220)

consfinţea renunţarea la drepturile regaliene şi la controlul alegerilor în funcţiile episcopale. Principii laici primeau la rândul lor, prin *Statutum in favorem principum* (1231), dreptul să exercite pe plan local puterea militară, adminstrativă şi judecătorească. Deplasarea centrului de greutate al imperiului spre sud este ilustrată şi de stabilirea capitalei la Palermo, unde străluceşte o curte cosmopolită, unde preocupările intelectuale datorează mult influenţelor arabe sau bizantine. Calitatea sa de împărat i-a impus plecarea în cruciadă, în 1228 reuşind să obţină prin negocieri, de la sultanul Egiptului, stăpânirea creştinilor asupra Ierusalimului. În ultimii ani ai domniei se confruntă cu reluarea conflictului cu oraşele italiene şi cu papalitatea.

După moartea sa, imperiul se prăbuşea din nou în anarhie, nici un candidat nereuşind să-şi impună autoritatea asupra întregii Germanii din 1254 până în 1273 („marele interregn"). Fărâmiţarea politică atingea punctul ei culminant şi ideea imperială îşi demonstra pentru totdeauna eşecul. Din timpul domniei lui Rudolf de Habsburg (1273-1291), ales de principi datorită lipsei de forţă reală, nu se mai practică încoronarea la Roma, iar Italia şi Burgundia nu mai contează pentru imperiul devenit un stat german. Rudolf este mai preocupat să mărească domeniul familiei sale, din care fac parte de acum înainte cu titlu eraditar Austria, Stiria, Carintia, Carniolia.

În 1308 puterea imperială trecea la familia de Luxemburg, al cărui principal reprezentant a fost Carol al IV-lea (1346-1378), care a consacrat prin Bula de Aur (1356) principiile alegerii împăratului. În desemnarea împăratului papa nu mai are nici un rol, alegerea acestuia fiind atribuită celor şapte principi electori, trei ecleziastici (arhiepiscopii de Mainz, Köln şi Trier) şi patru laici (regele Boemiei, markgraful de Brandenburg, comitele palatin şi ducele de Saxa-Wittenberg). Împăratul era doar suzeran şi judecător suprem, fiind lipsit de mijloacele exercitării unei puteri efective. Nu existau armată, finanţe, organe judecătoreşti subordonate împăratului, iar Dieta imperială (Reichstag), cu competenţe mai largi, scăpa autorităţii monarhului. O încercare de reformă a sistemului politic al imperiului a încercat Sigismund de Luxemburg (1410-1437), eşuând din pricina lipsei de mijloace şi a obiectivelor prea ample pe care şi le-a propus. O *dietă* (adunarea de stări din Germania) reunită la Frankfurt în 1427 încearcă să reformeze statul german, decretând recrutarea unei armate imperiale şi impozite regulate, dar rezultatele nu sunt cele aşteptate. După terminarea războiului în Cehia, Sigismund, al cărui prestigiu sporise între timp şi prin rolul avut la începutul Conciliului de la Basel

(1431), propune Dietei un plan de reorganizare care purta chiar numele său (*Reformatio Sigismundi*). Planul prevedea întărirea puterii centrale, definirea mai bună a administrației locale, reorganizarea finanțelor, justiției, armatei. Aplicate, cele 16 articole ale proiectului ar fi transformat Germania într-o monarhie centralizată, cu instituții puternice şi eficiente, dar singurele hotărâri transpuse în practică sunt cele referitoare la reforma tribunalelor. În pofida eforturilor sale, autoritatea imperială rămâne slabă în Germania, care evoluează în direcția federalizării.

Imperiul se contura astfel la sfârşitul secolului al XIV-lea ca o federație de principate teritoriale (peste 300), şi în pofida altor încercări de reformă avea să rămână astfel până la desființarea sa de către Napoleon în 1806.

Italia

Avântul comercial şi meşteşugăresc a asigurat, mai ales din secolul al XI-lea, întărirea oraşelor din nordul Italiei, care pentru a-şi apăra interesele economice au încercat pe orice cale să-şi sporească libertățile în raport cu puterea politică. Profitând de incapacitatea împăratului de a-şi exercita puterea efectivă în zonă, mai ales în contextul luptei pentru investitură, comunele italiene obțin largi privilegii care le permit pe termen lung să se manifeste ca republici urbane independente. Această libertate a oraşelor este mai rar întâlnită în zonele centrale şi sudice, unde autoritatea statului papal şi mai ales a regatelor Siciliei şi ulterior al Neapolelui exercită încă un control puternic. De slăbirea puterii împăratului au profitat şi unii feudali locali, care au constituit principate teritoriale independente.

În aceste condiții, în Italia se întîlneşte o largă varietate de organizări statale şi regimuri social-politice: republici urbane (oraşe state care au supus autorității lor un întins teritoriu înconjurător), principate teritoriale (ducate, marchizate, seniorii), statul papal, regatul celor două Sicilii (mai târziu al Neapolelui). Orientările economice diferite şi divergența interselor politice aduc adesea oraşele şi statele italiene în conflict unele cu altele. Cel mai răsunător conflict este cel ce-i opune în timpul luptei pentru investitură pe partizanii împăratului, *ghibelinii* (de la castelul Weiblingen al Hohenstaufenilor), partizanilor papei, *guelfii*, (de la familia germană Welfen, adversarii Stuafenilor). În mare, oraşele din nord sunt guelfe, iar cele din centru şi Toscana se împart între guelfi (Florența, Pisa) şi

ghibelini (Sienna). Foarte adesea însă aceste denumiri nu mai desemnează atitudinea politică a unui grup urban, ci lupta pentru putere între diferite facțiuni.

Dintre republicile urbane, merită analizat, în primul rând cazul Veneției. Întemeiată în insulele din lagună prin secolul al V-lea de populația ce se retrăgea din calea invaziilor barbare, a căpătat repede un rol comercial important, mai ales datorită relațiilor cu Orientul prin Imperiul bizantin, sub autoritatea nominală căruia a continuat să se afle. Din secolul al X-lea constatăm o autonomie din ce în ce mai mare, concretizată în instituțiile orașului definit ca o republică nobiliar-patriciană. Autoritatea centrală, cu funcții însă mai mult reprezentative şi limitate de o serie de instituții aparținea fostului duce bizantin, numit acum doge. Conducerea aparținea de fapt Marelui Consiliu, alcătuit din câteva sute de persoane, recrutate din rândul nobilimii şi patriciatului, şi care în 1297 se închide în fața pătrunderii reprezentanților din familii mai noi. Din rândul acestuia, în secolul XII-XIII se desprind alte instituții, menite să asigure o mai mare eficiență a deciziilor. Micul consiliu, din care făceau parte dogele şi 6 consilieri; Senioria, alcătuită din Micul consiliu şi cei trei şefi ai Tribunalului suprem; Senatul, din care făceau parte 60 de membri ai Marelui consiliu. Pentru a împiedica tentativele de răsturnare a ordinii constituite, în secolul al XIV-lea a fost creat Consiliul celor 10, însărcinat cu supravegherea cetățenilor, care constituia de fapt o adevărată poliție politică, ridicând la rang de practici curente spionajul şi delațiunea.

Genova, principala rivală comercială a Veneției, era condusă de un doge, împreună cu un Mare Consiliu.

Florența s-a desprins în secolul al XII-lea de sub autoritatea marchizilor de Toscana şi s-a organizat în comună condusă de consiliul celor 12 consuli şi consiliul format din cca. 100 cetățeni de vază. În secolul al XIII-lea, ca urmare a afirmării politice a breslelor, conducerea orașului se restructurează, în componența Senioriei, principalul organ de conducere, intrând reprezentanți ai breslelor mari şi mijlocii, care prin Sentințele dreptății din 1293 împiedică accesul la funcții al membrilor familiilor nobiliare şi patriciene vechi. Mai exista un *gonfalonier* (stegar) al dreptății (judecător suprem şi comandant al trupelor urbane) şi, începând din secolul al XIV-lea, 8 priori (reprezentanți) ai breslelor. Observăm că spre deosebire de Veneția, unde se consolidase regimul nobiliar-patrician, la Florența s-a trecut la un regim corporativ. În secolul al XV-lea însă, puterea politică a fost

acaparată de membrii bogatei familii Medici, fără ca aparent magistraturile republicii să se schimbe. Primul a fost Cosimo cel Bătrân, care între 1434 şi 1464 impune în principalele funcţii de conducere oameni aflaţi sub influenţa sa, apoi aceeaşi politică a fost dusă de fiul său Pietro (1464-1469) şi de nepotul său Lorenzo Magnificul (1469-1492). Puterea familiei de Medici a fost răsturnată în 1494, în contextul războaielor italiene, dar restaurată cîţiva ani mai târziu. Florenţa se transforma într-un principat teritorial.

În secolele XIII-XIV şi în alte oraşe italiene au avut loc transformări ale regimurilor social-politice, în condiţiile afirmării unor pături sociale noi, dornice să participe la conducere sau datorită ambiţiilor unor familii dornice să-şi impună conducerea personală. Luptele erau duse frecvent prin intermediul unor comandanţi de mercenari, condotierii, care puteau să preia pe seama lor puterea, cum s-a întâmplat la Milano, unde Francesco Sforza instaurează în 1450 o nouă dinastie ducală.

Alte principate teritoriale importante erau în nord-vestul Italiei ducatul Savoiei, marchizatele de Monferrat şi Saluzzo.

În sudul Italiei, dominaţia bizantină s-a menţinut până prin secolul al IX-lea, când arabii au început să se instaleze în anumite zone. În secolul al XI-lea, Sicilia şi sudul peninsulei sunt cucerite de normanzi, care organizează aici regatul celor două Sicilii, condus de familia Guiscard. De la sfârşitul secolului al XII-lea, printr-o alianţă matrimonială, regatul celor două Sicilii revine Hohenstaufenilor, care, prin Frederic al II-lea (1197-1250), încearcă să facă din el baza unui imperiu mediteraneean. Papa Inocenţiu al IV-lea, pentru a slăbi puterea regelui german, oferă în 1266 coroana Siciliei lui Carol de Anjou, fratele regelui Franţei Ludovic cel Sfânt. Stăpânirea franceză este eliminată însă din insulă în 1382, în urma unei răscoale cunoscută sub numele de „vecerniile siciliene". Regele Pedro de Aragon, susţinut şi de papa Grigore al X-lea, cucereşte Sicilia, apoi Sardinia. La mijlocul secolului al XV-lea şi sudul Italiei este cucerit de la angevini, astfel că regatul celor două Sicilii este reunificat sub stăpânirea Aragonului, devenit astfel o putere mediteraneeană.

În centrul Italiei se găsea statul papal, constiuit în urma intervenţiei francilor împotriva longobarzilor la mijlocul secolului al VIII-lea. Puterea temporală a papei a fost contestată în timpul unor mişcări populare ce urmăreau instaurarea republicii la Roma, precum cea condusă de Arnaldo da Brescia (1143-1155) sau cea din 1347 a lui Cola di Rienzo. Între 1309-1378 papa nu mai rezidează la Roma ci la

Avignon, astfel că în teritoriile statului papal puterea este exercitată de marile familii aristocratice. În acest timp însă, printr-un sistem de impozite impus întregii creştinătăţi şi prin folosirea unei birocraţii specializate, papalitatea edifică o monarhie centralizată instituţional. Puterea papei asupra teritoriilor italiene se restaurează abia după lichidarea Marii Schisme a Occidentului (1378-1418), în timpul căreia au existat în acelaşi timp papi la Roma, Avignon şi din 1409 şi la Pisa.

Relaţiile dintre statele italiene au fost frecvent conflictuale, dar s-au înregistrat şi colaborări, mai ales în faţa unui duşman comun. Astfel, împăratul german Frederic I, sperând să profite de rivalităţile dintre oraşele italiene, încearcă să impună prin dieta de la Roncaglia (1158) restituirea drepturilor regaliene uzurpate de acestea. Opoziţia Milanului atrage după sine distrugerea oraşului, dar italienii se unesc în liga lombardă, care este victorioasă în faţa împăratului, la Legnano.

Dintre rivalităţile cele mai pronunţate, merită amintite cele existente în secolele XII-XIV între Amalfi, Pisa, Florenţa, Genova, Veneţia. Cea dintre Veneţia şi Genova, având ca miză dominaţia în Mediterana orientală şi în Marea Neagră a contribuit la slăbirea ambelor republici.

Secolul al XV-lea este marcat de conflictele Florenţa, Veneţia, Milano, statul papal şi regatul angevin de Neapole. În luptele dintre ele începe să se pună în practică principiul echilibrului (1454, Liga de la Lodi), ce consta în realizarea unor alianţe care să nu îngăduie nici unui stat să dobândească preponderenţa în peninsulă. Acest echilibru s-a menţinut până la războaiele italiene, începute de Franţa la sfârşitul secolului al XV-lea, şi care au contribuit la extinderea dominaţiilor străine în Italia.

II.3.3. *Europa central - răsăriteană în secolele X*-XVI

Cehii, slovacii, polonezii, maghiarii

Cehia şi Slovacia

Între lumea germanică şi romanică, a ceea ce avea să devină Europa apuseană şi lumea slavă răsăriteană, a Rusiei ortodoxe de mai târziu, în Evul Mediu au trăit şi s-au manifestat câteva popoare cu o istorie mai aparte, aparţinând lumii catolice, cu specific etnic diferit şi cu o istorie politică nu o dată complexă şi mai puţin cunoscută.

Aceştia au fost strămoşii celor care trăiesc actualmente în statele Cehia, Slovacia, Ungaria şi Polonia.

Lesne se poate constata că originile medievale ale celor din respectivele state sunt extrem de diferite. În antichitate, cea mai mare parte a zonei Europei central răsăritene a fost locuită de populaţii diverse a căror continuitate istorică este controversată. Astfel, o vreme, în cea mai mare parte a spaţiului, s-au aflat celţii. De asemenea, unele zone precum cele ale Cehiei (Boemiei), Slovaciei şi Ungariei de mai târziu au fost cuprinse între frontierele statului roman sau s-au aflat sub directa influenţă a acestuia. Acelaşi teritoriu dintre văile Dunării şi ţinuturile Baltice a constituit o arie de existenţă şi de acţiune a diverşilor migratori care au străbătut continentul european în vremurile de tranziţie de la Antichitate la Evul Mediu. În acel context, în partea răsăriteană a Poloniei de mai târziu, dincolo de Vistula, înspre Nipru şi Volga, s-au aflat şi slavii care şi-au început apoi propria lor migraţie, spre Occident. Ca urmare a deplasărilor spre Apus a acestor slavi, şi a unor procese etno-demografice ce nu pot fi reconstituite în amănunţime, înainte de anul 1000 pe harta etno-demografică a Europei au apărut popoare distincte, aparţinând aşa numitului grup al slavilor de apus, respectiv cehii (numiţi uneori în izvoare latine sau germane şi boemieni, mai puţin moravi), slovacii şi polonezii (parţial patria actuală a acestora a fost şi componentă a patriei originale a tuturor slavilor).

Realităţile civilizaţiei materiale ca şi ale raporturilor interumane ale acestor slavi în perioada de început a existenţei lor în ceea ce aveau să devină patriile lor, au fost asemănătoare cu cele ale celor ce locuiau atunci în cea mai mare parte a Europei. Treptat, migratorii s-au sedentarizat şi, renunţând la modul lor de existenţă nomadă, au devenit ţărani, cultivatori ai pământului. Îndeletnicindu-se concomitent şi cu diverse meşteşuguri, s-a produs o diviziune socială a muncii, ce a generat ulterior, şi cu o consistentă contribuţie a elementului germanic, naşterea vieţii urbane. Mai multă vreme aceste popoare în curs de naştere în vremurile medievale timpurii s-au aflat în forma greu definibilă a comunităţilor rurale şi a unor uniuni de obşti care au precedat şi nu o dată au generat forme statale. N-au lipsit nici cazurile existenţei asupra lor a unor forme de control şi dominaţie exercitate de populaţii străine. Astfel, o bună parte a slavilor apuseni s-au aflat în secolele VI-VII sub dominaţia avarilor.

În contextul emancipării în raport cu aceştia, o parte dintre slavii apuseni, din Cehia şi Slovacia de mai târziu, au alcătuit o primă

formaţiune prestatală sub conducerea lui Samo ce le-a condus destinele circa 35 de ani până la moartea sa în anul 658 sau 659. După aproape un veac şi jumătate, o bună parte a spaţiului ce mărginea fluviul Dunărea, de la izvoare şi până înspre Banatul de mai târziu, a fost cucerită şi încorporată în Imperiul creeat de Carol cel Mare. O parte a acestor teritorii locuite şi de slavi au fost încorporate în Marca Orientală, al cărei centru se afla în Austria de mai târziu. După moartea lui Carol cel Mare şi declinul Imperiului creat de acesta, o parte a slavilor apuseni s-a emancipat, începându-şi cu adevărat propria lor existenţă politico-statală. Astfel, cândva în anii 830-833, s-a creat statul cunoscut sub numele de Moravia Mare. Întemeietorul acestuia a fost Mojmir care a purtat o serie de lupte cu carolingienii ce au încercat să folosească şi sprijinul Bisericii creştine împotriva unui stat a cărui populaţie nu era încă majoritar creştină.

În contextul tentativelor de expansiune a francilor spre răsărit, s-a ajuns la o alianţă a acestora cu haganatul bulgar aflat atunci în plină expansiune. În acest context, marele cneaz al Moraviei Mari, Rostislav (846-872) s-a adresat împăratului bizantin Mihail III pentru o preconizată încreştinare a supuşilor săi sub egida Bizanţului. În anul 863, de la Constantinopol au plecat spre capitala moravă un grup de misionari în frunte cu Chiril (Constantin) şi Metodiu, numiţi mai apoi apostoli ai slavilor şi declaraţi recent de papalitate drept patroni ai Europei. Aceştia au întreprins în Moravia o importantă operă de evanghelizare şi de aducere a păgânilor la credinţa în Hristos. Au fost traduse în vechea limbă slavă, încă unitară, o serie de cărţi necesare cultului religios şi s-a creat un prim alfabet slav, cel glagolitic, întrebuinţat o vreme la slavii apuseni înainte de a fi înlocuit cu un nou alfabet slav, cel chirilic, sau cu alfabetul latin. Cei doi fraţi Chiril şi Metodiu au dat o organizare completă Bisericii creştine în lumea cehilor şi slovacilor, ca şi în lumea apropiată a populaţiei amestecate din Panonia. O vreme, Biserica creştină a Moraviei s-a aflat într-o situaţie aparte, oscilând de fapt între Roma şi Constantinopol, ce se îndepărtau tot mai mult din punct de vedere religios şi nu numai. Spre sfârşitul veacului, şi datorită acţiunii energice venite din mediile germanice, Biserica creştină a Moraviei a fost subordonată Romei, încorporându-se definitiv în sfera catolicismului de mai târziu. Totodată, Moravia Mare, un prim stat a slavilor apuseni asemănător regatelor barbare timpurii, a decăzut şi s-a prăbuşit datorită mai cu seamă loviturilor primite din partea feudalilor, germanici dinspre apus, a nou apăruţilor maghiari dinspre sud-est ca şi a polonezilor ce-şi

constituiau propriul lor stat la începuturile secolului X. Ulterior, destinele istorice ale cehilor şi slovacilor au cunoscut multe asemănări, mai cu seamă din punctul de vedere al vieţii sociale, materiale şi spirituale, dar şi o serie de deosebiri, mai cu seamă din punctul de vedere al istoriei politice.

Cu o anumită întârziere din punct de vedere cronologic, cu o intensitate ceva mai mică, cehii şi slovacii, ca de altfel şi polonezii, au cunoscut în mare aceleaşi realităţi sociale şi economice ca şi vecinii lor apuseni. Realităţile complexe caracteristice modelului occidental din lumea rurală au fost dublate de un sistem urban dominat în mare măsură de elemente germanice şi calchiat după aceleaşi realităţi ale Occidentului medieval. În cursul secolului al X-lea, o vreme suveranii Moraviei Mari şi-au mai menţinut în anumite forme autoritatea şi independenţa faţă de atacurile şi presiunile alternate ale germanicilor sau polonezilor. Spre sfârşitul secolului XI, treptat, în ţinuturile Cehiei s-a impus dinastia Premysl, căreia începând din anul 1085 i s-a recunoscut şi calitatea regală. Regatul Boemiei a fost o realitate politică a Evului Mediu în cadrul Imperiului romano-germanic din care a făcut parte veacuri de-a rândul la fel ca şi alte diverse formaţiuni statale din Europa centrală. Mai multă vreme monarhii Boemiei s-au implicat în evenimentele politice ale Europei. În secolul al XIV-lea, în fruntea regatului s-a impus familia de Luxemburg, urmată după un secol de familia de Habsburg. În felul acesta s-a ajuns la situaţia ca monarhii ce conduceau acolo să concentreze în mâinile lor o dublă calitate, acea de regi ai Cehiei şi împăraţi ai Germaniei (ulterior ţinuturile cehe au fost încorporate în mare parte în aşa numitele posesiuni ereditare ale habsburgilor).

Incontestabil că unul dintre cele mai importante evenimente ale istoriei medievale a Europei central răsăritene a fost mişcarea husită. Jan Hus (1371-1415) profesor şi rector al Universităţii din Praga a fost în egală măsură autor al unei doctrine reformatoare în cadrul Bisericii catolice şi un exponent al tendinţelor de emancipare a cehilor şi de ieşire de sub controlul elementelor germanice. În plan religios, Jan Hus a fost un precursor al protestanţilor de mai târziu, criticând diversele abuzuri ale ierarhiei catolice ce avea în frunte papalitatea. În acelaşi timp, el a criticat o serie de abuzuri şi excese ale nobilimii şi patriciatului urban militând pentru o reformare a rânduielilor feudale de atunci. Pentru ideile sale, revoluţionare în raport cu realităţile vremii a fost judecat, condamnat şi executat pe rug. A urmat apoi la puţină vreme declanşarea şi desfăşurarea mişcării şi apoi a războaielor husite între anii 1419-1430. Între husiţi au

existat două tabere: a moderaților şi a radicalilor. Au fost purtate o serie de războaie având în egală măsură un caracter religios, dar şi social antifeudal. S-a promovat o acțiune de secularizare a averilor mânăstireşti, de desființare a unor sarcini feudale şi chiar de introducere a unui regim comunitar în ceea ce priveşte bunurile şi chiar viața. Împotriva husiților au fost organizate mai multe cruciade ceea ce a dus în final la înfrângerea acestora şi la un exod al lor în alte părți ale Europei, inclusiv în Moldova sau în Transilvania, unde au influențat şi răscoala țărănească din anii 1437-1438. Între urmările importante ale husitismului, este de menționat introducerea limbii cehe în oficierea serviciului liturgic şi contribuția la răspândirea culturii scrise în limba populară.

În secolul al XV-lea, în, Cehia dieta, ca organ reprezentativ, a ales o serie de monarhi care s-au implicat în multe dintre evenimentele majore ale acestei părți a Europei. Acolo s-au implicat şi unii monarhi din vecinătate, precum Matia Corvin al Ungariei, care a dorit să-şi extindă stăpânirea spre vest. O vreme, Cehia a fost condusă de regi din dinastia Iagello, ca de exemplu Ludovic al II-lea care a fost, între anii 1516-1526, atât monarh al Cehiei, cât şi al Ungariei. După moartea acestuia în lupta de la Mohaci, Ferdinand de Habsburg a devenit rege al Cehiei, ținuturile morave fiind încorporate deplin în evoluția monarhiei habsburgice, situație ce a durat până în vremurile moderne.

După destrămarea Moraviei Mari, ținuturile slovace şi-au avut o vreme propria evoluție, prea puțin spectaculoasă. Au fost nevoiți a face față presiunilor statelor polonez şi maghiar în curs de constituire. În cursul secolului al XI-lea, totalitatea ținuturilor slovace a fost încorporată treptat între frontierele regatului Sfântului Ştefan. S-a impus acolo autoritatea aristocrației maghiare, care şi-a alăturat, prin asimilare şi o parte a aristocrației autohtone. Istoria slovacilor a devenit astfel în mare măsură parte integrantă a destinului prin timp al coroanei Sfântului Ştefan. Au existat unele tentative de emancipare de sub control maghiar şi de proprie afirmare în plan politic, fără să se ajungă la rezultate pozitive de durată.

Realitățile interne în Slovacia n-au diferit de cele din ținuturile adiacente în plan social, etnic, economic. O dată cu prăbuşirea regatului medieval maghiar în 1526, Slovacia ca şi Cehia vecină şi-au urmat existența istorică veacuri de-a rândul în cadrul statului habsburgilor ce domneau la Viena.

Polonia

Între Vistula, Oder şi Elba se aflau la începuturile Evului Mediu slavii ce au dat naştere mai apoi poporului polonez şi care erau autohtoni în cea mai mare parte în locurile în care trăiau. În cadrul marii migraţii a avut loc şi o deplasare a triburilor slave înspre apus spre Oder şi mai departe, precum şi spre Marea Baltică. Înainte de anul 1000, unele izvoare înregistrează existenţa a o serie de triburi care au alcătuit substanţa poporului polonez de mai târziu. Procesul de etnogeneză a acestuia a fost asemenea cu a celorlalte popoare europene. S-a produs un proces de omogenizare etnică al unor oameni care au ajuns la acelaşi mod de viaţă şi la folosirea aceluiaşi idiom. Multă vreme s-a practicat, în funcţie de condiţiile naturale, o agricultură primitivă dublată de creşterea animalelor, de pescuit şi vânătoare şi, nu în ultimă instanţă, de diverse meşteşuguri casnice, precum: olăritul, de exploatare a unor bogăţii ale subsolului, precum sarea, aurul, argintul şi de prelucrarea unor metale, precum fierul în regiunea Nova Huta. După anul 1000, alături de aşezările de tip rural, au început să apară şi altele de tip urban în care coabitau laolaltă băştinaşii slavi şi coloniştii germani. Şi societatea feudală incipientă a polonezilor medievali a avut aceleaşi trăsături definitorii şi aceleaşi evoluţii precum cele din alte părţi ale Europei. De la grupările comunitare de tip preistoric, precum clanuri şi triburi s-a evoluat treptat spre comunităţile teritoriale în care viaţa şi proprietatea familiilor se combinau, se întrepătrundeau cu cele ale comunităţii ce locuia în acelaşi sat. În cadrul unor astfel de comunităţi au apărut ca pretutindeni premisele, condiţiile şi apoi elementele ce au generat şi au materializat realităţi sociale de tipul feudalismului occidental. Au apărut astfel, alături de oamenii de rând, o aristocraţie consemnată în izvoare ca *meliores*, *nobiles*, *milites*.

Spaţiul geografic, ca şi o serie de particularităţi ale evoluţiei istorice au făcut ca, din punct de vedere politic, destulă vreme să existe două zone de locuire, denumite ulterior Polonia Mare, în mijlocul unor păduri întinse şi, mai înspre sud-vest, Polonia Mică, în zona unor platouri fertile. În părţile sudice, în secolul al IX-lea s-a exercitat o influenţă, parţial şi o stăpânire, a statului Moraviei Mari. Spre jumătatea secolului al X-lea s-a ajuns la începuturile vieţii statale a polonezilor. La fel ca la toţi slavii, primii lor conducători au purtat denumirea de cnezi şi la fel ca şi în cazul altor slavi nu se ştie aproape nimic despre întemeietorii cvasilegendari ai dinastiilor naţionale. Se

ştiu numele primilor membrii, Ziemowit, Leszek, Siemomysla a familiei Piastilor, dinastia întemeietoare a statului polonez. Primele personaje atestate sigur istoric ale acestei dinastii au fost Mieszko I (circa 960-992) şi Boleslav I cel Viteaz (992-1025). Primul dintre ei a impus creştinarea supuşilor săi şi ulterior destinele statului polonez au fost strâns legate de scaunul pontifical de la Roma. De fapt, de acolo fiul şi urmaşul său Boleslav a dobândit şi titlul regal. Legăturile cu Roma din punct de vedere ecleziastic au fost dublate de preluarea modelului occidental din punctul de vedere, organizării statale, al structurilor sociale, al mentalităţilor şi psihologiei. Încă de la naşterea sa, statul polon s-a antrenat într-o activă politică externă. Astfel, pornind de la Gniezno, prima capitală, Boleslav a anexat o vreme Boemia şi a desfăşurat o expansiune spre răsărit până la Kiev. Tot atunci a început lunga serie a războaielor cu elementele germanice venite din Apus, respectiv cu Imperiul romano-german. Din punct de vedere politic, la mijlocul veacului al XI-lea, tânărul stat polonez a trecut printr-o criză politică şi socială. În acest context, Boreslav II (1058-1079) a mutat capitala la Cracovia fără a reuşi să stopeze anarhia internă care a mai durat o vreme şi care a dus la dezagregarea temporară a regatului şi la numeroase lupte interne. Situaţia a fost complicată şi de presiunea germană şi, colonizarea uneori asimilatoare venită dinspre vest (ca de exemplu, aşezarea ordinului teutonic în viitoarea Prusie orientală, în ţinuturile baltice), cărora li s-a adăugat întreaga complexitate a celor generate de marea invazie tătaro-mongolă la mijlocul secolului XIII şi a consecinţelor sale ce au afectat cea mai mare parte a spaţiului polonez.

La începutul secolului XIV s-a petrecut reconstituirea regatului prin lichidarea anarhiei interne şi a amestecului străin. Un asemenea proces de refacere a statului s-a legat de activitatea regilor Vladislav I (1306-1333) şi mai ales Cazimir III cel Mare (1333-1370). Ultimul a fost în egală măsură bun administrator, legiuitor, diplomat şi sprijinitor al culturii. Politica sa seamănă într-o anumită măsură cu centralizarea promovată de omologii săi din Occident. A încercat să facă o combinaţie utilă între autonomiile locale, inclusiv ale nobililor (şleahticilor) şi autoritatea centrală reprezentată de funcţionarii desemnaţi de el în întreaga ţară. A sporit rolul cancelariei regale. A încercat să introducă o monedă unică, precum şi o legislaţie unitară în întreaga ţară. Cazimir a fost ctitor al unui regat polonez centralizat şi în vremea sa nobilimea a pierdut o bună parte din poziţiile avute anterior şi pe care a încercat statornic, cu succes tardiv, să le

redobândească. Semnificativă a fost crearea de către el în 1364 a Universității din Cracovia, având drept principală menire pregătirea de cunoscători ai dreptului. Cazimir a promovat şi o activă politică externă prin relații de tot felul, paşnice sau războinice cu Ungaria, Ordinul cavalerilor teutoni, statele ruseşti etc. A fost astfel promovată o expansiune în ținuturile bieloruse şi ucrainiene. Totodată, s-au făcut paşi consistenți în apropierea de marele ducat al Lituaniei, care s-a alăturat mai apoi Poloniei în anul 1385 sub acelaşi sceptru, fiind conduse de atunci de acelaşi monarh. Uniunea polono-lituană a fost însoțită de două evenimente majore. Lituanienii au renunțat la păgânism, îmbrățişând confesiunea catolică. Pe de altă parte, în anul 1386, din rândurile lituanienilor la conducerea statului polon s-a impus dinastia Iagelonilor, care a ilustrat mai multă vreme istoria statului şi care de altfel a avut şi strânse legături cu nou apărutele voievodate româneşti ale Moldovei şi Țării Româneşti. Întemeietorul dinastiei Iagelonilor, Vladislav II (1386-1434), ca şi urmaşii să, precum Cazimir IV (1447-1492), au promovat o amplă politică internă de consolidare a statului. În veacul al XV-lea, pe plan intern s-au desfăşurat mai multe procese complementare. Au ajuns la manifestare deplină fenomene ce au debutat în veacurile anterioare, precum colonizarea internă, cristalizarea deplină a realităților feudale de tip occidental, desfăşurarea vieții urbane după modelul germanic etc. Permanent, monarhia s-a confruntat cu rezistența, cu tendințele de nesupunere ale feudalilor, magnați şi şleahta. În scurta perioadă în care la conducerea statului s-a aflat dinastia străină a Angevinilor (Ludovic de Anjou a fost o vreme atât rege al Poloniei, cât şi rege al Ungariei), aceştia au obținut o serie de privilegii care le întăreau rolul politic şi îngrădeau puterea regală. Au dobândit organe proprii reprezentative, „seimuri", tribunale proprii, coparticiparea la elaborarea noilor legi sau la decretarea războiului. Totodată, reprezentanții oraşelor, respectiv patriciatul urban, au fost înlăturați din sistemul implicat în guvernare, particularitate opusă, de exemplu, centralizării franceze. Politic, începutul secolului al XV-lea a fost dominat de confruntarea cu ordinul cavalerilor teutoni împotriva căruia s-au obținut victorii la Grünwald în 1410 şi Marienburg în 1422, unde au participat şi trupele moldoveneşti trimise de domnitorul Alexandru cel Bun, vasal atunci al regelui polonez Vladislav II.

Într-un anume fel, apogeul în spațiul central-european al statului polonez a fost atins în vremea lui Cazimir IV. Acesta a desfăşurat o amplă activitate în zona Mării Baltice unde a dobândit o serie de

succese şi, deci, teritorii. A neglijat însă frontul sudic, respectiv pericolul otoman, ceea ce avea să aibă consecinţe negative după ce sultanii şi-au consolidat prezenţa lor în zonă prin aducerea în stare de vasalitate a voievodatelor româneşti, precum şi a tătarilor. După moartea lui Cazimir IV, în vremea fiului său Ioan Albert, autor şi al unei nefericite expediţii în scopul cuceririi Moldovei soldată cu înfrângerea de la Codrii Cosminului, în statul polonez a început un lung declin care s-a întins pe trei veacuri şi care s-a materializat prin regimul politic al aşa-numitei „democraţii nobiliare", prin continui pierderi şi deci restrângeri teritoriale şi, în final, prin dispariţia statului polonez, reapărut pe harta politică a Europei abia la sfârşitul primei conflagraţii mondiale.

Ungaria medievală (secolele X-XVI)

Nu se cunosc începuturile poporului maghiar. Se pare că în antichitate, în cursul mileniului I , î. H. undeva în zona munţilor Urali, la hotarul dintre cele două continente, au intrat în contact şi apoi, treptat, s-au contopit populaţii ugro-finice coborâte din nordul continentului, cu altele de origine turanică venite de undeva din răsărit, de la sudul marii păduri siberiene. Multă vreme această populaţie ce s-a cristalizat treptat în şapte triburi a dus modul de viaţă specific numeroşilor nomazi ce au cutreierat spaţiile nord-pontice. Câteva veacuri ei au fost încorporaţi în statul kazarilor. Declinul politic al acestei formaţiuni statale, ca şi presiunea altor triburi de nomazi veniţi dinspre Siberia sau Asia Centrală, i-au împins treptat pe maghiari, nu prea numeroşi, spre Apus. O vreme ei s-au aflat în spaţiul dintre Bug şi Nistru, prezenţa lor fiind atestată în unele izvoare bizantine precum şi în tradiţia legendară cuprinsă în prima lor cronică consacrată începuturilor: „Faptele ungurilor" (*Gesta Hungarorum*) alcătuită de un funcţionar cu nume necunoscut (Anonymus) al regelui Bela II sau Bela III, în secolul XII.

De acolo au întreprins o serie de expediţii spre zona Dunării de Jos. Sub presiunea pecenegilor, în anul 895, cea mai mare parte a populaţiei maghiare, sub conducerea lui Arpad, s-a deplasat de-a lungul Nistrului spre nord, ocolind lanţul muntos al Carpaţilor şi revărsându-se prin pasul Wekerle în câmpia pannonică, a Dunării Mijlocii. Acolo, în veacurile anterioare fusese o provincie romană, apoi se perindaseră diverşi nomazi, precum: huni, gepizi, avari etc., uneori având şi forme efemere de organizare statală. La venirea

maghiarilor, acolo trăia o populaţie amestecată, pestriţă din punct de vedere etnic. Toponimia ca şi diverse surse istorice atestă existenţa unei populaţii romanice întinsă departe spre Apus, până dincolo de lacul Balaton. În anumite părţi erau majoritari slavii care coabitau nu o dată cu rămăşiţe ale migratorilor veniţi acolo în veacurile anterioare. Aşadar, maghiarii au ocupat cu forţa teritoriul în care s-au sedentarizat ulterior, iar populaţiile supuse, ce nu au fost exterminate sau alungate în timpul cuceririi, au fost asimilate şi au amplificat ulterior efectivele maghiarilor, puţin numeroşi la început (foarte probabil că în jurul anului 900 numărul lor se ridica la cel mult 150.000-200.000 de oameni, mai puţini decât totalul celor pe care i-au găsit în bazinul Dunării Mijlocii acolo unde s-au stabilit iniţial.) Între altele, ulterior, populaţia statului maghiar, respectiv al ungurilor, a crescut nu numai prin asimilare ci şi prin aducerea şi colonizarea unor alogeni, cum au fost, de exemplu, secuii, stabiliţi în final în părţile răsăritene ale Transilvaniei şi care şi-au păstrat veacuri de-a rândul conştiinţa propriilor identităţi etnice nemaghiare, precum şi a elementelor germanice denumite cumulativ „saxones", stabilite în diverse părţi ale regatului, în care au contribuit în măsură decisivă şi la naşterea şi evoluţia vieţii urbane.

Primele decenii de existenţă ale maghiarilor, în ceea ce avea să devină noua lor patrie, au stat sub semnul incursiunilor militare. Raidurile lor de pradă şi de impunere a tributului au fost direcţionate atât spre apus, prin Germania şi Italia până în Franţa şi chiar Spania, cât şi spre sud, împotriva Imperiului Bizantin. În jurul anului 900, venind dinspre vest, au apărut şi în Transilvania primele cete înarmate ale maghiarilor. Conform mărturiilor maghiare, ei au întâlnit acolo pe românii organizaţi, între altele, în voievodatele lui Gelu, Glad şi Menumorut. Atunci au fost doar incursiuni în scopul jafului, o acţiune sistematică de cucerire, de ocupare a Transilvaniei desfăşurându-se abia mai târziu o dată cu secolul al XI-lea. Amintirea acestor atacuri ale ultimilor invadatori din Europa occidentală era frecventă în izvoarele vremii. Atacurile lor au fost stopate în urma unei victorii decisive a împăratului german Otto cel Mare la Lechfeld, în anul 955. Încetarea forţată a războaielor a avut consecinţe asupra modului lor de viaţă. Populaţia maghiară, conducătorii tribali ca şi oamenii de rând au trebuit să renunţe la modul războinic de existenţă, să se sedentarizeze şi să înceapă o nouă viaţă asemenea celei trăite de marea majoritate a popoarelor europene ale lumii medievale. În paralel cu practicarea agriculturii, meşteşugurilor casnice etc., s-a intensificat fenomenul de

asimilare a celor de alt neam găsiți cu ocazia descălecatului în zona Dunării de Mijloc, formându-se astfel poporul maghiar.

Schimbările în viața societății maghiare au fost însoțite de transformări treptate în structura socială şi politică, ca şi în viața lor spirituală. Creşterea ponderii agriculturii în detrimentul păstoritului nomad a fost însoțită de cristalizarea treptată a unei aristrocrații funciare ce a înlocuit vechea pătură conducătoare gentilico-tribală. În paralel, structurile organizatorice bazate pe clanuri şi triburi au fost înlocuite cu altele depinzând de conducătorii arpadieni ce şi-au propus să instaureze o autoritate centrală puternică. La venirea în noua lor patrie, maghiarii erau păgâni, în timp ce cei mai mulți dintre cei pe care i-au supus în Pannonia erau creştini şi depindeau canonic mai cu seamă de Bizanț. În proaspăt creatul stat maghiar au apărut o serie de misionatri creştini venind atât dinspre apusul ce devenea catolic, cât şi din Imperiul Bizantin ortodox. În veacul al X-lea, ca de altfel şi în cele următoare, au existat strânse legături dintre statul maghiar şi statul constantinopolitan, mai cu seamă în plan cultural şi religios. Nu de puține ori au existat şi consistente legături politice, materializate prin alianțe dinastice, campanii militare comune etc. Aceasta s-a datorat şi faptului că peste două veacuri Bizanțul şi Ungaria au avut pe Dunăre şi Sava o frontieră comună. Legăturile cu Bizanțul sunt atestate şi de alte realități, precum coroana Sfântului Ştefan, de fapt două diademe bizantine care au servit apoi la ceremonialul încoronării regilor maghiar şi au devenit un simbol al statalității maghiare („sfânta coroană a Ungariei"). În final, conducătorii maghiari au optat pentru o orientare religioasă alături de Roma. Creştinarea maghiarilor a fost pregătită de Geza, care a condus destinele maghiarilor între anii 970-997. La moartea sa, fiul său Vaik s-a creştinat, fiind încoronat la 25 decembrie 1000, (după alte date la 1 ianuarie 1001) în numele papei Silvestru, după ce se creştinase şi fusese botezat ca Ştefan (Iştvan), ulterior adăugându-i-se şi epitetul de „cel sfânt", deşi nu a fost niciodată canonizat ca atare de papalitate. O dată cu Ştefan I (997-1038) a început istoria regalității maghiare, capitala aflându-se la început la Esztergom şi fiind apoi mutată pe malul drept al Dunării la Buda. În fruntea statului, peste trei secole, până în anul 1301, s-a aflat dinastia arpadiană. În plan intern, situația politică a oscilat periodic între momente de întărire a puterii regale şi de domnii autoritare şi altele de anarhie, frământări şi chiar războaie civile. La fel ca şi în alte state şi societăți ale Europei Centrale, s-au constituit deplin realitățile lumii feudale după modelul occidental, ale cărui realități au fost

copiate de multe ori şi în statul maghiar. Existau, aşadar, o categorie a marilor propietari funciari laici şi ecleziastici, o alta în continuă creştere a ţăranilor dependenţi (împărţiţi în mai multe subcategorii), precum şi cea a ţărănimii libere în continuă diminuare. A crescut continuu puterea politică şi economică a marilor magnaţi. Aceştia au dobândit însemnate danii funciare din partea regalităţii. La începutul secolului al XII-lea, în timpul domniei regelui Andrei II (1205-1235), ei au smuls regalităţii în anul 1222 aşa numita „Bulă de aur", care le consfinţea diversele privilegii pe care şi le-au păstrat apoi mai multe secole. Acelaşi act regal prevedea, de asemenea, şi importante privilegii pentru Biserica catolică (nu şi pentru cea ortodoxă), ulterior apartenenţa la nobilime şi accesul la funcţii publice fiind interzis necatolicilor. Tot atunci clasei nobiliare i s-a acordat „dreptul a opune rezistenţă" în cazul în care acesta le încălca privilegiile. În paralel, diverse legiuiri şi decizii ale regalităţii au accentuat dependenţa ţăranilor de stăpânii lor precum şi posibiliattea creşterii obligaţiilor lor de natură feudală. Legiferarea legării de glie şi generalizarea acesteia la nivelul întregului regat s-a făcut abia prin Tripartitum-ul lui Verboczi, în anul 1517, după războiul ţărănesc condus de secuiul Gheorghe Doja, ce a cuprins Transilvania şi părţile răsăritene ale Ungariei.

Regatul maghiar a promovat încă de la naşterea sa o politică expansionistă. Regii maghiari au întreprins războaie de cuceriri pe mai multe direcţii. A fost promovată astfel o acţiune sistematică de cucerire a spaţiului intracarpatic al Transilvaniei. Rezistenţa deosebită a populaţiei locale româneşti a făcut ca această cucerire deplină a Transilvaniei să se încheie la începutul secolului XIII, când întregul teritoriu era organizat în comitate şi scaune, supravieţuind şi ţări româneşti precum Haţegul sau Maramureşul. Datorită aceleiaşi rezistenţe locale, regalitatea maghiară a fost silită să accepte o organizare distinctă, autonomă, a acestui spaţiu cucerit în cadrul voievodatului Transilvaniei, atestat prima dată în izvoare în anul 1176 şi menţinut apoi în cadrul regatului medieval al Ungariei până la dispariţia acestuia.

Cucerirea Transilvaniei a dublat de fapt teritoriul deţinut iniţial de regii maghiari. Concomitent cu înstăpânirea lor asupra românilor, aceiaşi regi şi-au îndreptat atacurile şi spre alte zone. Astfel, în cursul secolului al XI-lea, au cucerit şi au încorporat în sistemul comital întregul teritoriu locuit de slovaci ce făcu-se parte mai înainte din statul Moraviei Mari. În acelaşi veac şi-au îndreptat politica expansionistă spre Marea Adriatică

prin Croaţia şi Dalmaţia. Pentru ieşirea la mare au fost întreprinse mai multe atacuri în a doua jumătate a secolului al XI-lea. În final, în anul 1102, s-a ajuns la o originală formă de instaurare a autorităţii regelui Coloman (1095-1116) printr-o uniune dinastică personală şi asupra Croaţiei, care fusese până atunci un regat independent, iar după aceea coroana Sfântului Ştefan s-a extins până la oraşele dalmate de la Marea Adriatică (Zara, ş.a.). Nobilimii croate i s-au asigurat ulterior privilegii asemănătoare cu cele ale nobilimii maghiare cu care, de altfel, a intrat în strânse legături de tot felul, politice sau de rudenie, participând efectiv şi la conducerea statului. Permanent în Croaţia s-au menţinut anumite forme de autonomie şi de organizare distinctă în raport cu restul regatului. O dată cu declinul monarhiei universale a Bizanţului, expansiunea maghiară s-a direcţionat şi spre sud, în ţinuturile Serbiei medievale, astfel au fost cucerite o serie de teritorii sârbeşti, iar în secolul al XVI-lea autoritatea regatului maghiar s-a extins până la Smederovo şi Belgrad.

O dată cu stingerea dinastiei arpadiene în anul 1301, au reizbucnit manifestările anarhice ale magnaţilor feudali. Prin acţiunea a doi reprezentanţi ai noii dinastii, de Anjou, respectiv Carol Robert (1308-1342) şi Ludovic I cel Mare (1342-1382), a fost vremelnic restaurată autoritatea regală, puternică şi eficientă. Carol Robert şi-a orientat tendinţele cuceritoare peste Carpaţi împotriva nou apărutei Ţări Româneşti, suferind o usturătoare înfrângere din partea lui Basarab Întemeietorul în bătălia de la Posada din 9-12 ianuarie 1330. Tendinţele de atunci şi de mai târziu ale regilor maghiari de instaurare a controlului lor asupra voievodatelor româneşti extracarpatice nou apărute până la Dunăre şi Marea Neagră au eşuat. De altfel, regele Ludovic I a desfăşurat numeroase campanii în o bună parte a Europeii din Italia până în Polonia, în scopul creării unei întinse structuri statale în fruntea căreia să se afle.

După stingerea dinastiei angevine, a devenit rege al Ungariei Sigismund de Luxemburg (1387-1437), care a fost şi împărat al Germaniei şi care a antrenat regatul Ungariei în lupta antiotomană, organizând între altele şi conducând cruciada antiotomană soldată cu înfrângerea creştinilor la Nicopole în septembrie 1396. Moartea lui Sigismund de Luxemburg a provocat noi frământări interne prilejuite de rivalităţile feudale şi tendinţele de ascensiune pe tronul regal. Străinii s-au amestecat tot mai mult în viaţa internă a regatului. Între anii 1440-1444, Vladislav I Iagello a cumulat calitatea de rege al Poloniei cu cea de rege al Ungariei, murind pe câmpul de luptă în cruciada de la Varna, în octombrie 1444. În vremea sa a început, la nivelul Transilvaniei mai întâi,

apoi al regatului Ungariei, cariera românului Iancu de Hunedoara, inițial voievod al Trabnsilvaniei , apoi căpitan general, guvernator şi regent al Ungariei. El s-a remarcat în mod deosebit prin numeroase campanii împotriva sultanilor, desfăşurate între anii 1441-1456 în Transilvania, în Banat, în Serbia şi chiar în Macedonia. Succesele sale au întârziat pentru circa trei sferturi de veac pătrunderea şi instaurarea otomanilor în Europa Centrală şi au asigurat supraviețuirea regatului maghiar în fața tot mai puternicei presiuni venite din sud. Matia (Mathyas) Corvin, fiul lui Iancu, a devenit rege al Ungariei la doi ani după moartea tatălui său. Lunga sa domnie dintre anii 1458-1490 a însemnat o perioadă de diverse realizări, el fiind unul dintre cei mai importanți monarhi din istoria maghiară. A consolidat autoritatea centrală înlăturând anarhia, a stimulat creşterea economică şi a îmbunătățit şi eficientizat sistemul administrativ şi fiscal, a început crearea unei armate regale, a stimulat cultura în diverse feluri după modelul renascentist. El a eşuat însă în tentativele sale expansioniste, fiind înfrânt, de exemplu, de Ştefan cel Mare, în expediția sa din 1467 ce urmărea subjugarea Moldovei. După Matia Corvin, statul maghiar medieval a intrat într-o criză tot mai accentuată, generată de tendințele anarhice ale aristrocrației, de nemulțumirea maselor țărăneşti şi de presiunea externă tot mai accentuată. În final, invazia turcească nu a mai putut stăvilită. Sultanul Soliman Magnificul (1520-1566) a cucerit în anul 1521 Belgradul, poarta sudică de intrare în regatul Ungariei. Câțiva ani mai târziu a urmat dezastrul de la Mohacs, când mica armată nobiliară maghiară a fost zdrobită pe câmpul de luptă, dispărând practic şi regatul medieval maghiar. Fostul teritoriu al acestuia, după frământări ce au durat mai puțin de două decenii, împărțit în trei, a avut astfel destine istorice diferite. Ținuturile nord-vestice, înglobând o mică parte a Ungariei, Slovacia, părțile nord-vestice ale Croației au intrat în componența Imperiului Habsburgic, ale cărei simple provincii au fost până în anul 1918. Părțile răsăritene ale regatului, respectiv voievodatul Transilvaniei, locuit majoritar de români, au avut propriul lor destin istoric în cadrul nou apărutului principat al Transilvaniei, aflat în stare de vasalitate față de turci până la 1688, când acolo s-a instaurat dominația habsburgică până la crearea României Mari. Cea mai mare parte a Pannoniei, a teritoriului etnic-maghiar a intrat sub directă stăpânire turcească în cadrul paşalâcului de la Buda înființat în anul 1541. După eşuatul asediu al Vienei din 1683, otomanii au fost nevoiți să abandoneze teritoriile maghiare din stânga şi din dreapta Dunării, ce au intrat astfel sub dominația habsburgilor, un stat maghiar suveran reapărând pe harta politică a Europei abia la sfârşitul primului război mondial.

II.3.4. *Formarea statului rus*

După moartea lui Iaroslav cel Înțelept a urmat declinul şi prăbuşirea Rusiei kieviene. Nu există consens privind momentul final al istoriei kieviene, istoricii oscilând între anul 1125, sfârşitul domniei lui Vladimir Monomahul şi anul 1240 când Kievul a fost complet distrus de mongoli ce au cucerit şi şi-au instaurat dominația asupra întregii Rusii. Declinul a fost anunțat în fond, chiar de Iaroslav, care, pe patul de moarte, a divizat întinsul său stat în cinci părți acordate fiecăruia dintre fiii săi. Au început astfel o serie de războaie civile continue, cărora li s-au adăugat atacurile migratorilor, mai ales a celor dinspre sud : pecenegii şi cumanii. O tentativă de redresare cu succes parțial de scurtă durată a aparținut lui Vladimir Monomahul (1113-1125)

Fărâmițarea politică în secolul al XII-lea a fost generală, între realitățile politice de atunci s-au remarcat câteva precum: cnezatele Vladimir-Suzdal, Halici-Volânia şi Republica Novgorodului. În anul 1147 a fost menționată pentru prima dată cetatea Moscovei, unde ulterior avea să se stabilească, şi să se afirme linia moscovită a dinastiei Ruricilor. Declinul şi dispariția Rusiei kieviene au avut cauze multiple, integrându-se, în general, celor ce au fost caracteristice existenței de început a feudalismului european. Multă vreme vechiul stat rus, asemenea imperiului carolingian, a fost mai degrabă o federație, o asociere a unor zone cu trăsături diferite, puțin legate între ele, menținute laolaltă doar cu forța pe perioade limitate de timp, după care, Rusia s-a fragmentat în peste zece realități politice distincte. Declinul comerțului dar şi ridicarea unor oraşe au avut multă vreme în Rusia efecte opuse centralizării fiind generatoare de anarhie. Luptele interne au atras agresiuni din exterior în secolul XII. La presiunile turcice dinspre sud, mai ales ale cumanilor, s-au adăugat atacurile cavalerilor germani şi ale suedezilor, care au culminat cu bătălia de pe lacul Ciudskoe, de la 5 aprilie1242, soldată cu victoria cneazului Novgorodului, Alexandru Nevski.

Instituțiile, societatea, economia vechiului stat rus cu centrul la Kiev, precum şi a statului centralizat în jurul Moscovei ce a luat naştere apoi treptat au avut atât caracteristici proprii, cât şi trăsături asemănătoare realităților europene ale vremii. Există neîncheiată încă o veche dispută legată de existența/inexistența feudalismului în Rusia. O serie de specialişti consideră evoluția Rusiei ca fiind cu totul deosebită de a altor state europene, negându-se existența unor organizări feudale. La un pol opus, mai ales reprezentanții

istoriografiei marxiste, sovietice, au susținut ideea unei identități generale în structura feudală a Rusiei kieviene sau moscovite şi a Europei contemporane acestora. Au fost invocate existența marii proprietăți funciare, de tipul alodiilor sau beneficiilor precum şi existența unei țărănimi aservite, cuprinzând mai multe categorii de țărani dependenți, precum şi robi. Se poate considera că, fără a fi atins nivelul de evoluție specific părților central-vestice ale Europei şi în Rusia, în Evul Mediu, a existat un feudalism aflat multă vreme într-o stare incipientă, mai puțin dezvoltată.

Începutul secolului al XII-lea marchează, din multe puncte de vedere, deschiderea unei noi etape în evoluția istorică a poporului rus. Veniți din inima continentului asiatic, mongolii au provocat mai întâi ruşilor aliați cu cumanii o înfrângere pe râul Kalka. Dimensiunile primejdiei nu au fost sezizate, continuând în deceniul următor puternicele războaie interne. Anarhia rusească, precum şi superioritatea în plan militar a mongolilor au favorizat instaurarea dominației mongole. A doilea val al invaziei mongolilor, între anii 1237-1240, s-a soldat cu instaurarea dominației acestora în diverse forme, în întregul spațiu rusesc, unde ei au fost apoi prezenți timp de mai multe veacuri. Invazia a fost condusă de Batu Han, unul dintre descendenții lui Gingis Han. Au fost cucerite pe rând şi distruse o serie de oraşe, precum: Riazan, Vladimir, Kiev, Moscova. Mongolii au devastat cea mai mare parte a spațiului rusesc, cu excepția Novgorodului. În anii 1241-1242, mongolii şi-au continuat invazia lor distrugătoare în inima Europei prin: Polonia, Ungaria şi zona dunăreană, din apropierea Mării Adriatice, până la Marea Neagră.

În anul 1242, armatele mongole s-au retras în spațiul rusesc rămas astfel sub stăpânirea lor. În zona inferioară a fluviului Volga, Batu Han şi-a stabilit reşedința, întemeind statul cunoscut în istorie sub denumirea Hoarda de Aur . Capitala acestui stat era Sarai. Ulterior, din acest stat s-au rupt o serie de state succesoare, precum hanatele din Kazan, Astrahan şi Crimeea, ulterior încorporate în statul/imperiul rus. Dominația mongolă în spațiul rusesc a durat aproape un sfert de mileniu. O astfel de realitate a generat dispute în rândurile istoricilor, părerile oscilând între o imagine excesiv negativă a rolului distrugător al mongolilor şi o alta privind rolul minor totuşi al factorului mongol în destinul medieval al ruşilor. Este incontestabil că, de la bun început, prezența mongolilor s-a soldat cu masacre, devastări, deplasări masive de populație. Mongolii au devenit stăpâni direcți ai celor mai roditoare pământuri, au impus populația la numeroase contribuții în produse şi bani, au obligat pe ruşi să participe

militar la expedițiile lor etc. Oprimarea economică a generat revolte înăbuşite nu o dată cu cruzime. Incontestabil că invazia şi dominația mongolă, prin distrugeri şi consecințe, au frânat dezvoltarea Rusiei ce a rămas în urmă tot mai mult în raport cu restul Europei. De altfel, aceeaşi dominație mongolă a avut drept urmare şi o relativă izolare a Rusiei de Bizanț şi Occident. Populația rusească supusă, plătea tribut, cu excepția slujitorilor Bisericii ortodoxe, față de care mongolii au manifestat o mare toleranță. Mongolii au efectuat mai multe recensăminte şi au reuşit să păstreze o anume unitate în imensul spațiu pe care îl dețineau. Inițial funcționarii mongoli însoțiți de cetele lor militare strângeau tributul până departe în spațiul nordic al Novgorodului, unde, de exemplu, Alexandru Nevski, le achita însemnate sume de bani şi colabora cu ei, în timp ce lupta cu vecinii săi catolici proveniți din spațiul germanic.

La puțină vreme după aceea, conducătorii locali, cnejii ruşi au preluat ca intermediari sarcina de a încasa impozitele. În prealabil, aceştia cumpărau documentul care le atesta oficial calitatea lor cnezială (acest document se numea *iarlâk* şi se asemăna firmanului de domnie primit de principii români de la sultan).

Sub dominație mongolă, în evoluția ruşilor aspectele generale au fost dublate de unele situații particulare. După marele şoc distrugător, uman şi material, de la început, a urmat o perioadă de redresare a economiei. A existat astfel o prosperitate în zona Novgorodului, oraş cu o puternică activitate meşteşugărească şi comercială, legat şi de liga hanseatică. În raport cu mongolii, situația republicii orăşeneşti a Novgorodului era aceea de vasalitate, respectiv autonomie în schimbul tributului. Exista un consiliu al oraşului care decidea desemnarea unor cneji, cu rol militar mai ales. Tot consiliul alegea arhiepiscopul, mobiliza armata, promulga legi etc. A existat acolo şi o diferențiere socială, antagonisme şi conflicte asemănătoare celor din comunele italiene. Inițial, oraşul - stat Novgorod avea un vast teritoriu rural, asupra căruia îşi exercita autoritatea. Acest teritoriu a fost disputat de către lituanieni, polonezi şi mai ales de către Moscova. În final, cnejii moscoviți au reuşit să absoarbă Novgorodul cu întinsele sale teritorii, în vremea lui Ivan al II-lea, ceea ce a constituit o etapă importantă în procesul de centralizare.

Treptat, între autonomiile ruseşti a început să se ridice Moscova, aşezare întemeiată de către Iuri Dolgoruki la jumătatea secolului XII ca o simplă cetate în cadrul cnezatului Rostov-Suzdal. Aşezarea avea o poziție geografică şi strategică favorabilă. Se afla într-o rețea de

drumuri comerciale, importante, iar reţeaua de păduri şi de ape ce o înconjura asigura o anumită şi relativă securitate în faţa năvălirilor. De timpuriu acolo s-au practicat activităţi meşteşugăreşti şi comerciale ceea ce a adus venituri suplimentare şi au întărit puterea cnejilor locali. Multă vreme nu a existat o continuitate cnezială la Moscova. Se pare că aceasta a debutat cu Danil, fiul mai mic al lui Alexandru Nevski, stabilit la Kremlin spre sfârşitul secolului XIII. El a promovat şi o politică de extindere teritorială. Urmaşul său, Iuri Danilovici (1303-1325), a pus cu adevărat bazele ascensiunii Moscovei. El s-a căsătorit cu o soră a hanului Hoardei de Aur, şi a dobândit titlul de mare cneaz, pe care apoi au continuat să-l poarte prin cumpărare şi urmaşii săi. Astfel, Ivan Kalita (1325-1340) a anexat posesiunilor sale Vladimirul şi o parte a Tverului. A strâns tributul pentru Hoarda de Aur în o bună parte a Rusiei. Pe lângă tribut şi daruri preţioase făcute hanului, s-a preocupat şi de sporirea propriei averi mai ales în terenuri rurale. A sporit populaţia cnezatului său şi prin răscumpărarea unor prizonieri ruşi de la mongoli. Tot el a reuşit să mute reşedinţa mitropoliţilor Bisericii ruse de la Kiev la Moscova, care a devenit astfel capitala religioasă a tuturor ruşilor.

În timpul urmaşilor lui Ivan Kalita, Moscova a continuat să-şi lărgească teritoriul, iar cnejii să-şi consolideze puterea în plan politic în raport cu supuşii şi lumea din afară. Deosebită a fost activitatea marelui cneaz Dimitri, supranumit Donskoi (1359-1389). Iniţial el a avut o serie de lupte cu cnejii de la Tver, care, o vreme, au fost sprijiniţi de Lituania. În faţa acestei primejdii zidurile de lemn din Kremlin au fost înlocuite cu ziduri de piatră în anul 1367. Eşecul lituanienilor la Moscova a fost urmat de contraofensiva rusă a lui Dimitri şi a altor cneji vasali lui, soldată cu extinderea teritorială în zona Tverului.

Însemnătatea istorică a lui Dimitri Donskoi a fost legată de evoluţia raporturilor cu Hoarda de Aur. Atunci Hoarda de Aur era într-o evidentă decădere, ilustrată prin anarhie şi lupte intestine. Căutând să profite de această situaţie de criză a hegemoniei mongole din spaţiul rusesc, Dimitri Donskoi a refuzat să mai achite tributul anual. Noul Han mongol, Mamai, aliindu-se şi cu lituanienii conduşi de Iagello s-a pregătit pentru o invazie masivă împotriva Moscovei. La 8 septembrie 1380, pe câmpia Kulikovo, în partea superioară a Donului, a avut loc înfruntarea decisivă a ruşilor cu tătarii. Oştile lui Mamai au fost zdrobite, ceea ce a avut consecinţe multiple în plan politic şi moral. Nu a fost obţinută atunci independenţa deplină în urma victoriei armatei care cuprindea şi un număr însemnat de cneji, având şi binecuvântarea Bisericii, deci, într-un anume fel, caracter de cruciadă. A sporit autoritatea cneazului moscovit. Independenţa de fapt a fost scurtă.

Doi ani mai târziu, mongolii au reuşit să cucerească vremelnic Moscova şi să devasteze o mare parte din ţară. Dimitri a acceptat suzeranitatea hanului Tohtamâş, reîncepând trimiterea anuală a tributului şi recunoscându-se în calitate de mare cneaz supus al acestuia. La moartea sa a urmat Vasili I (1389-1425). Acesta a rămas în stare de dependenţă faţă de Hoarda de Aur achitându-şi permanent obligaţiile materiale din cadrul tributului. A profitat şi de puternica lovitură administrată de Tamerlan, Hoardei de Aur, încetând o vreme în fapt, dependenţa Moscovei. Vasili I a anexat noi teritorii vestice în detrimentul marelui cneaz al Lituaniei ce le stăpânise până atunci. După moartea sa a urmat, o vreme, o anarhie internă în statul moscovit în paralel cu un fenomen asemănător din lumea mongolă; unde hanatul Crimeei, apărut în anul 1430, a devenit, în calitate de vasal, în anul 1475, parte integrantă a statului otoman condus atunci de Mahomed al II-lea.

Etapa finală a procesului de unificare s-a desfăşurat sub conducerea a trei remarcabili monarhi, respectiv: Ivan al II-lea (1462-1505), Vasili II (1505-1533) şi Ivan al IV-lea cel Groaznic (1533-1584).

Ivan al III-lea a adus sub ascultarea sa cnezatele Iaroslavului şi ale Rostovului, a desăvârşit încorporarea Tverului şi mai cu seamă a reuşit să-şi impună autoritatea spre nord, a desfăşurat o expediţie militară în urma căreia marele teritoriu al Novgorodului a devenit parte a statului său completat apoi de fiul şi urmaşul său, cu Pskov-Reazan. Acesta din urmă a mai ocupat de asemenea Smolenskul spre apus şi a început cuceriri spre răsărit în hanatul Kazan, acţiune continuată şi de Ivan cel Groaznic.

Creşterea statală prin unificarea teritoriilor ruseşti, precum şi instituţiile administrative, armata, au asigurat marelui cneaz al Moscovei forţele necesare pentru a obţine deplină independenţă. În prima parte a domniei, Ivan al III-lea, orientându-şi eforturile mai ales spre vest şi nord, şi-a mai achitat din când în când obligaţiile materiale de vasal al Hoardei de Aur.

La 1480 Ahmat, hanul Hoardei, aliat cu polonii s-a decis să întreprindă o expediţie împotriva marelui cneaz al Moscovei, aliat cu Mengli Ghirei, hanul tătarilor din Crimeea. Expediţia mongolă a eşuat şi, din acel an, Rusia moscovită a încetat să mai plătească tribut. Ulterior Ivan al IV-lea a încercat, fără succes, o ieşire a Rusiei la Marea Baltică. A reuşit să anexeze întregul curs al Volgăi, anexând hanatele de Kazan şi Astrahan şi începând cucerirea Siberiei apusene. Tot el marchează trecerea la o nouă etapă, o dată cu încoronarea lui ca ţar, la 16 ianuarie 1547, când statul centralizat rus, devenit deja plurietnic, trece la o nouă fază a existenţei sale, cea a imperiului.

În decurs de mai multe veacuri, în ţinuturile răsăritene ale continentului european s-au desfăşurat, în plan social şi politic, fenomene asemănătoare, în linii mari, celor din Europa Occidentală, desfăşurate însă cu o anumită întârziere şi cu o serie de particularităţi. A existat astfel, în forme specifice, şi la ruşi, în economie şi în societate, o ordine de natură feudală. Totodată, asemenea cazurilor de formare a statelor centralizate francez şi englez, în contextul luptei de emancipare de sub stăpânirea mongolă (asemenea reconquistei spaniole) s-au creat instituţiile specifice, în plan central şi local, statelor centralizate, ceea ce, în cazul rusesc, a constiuit o bază a trecerii spre Imperiu, şi nu spre state naţionale, ca în Occidentul european.

II.3.5. *Bizanţul în secolele XI-XV*

Criza secolului al XI-lea

Imperiul constantinopolitan a ajuns la o maximă extindere teritorială, precum şi la o înflorire economică şi maturizare a instituţiilor sale specifice, clasice, în vremea dinastiei macedonene, mai cu seamă în vremea celui mai de seamă reprezentant al acesteia, Vasile II (976-1025). După moartea acestuia, a urmat o primă criză consistentă, care, s-a desfăşurat ceva mai mult de o jumătate de veac şi care în interior şi la hotare, a cuprins practic toate domeniile vieţii sociale şi statale. În plan teritorial, anterioara extindere a frontierelor, de la Dunăre şi Sava la Caucaz şi Eufrat, a fost urmată de o restrângere importantă a spaţiului controlat de împăraţii constantinopolitani. În spaţiul Asiei Mici şi-au făcut apariţia turcii selgiucizi. Aceştia au reuşit să obţină o importantă victorie la Manzikert, la 19 august 1071, împotriva împăratului Roman IV Diogenes. Ca urmare, turcii seulgiucizi, creându-şi în Anatolia propriul lor stat intrat în istorie sub denumirea de sultanatul de la Rum, s-au înstăpânit în cea mai mare parte a Asiei Mici, ajungând până la Bosfor, în faţa capitalei bizantine. Ulterior, sub dinastia Comnenilor şi cu ajutorul cruciaţilor, Bizanţul a reuşit să recupereze o parte din regiunile microasiatice, fără însă a putea lichida prezenţa turcească din inima podişului anatolian.

În acelaşi an 1071 se înregistrau pierderi teritoriale şi în Occident. În părţile sudice ale Italiei, precum şi în Sicilia, Bizanţul era încă prezent. La mijlocul secolului XI au apărut acolo normanzii. Aceştia au cucerit pe rând posesiunile bizantine (ultima fortăreaţă

bizantină, Bari, a căzut în anul 1071) şi au organizat acolo un stat vasal papalităţii ce a devenit ulterior bază de atac în tentativele normande de cucerire a spaţiului balcanic şi chiar a Contantinopolului.

Tot în raporturile cu Occidentul, veacul al XI-lea a adus şi alte realităţi legate de existenţa Imperiului romano-german, ce s-a impus tot mai mult contestând pretenţiile de monarhie universală precum şi acţiunea papalităţii. Într-un cadru complex, în anul 1054 s-a produs, cu urmări profunde şi durabile atât în plan religios, cât şi în plan politic, aşa numita „marea schismă", respectiv separarea comunităţii creştine în Bisericile romano-catolică şi bizantino-ortodoxă, ce şi-au impus fiecare pecetea lor asupra unei părţi a evoluţiei istorice a continentului.

Graniţa nordică a Imperiului a devenit ţinta presiunii crescânde a unor popoare nomade şi războinice aparţinând ultimului val de migratori proveniţi din Asia, respectiv pecenegii şi uzii. Avându-şi bazele de plecare în zonele nord-dunărene şi nord-pontice, atacurile pecenege au devenit tot mai frecvente după 1028, transformându-se de fapt într-un război pecenego-bizantin care a durat mai multe decenii şi care s-a soldat de fapt cu pierderea controlului politic bizantin în regiunile balcano-dunărene. În acel context, timp de aproape două decenii, spaţiul dintre Dunăre şi Mare al Dobrogei istorice s-a emancipat de sub controlul Bizanţului, fiind practic independent şi având în frunte conducători precum Tatos, Sestlav şi Satzas. Aceiaşi împăraţi din dinastia Comnenilor, începând cu Alexis I (1081-1118), au reuşit să restabilească pentru aproape un veac controlul bizantin în întregul spaţiu economic balcanic. Istoricul şi omul politic Mihail Pselos constata în „Cronografia" sa că împăraţii bizantini din secolul al XI-lea au cheltuit nesăbuit marile sume de bani adunate de Vasile al II-lea. Veacuri de-a rândul *nomism*a, moneda de aur bizantină, fusese etalonul aur al lumii medievale europene. Spre mijlocul secolului al XI-lea, aceasta a început să se devalorizeze continuu de la cele 24 de karate constante atâtea veacuri. Fenomenul ca atare a fost ireversibil şi locul de etalon a fost preluat de către monedele comunelor italiene, în primul rând de ducatul veneţian. Atacurile din afară, războaiele civile interne, fiscalitatea tot mai opresivă au lovit în viaţa urbană, constatându-se începutul decăderii meşteşugurilor şi a comerţului bizantin, fenomen, în fapt, atunci şi mai târziu, invers în raport cu ceea ce se întâmpla în Europa occidentală unde avântul vieţii urbane pe toate planurile era în evident contrast şi contratimp cu declinul vieţii orăşăneşti din spaţiul bizantin.

În cursul secolului al XI-lea, importante transformări cu consecinţe nefaste pentru stat au început să se manifeste în lumea rurală. Veacuri de-a rândul, de la împăraţii isaurieni la cei macedoneni, un element de bază al puterii materiale şi militare a Bizanţului îl alcătuise ţărănimea liberă, organizată în propriile comunităţi rurale. Aceşti ţărani liberi în calitate de contribuabili au asigurat o bună parte a finanţelor, iar în calitate de stratioţi (ţărani soldaţi) au asigurat succese pe câmpurile de bătălie, stabilitatea şi chiar extensia continuă a graniţelor pe mai multe direcţii. Încă în secolele IX-X în spaţiul rural al Bizanţului, alături de mica proprietate ţărănească şi de proprietatea statului, au început să apară şi proprietăţi funciare tot mai mari. Stăpânii şi, deci, beneficiarii acestora au purtat denumirea de dinaţi („puternicii") şi ei corespund din multe puncte de vedere cu ceea ce au fost în apus feudalii. Astfel, şi în Bizanţ a început să se desfăşoare un proces de feudalizare, de aservire a ţărănimii libere, proces asemănător prin conţinutul său fenomenelor petrecute în alte părţi ale Europei. Încet şi în Bizanţ a început să apară categoria ţăranilor dependenţi, numiţi pareci („vecini").

Fenomenul creării unei aristocraţii provinciale de tip feudal (numit adeseori şi militară în contrast cu aristocraţia birocratică numită şi civilă ce se afla în cea mai mare parte în capitală pe lângă împăraţi) a fost combătut de către împăraţii macedoneni în secolul al X-lea. Prin legislaţia lor, aceştia au urmărit mai multe obiective, precum: păstrarea organizării militare stratiotice, menţinerea unui număr cât mai mare de ţărani liberi, deci contribuabili, împiedicarea formării unei aristocraţii provinciale opusă autorităţii centrale etc.

O dată cu domnia lui Roman III (1028-1034), legislaţia pentru apărarea proprietăţii ţărănimii libere şi a stratioţilor a căzut în desuetitudine, nemaifiind nicicum aplicată, ceea ce a provocat o amplă afirmare a aristocraţiei provinciale, cu multiple consecinţe nefaste pentru structura tradiţională a lumii bizantine. În planul guvernării, între anii 1025-1081 a fost o pronunţată instabilitate, succedându-se la tron nu mai puţin de 13 basilei. Aceştia au făcut parte din două grupări aristocratice distincte, cea civilă, constantinopolitană şi cea provincială, militară. În general, majorităţii împăraţilor le-a fost caracteristică pasivitatea faţă de problemele vremii, incapacitatea găsirii unor soluţii corespunzătoare noilor împrejurări. Majoritatea împăraţilor au aparţinut grupării civile şi, ca exponenţi ai acesteia, au promovat o fiscalitate excesivă, o restrângere, prin licenţiere, a efectivelor militare, o înmulţire a funcţiilor onorifice răsplătite dintr-un buget în continuă diminuare etc. Au fost o serie de războaie civile însoţite şi

de revolte precum cea a sârbilor şi bulgarilor din anii 1040-1041 ca şi a vlahilor şi grecilor din Thessalia din anul 1066.

Perioada Comnenilor

Criza a luat sfârşit prin victoria aristocraţiei provinciale, care l-a impus pe tron pe capabilul general Alexis Comnenul, întemeietor al unei dinastii ce a condus destinele statului până în anul 1185, când a fost urmată timp de două decenii de dinastia Anghelilor, ce şi-a încheiat existenţa o dată cu cucerirea Constantinopolului, de către cruciaţii occidentali în aprilie 1204. Perioada dinastiei Comnenilor reprezintă, în fapt, ultima etapă în care se mai manifestă Bizanţul ca imperiu, factor politic important al lumii de atunci. Ei au reuşit să stopeze, vremelnic, şi relativ, declinul statului bizantin, care ulterior s-a fărâmiţat şi s-a diminuat continuu în favoarea vecinilor, devenind în veacurile XIV- XV un oraş-stat înainte de a fi încorporat în totalitate în nou apărutul imperiu al sultanilor otomani.

La urcarea sa pe tron, în anul 1081, Alexis I avea în faţă o situaţie internă şi externă deosebit de gravă. Fiica sa, Ana Comnena, care i-a închinat o celebră biografie encomiastică spunea că atunci :"Imperiul se limita de la oraşul Adrianopol şi până la ţărmurile Bosforului", ceea ce nu era departe de realitatea istorică. În decurs de câţiva ani, Alexis I a desfăşurat acţiuni ofensive, recuperatoare pe mai multe direcţii. În primul rând, a reuşit să stăvilească şi să respingă ofensiva normanzilor ce urmăreau anexarea întregii Peninsule Balcanice şi formarea unui mare stat mediteranean. Şi cu ajutorul Republicii veneţiene, ce şi-a început atunci destinul ei mediteranean, Alexis a înlăturat prezenţa normandă în Balcani, în anul 1085. Al doilea obiectiv urmărit, de asemenea cu succes, a fost înlăturarea ocupaţiei pecenege şi readucerea sub autoritatea bizantină a teritoriilor nord-balcanice şi de la Dunărea de Jos. În anul 1091, cea mai mare parte a pecenegilor şi uzilor a fost zdrobită şi eliminată, iar cumanii s-au retras în stânga Dunării, fiind încheiat aşa numitul „război scitic" prin revenirea efectivă a Bizanţului la Dunăre, de la Belgrad până în Deltă.

Al treilea obiectiv l-a constituit recuperarea Asiei Mici, fostă multă vreme principală bază a puterii Bizanţului. Recuperarea teritoriilor asiatice s-a aflat în strânsă legătură şi cu relaţiile cu lumea catolică occidentală, acolo unde apăruse deja ideea unor cruciade spre Ierusalim, „ţara sfântă". În istoriografie e încă discutată autenticitatea cererii de ajutor adresată Occidentului de către împăraţii bizantini. Oricum, prima cruciadă, cu cele două etape ale ei, populară, respectiv

nobiliară, a atins şi Bizanţul şi în primul rând capitala acestuia. Contactul, pentru prima dată pe o scară mai largă, al occidentalilor cu bizantinii avea să provoace neînţelegeri de tot felul ce au evoluat apoi în ostilitate şi ură reciprocă, vizibilă de altfel în creaţiile istoriografiei şi finalizate în deturnarea cruciadei a patra, soldată cu cucerirea şi jefuirea sălbatică de către aceiaşi occidentali a Constantinopolului.

Alexis I s-a implicat amplu în prima cruciadă, obţinând chiar o recunoaştere formală a suzeranităţii sale de către cavalerii occidentali. Ulterior, aceştia au format statele latine din Orient, independente în raport cu Bizanţul, ce şi-a restabilit autoritatea doar asupra unei părţi a Asiei Mici, până la marginile Siriei şi la poalele Caucazului. Ioan al II-lea Comnenul (1118-1143) şi Manuel Comnenul (1143-1180) au continuat şi consolidat succesele obţinute de întemeietorul dinastiei, fără a fi putut împiedica manifestările declinului. A urmat apoi domnia sângeroasă, controversată, a lui Andronic I Comnenul (1183-1185) iniţiator al unui program de reforme structurale pe care nu a avut timp a le materializa datorită răsturnării sale violente de pe tron şi uciderii lui în anul 1185.

Declinul şi decăderea Bizanţului

În acelaşi an 1185, în spaţiul balcanic a debutat o răscoală a românilor balcanici (vlahilor) şi a bulgarilor, condusă de fraţii români din familia Asăneştilor. Aceasta s-a soldat cu creearea statului românilor şi bulgarilor, cunoscut în istorie şi sub denumirea de statul Asăneştilor, ce a jucat apoi, timp de câteva decenii, un rol de primă mărime în Europa, mai cu seamă în vremea împăraţilor Ioniţă cel Frumos (1197-1207) şi Ioan Asan II (1218-1241).

Apariţia acestui stat a dus la prăbuşirea dominaţiei bizantine în părţile central răsăritene ale Peninsulei. Spre vest, în apropiere, se crea spre sfârşitul secolului al XII-lea statul sârbesc condus de dinastia Nemanizilor, în timp ce alte spaţii balcanice erau anexate şi încorporate în regatul maghiar al Arpadienilor. În paralel cu diminuarea substanţială din punct de vedere teritorial a prezenţei sale în spaţiul balcanic, Bizanţul pierdea consistent şi în Asia, unde turcii selgiucizi redobândeau însemnate teritorii bizantine şi lichidau statele latine create de occidentali. În acest context, o puternică lovitură avea a fi primită din partea occidentalilor. Aceştia au devenit tot mai prezenţi în spaţiul bizantin în secolul XII. Astfel, într-o măsură crescândă, negustorii italieni, veneţieni şi genovezi şi-au impus controlul asupra comerţului, fiind privilegiaţi în raport cu autohtonii care, nemulţumiţi, au acţionat nu o dată violent împotriva lor. Tendinţele

expansioniste ale Occidentului, tot mai pronunţate în secolul al XII-lea vizau statul bizantin, chiar desfiinţarea acestuia. Ositilitatea reciprocă a celor două lumi bizantino-ortodoxă şi catolică-occidentală s-a adâncit continuu. În acest context s-a desfăşurat cruciada a patra (1202-1204), gândită iniţial pe direcţia Ierusalim şi finalizată prin cucerirea Constantinopolului şi a o serie de teritorii bizantine ce au devenit posesiuni ale occidentalilor, precum: Imperiul latin de Constantinopol, regatul Thesalonicului, Ducatul de Achaia etc. Trei optimi din teritoriile cucerite, inclusiv din capitală, au revenit Veneţiei.

Prezenţa politică conducătoare a latinilor în zonele Bizanţului nu s-a putut consolida, fiind înlăturată datorită loviturilor consecutive, uneori conjugate, ale Asăneştilor, Imperiului Bizantin de la Niceea etc. Cucerirea latină a fost însoţită de o jefuire sistematică, a avut consecinţe negative în plan economic mai consistente decât cele provocate ulterior de otomani, au fost în felul acesta potenţate criza şi declinul lumii bizantine. Nu toate teritoriile bizantine au fost cucerite de invadatori. Într-o parte a Peninsulei Balcanice, cu centrul la Epir, s-a păstrat independent un nucleu statal condus de familia Anghelilor, care şi-au organizat stăpânirile sub forma unui despotat, având chiar pretenţii imperiale de restaurare a statului bizantin. Pe coastele pontice ale Asiei Mici s-a creat Imperiul de la Trapezunt, care şi-a avut apoi, ca stat bizantin, sub dinastia Marilor Comneni, propria sa existenţă, până la lichidarea sa de către sultanul Mahomed II, în anul 1461. Cel mai important dintre cele trei state bizantine ce au existat în perioada fărâmiţării politice a fost, într-o parte a Asiei Mici, imperiul de la Niceea condus de dinastia Lascarizilor. Suveranii de la Niceea, precum: Teodor I (1205-1222), Ioan III Vatatzes (1222-1254), Teodor II Lascaris (1254-1258) au fost conducători de stat eficienţi. Ei au promovat în bună măsură o politică internă asemănătoare înaintaşilor lor din dinastia macedoneană. S-au sprijinit pe ţărănimea liberă şi au reuşit o vreme să stăvilească tendinţele anarhice ale nobilimii posesoare de domenii feudale. Au stimulat meşteşugurile sau comerţul practicate de bizantini. Principala lor realizare a constituit-o acţiunea de eliberare şi de reunificare a teritoriilor bizantine încheiată o dată cu intrarea victorioasă în Constantinopol, în anul 1201, a împăratului Mihail al VIII-lea (1259-1282), întemeietor al unei noi dinastii, a Paleologilor, aflaţi apoi în fruntea destinelor constantinopolitane până la cucerirea definitivă a Bizanţului de către Mahomed II.

Veacurile XII-XIII s-au caracterizat şi prin importante modificări în planul intern al instituţiilor, al vieţii materiale şi al realităţilor sociale a unei

lumi devenite feudală. Restrângerea teritorială continuă, ca şi numeroasele invazii şi războaie din teritoriul bizantin au avut drept urmare accentuarea crizei economice ce a debutat în secolul XI şi a fost doar temporar şi parţial stopată de unii dintre împăraţii dinastiilor Comnenilor şi Lascarizilor. Producţia agricolă şi-a mutat centrul de greutate dinspre răsărit spre apus, diminuându-se continuu. O serie de importante centre urbane au fost prădate şi distruse sau pierdute definitiv. Astfel că s-au diminuat continuu rolul şi ponderea producţiei meşteşugăreşti bizantine. Din exportator masiv de produse de lux sau de uz comun, Bizanţul a devenit un importator cu tot mai puţine resurse pentru a achiziţiona produse costisitoare din import. Comerţul a trecut în mâinile negustorilor străini, în principal ale veneţienilor şi genovezilor, având loc astfel o înfeudare economică de către occidentali. Unele reforme cu caracter protecţionist au eşuat. Moneda bizantină, odinioară simbol al puterii şi stabilităţii din Bizanţ, şi-a diminuat continuu valoarea sa (nomisma de aur a involuat de la 24 la 8 karate şi apoi a încetat a mai fi bătută).

Monedele străine, în special cele occidentale, au înlocuit monedele bizantine, iar sumele dobândite de statul bizantin şi de supuşii împăratului erau net inferioare celor dobândite de întreprinzătorii latini, occidentali, ce se bucurau de regim de extrateritorialitate şi de o serie de privilegii economice, judiciare, politice etc.

Sub Comneni, şi apoi în veacul XIII, s-au cristalizat o serie de forme şi instituţii de natură feudală, dintre care unele îşi aveau rădăcini mai vechi. Specifice Bizanţului din acest punct de vedere au fost *pronoia*, *exkuseia* şi *charisticonul*, precum şi regimul celor două categorii sociale specifice: dinaţii şi parecii. Pronoria a apărut în cursul veacului XI şi a evoluat continuu apoi în veacurile următoare. Ca realitate istorică specifică Bizanţului are şi o serie de asemănări cu instituţia occidentală a beneficiului, cu iqta existentă în lumea arabo-musulmană şi cu timarul generalizat mai târziu de otomani în spaţiul balcanic.

La început, pronoia era de fapt un sistem de concedare de către stat către unii particulari a unor venituri (muncă, produse, bani) rezultând din activitatea unor producători direcţi pe o anumită suprafaţă agricolă, de dimensiuni variabile, a cărei proprietate rămânea în continuare cea a statului. Aşadar, de la început pronoia era de fapt un beneficiu condiţionat, temporar şi revocabil, depinzând de deţinerea unor demnităţi reale sau onorifice şi, în ultimă instanţă, de bunăvoinţa împăratului. Aşa cum s-a arătat, asaltul aristocraţiei provinciale asupra proprietăţii stratiotice a diminuat continuu

efectivele militare ale imperiului. Comnenii, ei înşişi exponenţi ai aristocraţiei provinciale, au extins sistemul, acordarea unei pronoia fiind condiţionată în esenţă de serviciul militar în favoarea împăratului. Durata acordării acesteia a urmat aceeaşi cale ca şi beneficiul în Occident în sistemul feudo-vasalic, respectiv caracterul vremelnic, apoi viager şi în sfârşit ereditar al unui contract dintre stat şi un particular. Cu timpul, în fapt, pronoria a devenit o proprietate ereditară, iar caracterul ei condiţionat de serviciul militar tindea spre dispariţie sau în destule cazuri nu mai era respectat. Astfel, începând cu Comnenii, fizionomia raporturilor de proprietate asupra pământului în Bizanţ s-a schimbat în mod radical, aşa cum se poate lesne vedea din analiza a o serie de cărţi cadastrale (*praktika*). Proprietatea pronoiară s-a generalizat, devenind predominantă, iar vechea proprietate de tip stratiotic s-a restrâns continuu fără a fi dispărut cu totul până la dispariţia Bizanţului.

Acordarea unei pronoia a devenit şi o formă de legătură publică între stat şi supuşii săi din partea superioară a societăţii, fără a se ajunge însă la rigurozitatea legăturilor vasalice din apusul Europei, chiar dacă în unele cazuri, începând cu secolul XII, au fost copiate şi unele modele occidentale privind apanajele, omagiul etc.

Dacă pronoia poate fi asemănată într-o anumită măsură cu instituţia apuseană a feudei, charisticonul este caracteristic Bizanţului, o anumită formă de proprietate, mai de grabă de uzufruct, pe care nu o întâlnim nicăieri în altă parte în lumea europeană.

Împăraţii isaurieni desfinţaseră proprietatea funciară a Bisericii. Restabilirea cultului icoanelor în lumea bizantino-ortodoxă după 843 a avut drept rezultat, între altele, şi o refacere a proprietăţii bisericeşti. De la o generaţie la alta, în mâinile patriarhiei şi ale slujitorilor acesteia s-au acumulat, prin donaţii sau în alte modalităţi, întinse suprafeţe de pământ, nu puţine împreună cu ţăranii dependenţi ce locuiau acolo. Spre deosebire de Occident, proprietaţile bisericeşti din Bizanţ erau controlate şi de către stat, iar cei ce trăiau acolo trebuiau să achite acestuia o serie de obligaţii de tot felul. Aceste venituri au fost în destule cazuri concesionate de către stat unor particulari, care vremelnic s-au bucurat de toate avantajele pe care le avea în locurile respective statul, nu o dată stabilindu-se şi trăind în mânăstiri şi alte lăcaşuri ale Bisericii, ca în propriile lor lăcaşuri feudale. Charisticonul a cunoscut totuşi o mult mai mică răspândire decât pronoia de tip condiţionat sau proprietăţile depline scutite în genere de obligaţii, de tip alodial.

În Bizanțul târziu, o largă răspândire a cunoscut-o *excusia*, adică imunitatea de tip feudal. La început, aceasta a fost o scutire parțială sau totală, astfel că beneficiarul, un feudal în fond, cu țărani dependenți, nu mai trebuia să verse o serie de impozite al căror număr şi valoare varia foarte mult. În Bizanț, imunitatea fiscală s-a lărgit continuu cu consecințe deloc pozitive pentru finanțele statului. Au apărut cu timpul şi forme de imunitate administrativă, dar niciodată de imunitate juridică, autoritatea tribunalelor imperiale bazate pe normele dreptului roman menținându-se în Bizanț până la dispariția acestuia.

Situația țărănimii în lumea bizantină târzie a fost complexă şi este insuficient cunoscută. Este incontestabil că, începând cu secolul al XII-lea, majoritatea țăranilor liberi contribuabili şi soldați (demosiarioi şi stratioți) şi-au pierdut statutul de oameni liberi şi proprietari, devenind pareci, dependenți de stăpânii lor. Oricum, țărănimea liberă nu a dispărut cu totul, mai ales în zonele montane sau altele mai puțin propice, datorită condițiilor naturale, formării unor mari proprietăți funciare. Spre deosebire de Apus, țăranii dependenți din Bizanț, ca de altfel şi din statele sud-slave care au copiat modelul bizantin, au rămas liberi din punct de vedere personal şi nu au fost supuşi legării de glie. Ei se puteau deplasa, depune mărturie în justiție şi chiar intenta procese celor privilegiați, să se adreseze împăratului. Aveau o serie de drepturi asupra pământului pe care îl ocupau şi pe care îl puteau testa, vinde, dona etc. cu condiția ca noul deținător să respecte obligațiile contractuale față de stăpân. Astfel, în practică, s-a ajuns la o creştere a autorității stăpânului şi o diminuare a relativei libertăți a țăranului dependent. În lumea rurală s-a menținut o stratificare, coexistând alături bogați şi săraci, cărora li se adăuga şi o categorie specială, cea a mistoților (zilieri, muncitori salariați).

Evident că ritmul feudalizării raporturilor sociale în Bizanț nu a fost uniform, existând mari deosebiri între diferitele regiuni. Anumite zone, precum Thessalia şi Penopolezul au avut un număr mai însemnat de puternice familii feudale. Acestea îşi aveau de regulă reşedința în oraşe, ceea ce se constituie iarăşi într-o trăsătură caracteristică a organizării feudale a Bizanțului.

Transformările în domeniul structurilor sociale au determinat şi o serie de modificări ale organizării de stat. În Bizanțul clasic, instituției imperiale îi reveneau, în mod despotic, asemenea într-o anumită măsură modelului oriental, toate atributele puterii în stat. Împăratul întruchipa legea. Era comandantul suprem al armatei, numea demnitarii ce alcătuiau administrația centrală şi locală, controla

Biserica. Întreagă această realitate a absolutismului imperial se baza şi pe religie: împăraţii bizantini erau socotiţi aleşi ai lui Dumnezeu pe pământ, instrumente ale voinţei divine. Existau în fapt şi anumite limite. Astfel, spre deosebire de Orient, cel puţin formal, împăratul nu era deasupra legii, ci era însăşi legea, în sensul că făcând legile, el era obligat să le respecte. În exercitarea atributelor sale de conducere a statului, împăratul era ajutat de un aparat de stat riguros organizat, despre care avem numeroase mărturii scrise de natură juridică, literară etc. În cadrul aparatului central existau trei categorii de funcţii: onorifice (demnităţi), de stat (oficiile, asemănătoare ministerelor din epoca modernă), palatine (ce ţineau de persoana împăratului, la palatul acestuia). O dată cu veacul XII, s-au produs o serie de modificări. A devenit tot mai vizibilă îngrădirea puterii imperiale. Existaseră şi mai înainte senatul şi sinodul ca instituţii ce îşi aveau propriul lor rol în stat alături de împărat. Rolul acestora nu a crescut, ci dimpotrivă. Împăraţii au început a fi subordonaţi într-o măsură crescândă aristocraţiei feudale, apărând chiar şi anumite forme ale adunărilor de stări. Autoritatea imperială a fost diminuată, de asemenea, de starea endemică de anarhie, de războaiele civile tot mai frecvente, de răsturnările celor aflaţi pe tron chiar de competitori membrii ai familiei imperiale etc. Alături de împăraţi exista aparatul central şi local de guvernare. Înmulţirea excesivă a demnităţilor şi funcţiilor, precum şi amestecarea lor au fost caracteristice perioadei. S-a feudalizat sistemul militar asemenea celui al cetelor feudale existente în Occident. Între altele, aceasta a determinat o diminuare catastrofală a efectivelor militare (în vremea macedonenilor împăraţii aveau la dispoziţie efective de cel puţin 150.000 oşteni, iar sub Andronic al II-lea (1282-1328) efectivele terestre erau doar de 3000 oşteni, iar flota de război, altă dată stăpână a Mediteranei, dispăruse cu totul).

Unul dintre succesele politice iconoclaste fusese şi aducerea ierarhiei bisericeşti, în frunte cu patriarhul constantinopolitan, sub un relativ control al autorităţii imperiale. În Bizanţul târziu, Biserica s-a emancipat în bună măsură. Apare chiar un aspect paradoxal. Pe măsură ce Bizanţul se restrângea din punct de vedere teritorial, iar prestigiul monarhilor săi se diminua continuu, creştea peste hotare, în o bună parte a Europei, autoritatea patriarhiei constantinopolitane, considerată simbol şi apărătoare a ortodoxiei. O asemenea realitate era determinată neîndoielnic şi de dezorganizarea politică generală, scăderea veniturilor statului, sărăcia chiar a familiei imperiale ajunsă, mai mult sau mai puţin, să cerşească şi chiar să suporte în Occident

umilințe pentru neplata unor datorii insignifiante ca valoare. În fapt, cu mult înainte de a dispărea de pe scena istoriei, împărații bizantini nu mai erau altceva decât nişte modeşti conducători balcanici, lipsiți de bogăție şi putere şi supuşi otomanilor ai căror vasali erau încă din anul 1371.

Alungarea latinilor şi restaurarea autorității imperiale la Constantinopol în anul 1261 însemna de fapt o reunificare a câtorva dintre teritoriile ce aparținuseră odinioară Bizanțului. Atunci Mihail al VIII-lea Paleologul exercita autoritate doar asupra Asiei Mici occidentale, a Traciei, a Macedoniei, a Thessaliei, a Peloponezului şi a câtorva dintre insulele egene. În deceniile următoare, Bizanțul a trebuit să ducă lupte la toate frontierele sale, în egală măsură cu turcii musulmani în răsărit, cu balcanicii ortodocşi spre nord şi cu catolicii occidentali. Pe rând sau concomitent, tuturor acestora au fost nevoiți a le ceda noi şi noi teritorii. Dificultăților externe li s-au adăugat pustiitoare şi dezastroase frământări interne, inclusiv războaie civile, precum cel dintre Ioan V Paleologul (1341-1391) şi ginerele său Ioan VI Cantacuzinul (1341-1354). Situația Bizanțului s-a agravat la jumătatea veacului, când turcii s-au înstăpânit şi în spațiul balcanic, transformând Adrianopolul în principala bază în lupta pentru înstăpânirea în toate teritoriile ce făcuseră parte înainte din Bizanț. Începea atunci agonia a ceea ce devenise de fapt mai mult un oraş stat în jurul Constantinopolului şi un despotat în Peloponezul aflat la sud de istmul Corint. Cererile adresate Occidentului, inclusiv călătoriile întreprinse de unii împărați pentru un iluzoriu ajutor, au rămas fără rezultat. După 1371, cu intermitențe, Bizanțul a trebuit să plătească tribut, să furnizeze otomanilor trupe militare în acțiunile acestora împotriva creştinilor, să trimită ostatici din familia imperială la turci etc. Cruciadele târzii, nu o dată prezentate şi ca forme de ajutorare a Bizanțului de către Occident, au fost ineficiente, soldându-se de regulă cu eşecuri răsunătoare pentru apuseni. Condiționarea de către occidentali a ajutoarelor împotriva păgânilor otomani prin renunțarea la ortodoxie şi recunoaşterea primatului papal nu au avut darul de a uşura o apropiere dintre Occident şi Bizanț şi salvarea acestuia din urmă. La sfârşitul secolului al XIV-lea, chiar au fost câteva planuri şi încercări timide ale turcilor de ocupa Constantinopolul. Orientarea otomanilor spre alte fronturi balcanice sau orientale au amânat destinul fatal al bizantinilor.

În ajunul căderii Bizanțului, în lumea bizantină s-au conturat trei orientări politice reflectate şi în literatura istorico-politică, respectiv al filoolatinilor, al filotomanilor şi cel „patriotic" filogrecesc.

Tânărul sultan Mehmed II (1451-1481), preluând puterea, şi-a propus ca prim obiectiv lichidarea Bizanțului (oraş care atunci cuprindea 50.000 de locuitori, mai puțin de o zecime din populația epocii clasice). După un asediu de două luni, cu înfruntări dramatice dintre cei 200.000 militari ai sultanului şi cei circa 30.000 oşteni bizantini şi occidentali aflați sub comanda ultimului împărat bizantin Constantin XI (1448-1453), la 29 mai 1453 oştile lui Mehmed II au pătruns în Bizanț, care a devenit noua capitală a sultanului. Simbolul ortodoxiei de până atunci, catedrala ortodoxiei, St.Sofia, a devenit moschee. Ocuparea Constantinopolului de către turci constituia un eveniment deosebit de important pe planul istoriei mondiale (unii istorici au considerat că Evul Mediu s-a terminat o dată cu instalarea sultanului turc pe malurile Bosforului, ceea ce între altele consolida definitiv statul otoman şi ca stat european.

Unele teritorii bizantine puțin întinse au mai supraviețuit câțiva ani. În anul 1456 a fost ocupată Atena, în anul 1460 Moreea, iar căderea sub turci a Trapezuntului marca momentul în care ultimul teritoriu bizantin îşi pierdea independența.

La granițele Imperiului Bizantin s-au format o serie de state care şi ele la rândul lor au dispărut apoi, trecând sub regimul dominației otomane, ca şi Constantinopolul. Astfel, creația politică şi moştenirea pe acest plan a Bizanțului a dispărut treptat. Perioada declinului şi dispariției politice a Bizanțului coincide cu o perioadă de efervescență creativă în domeniul cultural, spiritual. Moştenirea culturală bizantină a supraviețuit. Civilizația Bizanțului nu a dispărut în 1453 ci a continuat să trăiască şi să se dezvolte, ceea ce justifică pe deplin afirmația lui Iorga despre existența în istorie până înspre vremurile moderne a unui adevărat Bizanț după Bizanț.

II. 3.6.*Lumea sud-slavă în secolele XI-XIV*

Timp de aproximativ două secole, realitățile social-politice ca şi cele ale vieții materiale ale slavilor sud-dunăreni au fost cele caracteristice lumii bizantine. Distrugerea propriei vieți statale în mare măsură incipiente a slavilor de sud a fost însoțită de progrese din cele mai diverse în domeniile vieții economice, ale manifestărilor culturale şi religioase. Slavii de sud au fost încadrați în unitățile teritorial-

administrative bizantine între care cele mai importante erau themele, Paristrion (Paradunavon), Bulgaria, Serbia, Macedonia, Dalmatia etc. A existat o opoziție a elementelor locale față de autoritatea centrală de la Constantinopol în contextul general al crizei imperiului bizantin, ce i-a provocat după secolul al XI-lea un declin tot mai accentuat, urmat de o criză. În acest context, s-a petrecut procesul de emancipare de sub stăpânirea bizantină a unor popoare balcanice, în special a sârbilor şi bulgarilor, care şi-au creat apoi propriile lor state şi au exercitat o vreme o adevărată hegemonie în spațiul balcanic.

În secolul al XII-lea, sub dinastia Comnenilor, Imperiul Bizantin a trecut prin numeroase frământări interne dublate de presiuni tot mai puternice la hotare. În acest context, a sporit continuu nemulțumirea populațiilor din spațiul balcanic şi s-au intensificat manifestările lor vizând emanciparea. Spre sfârşitul veacului, încercările de reforme social-economice şi politice, ce urmăreau redresarea internă şi îngrădirea marilor feudali promovate de Andronic I Comnenul (1183-1185) ca soluție a crizei, au fost lichidate prin înlăturarea violentă a acestuia de la tron ca urmare a revoltei feudalilor conduşi de cel care, victorios a fost un întemeietor de dinastie, respectiv Isac II Anghelos (1185-1195). Preluând puterea la Constantinopol, acesta a promovat, între altele, o politică fiscală extrem de opresivă. În acest context, a izbucnit în regiunile muntoase ale Balcanilor o răscoală spre sfârşitul anului 1185, la care participau în egală măsură vlahi (români balcanici) şi bulgari. În fruntea acestei revolte s-au aflat fraţii români Asan şi Petru, întemeietori de dinastie. Astfel s-a născut un nou stat independent, de fapt şi apoi de drept în spațiul balcanic condus de o dinastie românească cu compoziție etnică combinată şi care a intrat în istorie sub denumirea de statul şi apoi imperiul Asăneştilor sau imperiul româno-bulgar. Începând din 1186, împotriva noului stat bizantinii au întreprins mai multe expediții ce au eşuat. Apoi conducătorii de la Târnovo au desfăşurat operațiuni militare împotriva Bizanțului, adăugându-şi stăpânirilor lor noi teritorii, mai ales în vremea lui Ioniță cel Frumos, cunoscut şi ca Ioniță Caloian, ce a condus destinele statului între anii 1197-1207. El a stăpânit atunci o bună parte a Peninsulei Balcanice. A fost o vreme în relații politice şi religioase cu pontiful roman Inocențiu III, care, în corespondența sa, i-a recunoscut ascendența sa, respectiv originea sa românească.

În condițiile complexe ale cruciadei a IV-a (1202-1204), s-a ajuns la o înfruntare între statul Asăneştilor şi occidentali pentru hegemonie balcanică. În bătălia de la Adrianopole, din 14 aprilie

1205, forţele militare ale nou apărutului Imperiu Latin de Constantinopol au fost zdrobite şi pentru o vreme Ioniţă a asigurat hegemonia statului său în întregul spaţiu din dreapta Dunării. Rolul preponderent al Asăneştilor în sud-estul Europei a fost consolidat de către Ioan Asan al II-lea (1218-1241) care s-a considerat, în egală măsură, împărat al românilor (vlahilor) şi bulgarilor. Apoi dinastia Asăneştilor în linie directă s-a stins. Au urmat o serie de frământări interne. Conducerea statului a fost acaparată succesiv de elemente de origine tătărească şi apoi bulgară. În felul acesta exista la începutul secolului XIV un stat condus de o dinastie bulgară intrată în istorie sub denumirea de al doilea ţarat bulgar. Treptat, după 1330, cel de al doilea ţarat bulgar s-a scindat în trei părţi componente, respectiv: ţaratul de la Târnovo, ţaratul de la Vidin şi despotatul dobrogean, care pe rând, în condiţiile presiunii otomane, au dispărut spre sfârşitul veacului al XIV-lea. Astfel, ţaratul de la Târnovo a fost cucerit de otomani la 1393 şi transformat în paşalâc. După trei ani, ca urmare a eşecului la Nicopole al cruciaţilor a dispărut şi ţaratul de la Vidin. Despotatul dobrogean şi-a avut aproape o jumătate de veac propriul său destin, unindu-se apoi în anul 1388 cu Ţara Românească sub sceptrul lui Mircea cel Bătrân, înainte ca să se generalizeze stăpânirea otomană în dreapta Dunării de Jos, în jurul anului 1420.

Tot în cursul secolului XII a început, alături de vlahi şi bulgari, şi procesul de emancipare al sârbilor, mai întâi sub forma unei autonomii statale şi apoi sub forma unui stat independent, devenit ulterior imperiu. Creatorul unei noi vieţi statale şi întemeietor de dinastie naţională, sanctificată ulterior, a fost Ştefan Nemania (cca. 1168-1195). Acesta a creat în inima Balcanilor un stat care a devenit practic independent în jurul anului 1180. Urmaşul său a fost Ştefan I, intrat în istorie ca fiind Pârvovenceani, primul încoronat, şi care a domnit între anii 1196-1227. Noul stat apărut a evoluat în egală măsură, în cursul secolului al XIII-lea, pe două direcţii, a feudalizării în plan intern şi a expansiunii teritoriale în raport cu vecinii. Astfel, după modelul bizantin, au existat acolo o serie de realităţi de natură feudală. A fost copiat acelaşi model bizantin în ceea ce priveşte structurile statale în domeniile administrativ, juridic, religios. La începutul secolului al XIV-lea, statul sârb a început promovarea unei politici vizând instaurarea hegemoniei sale balcanice. În lupta de la Velbujd, din 28 iulie 1330, alianţa bizantinilor, a bulgarilor şi a românilor lui Basarab I a fost înfrântă, ceea ce a permis pentru o vreme instaurarea hegemoniei sârbeşti în spaţiul balcanic. Ea a fost

realizată de către Ştefan Duşan, conducător al statului sârb între anii 1331-1355. El s-a preocupat de problemele interne, alcătuind două variante succesive ale unui cod de legi ce-i poartă numele (*Zakonicul* lui Ştefan Duşan) şi care a avut apoi veacuri de-a rândul circulaţie în întregul spaţiu al Europei bizantino-ortodoxe. El a cucerit importante teritorii ce aparţinuseră înainte Bizanţului, intitulându-se „împărat al sârbilor şi al romeilor (bizantinilor)". A încercat fără succes să se încoroneze la Constantinopol. Domnia sa a reprezentat apogeul Serbiei medievale, iar cele realizate de el au rămas ulterior un simbol şi ideal în istoria sârbilor. Întinsul stat, pestriţ din punct de vedere etnic, pe care Ştefan Duşan l-a lăsat la moartea sa, era insuficient consolidat din punct de vedere politic şi administrativ. Teritoriile cuprinse între graniţele sale, de la Sava până în apropiere de Marea Adriatică şi Marea Egee erau foarte deosebite nu numai etnic ci şi în ceea ce priveşte viaţa economico-socială precum şi tradiţiile politice. La moartea sa, Imperiul s-a destrămat foarte repede, populaţiile de origine etnică străină (bulgari, albanezi, greci) emancipându-se, iar sârbii cunoscând o accentuată anarhie. În acest context s-au manifestat în mod distinct prima dată şi conducători ai macedonenilor, precum regele Vucaşin şi despotul Ioan Uglieşa. În paralel, s-a detaşat un stat sârbesc distinct ce a intrat în istorie cu numele de Bosnia, după râul ce-l străbătea. În părţile nordice s-a impus cneazul Lazăr (1371-1389).

Cucerirea otomană

Principala problemă cu care s-au confruntat urmaşii imediaţi şi îndepărtaţi al lui Ştefan Duşan a fost problema otomană. Noii veniţi din Asia Mică au obţinut o serie de succese în confruntările cu creştinii din Peninsula Balcanică. Pe fluviul Mariţa, la Cirmen, la 26 septembrie 1371, victoria lor le-a adus controlul asupra Macedoniei şi a ţinuturilor centrale din Peninsula Balcanică. Apoi, victoria lor în celebra bătălie de pe Câmpia Mierlelor (Serbia), de la 15 iunie 1389, când au pierit pe câmpul de luptă atât cneazul Lazăr al sârbilor, cât şi sultanul Murad I al otomanilor, le-a adus în stăpânire o importantă parte a ţinuturilor sârbeşti ce făceau parte din nou apărutele despotat al Serbiei şi regat al Bosniei. Ofensiva otomană în spaţiul iugoslav a continuat şi în secolul al XV-lea. Atunci existau mai multe formaţiuni statale, precum cea a Serbiei, a Muntenegrului şi a Bosniei. Despotatul Serbiei a fost condus o vreme de familia Brancovici, care a acceptat vasalitatea în raport cu regii maghiari. În acest context s-au desfăşurat,

în spaţiul sârbesc, şi campaniile lui Iancu de Hunedoara, inclusiv apărarea de către acesta a Belgradului, în anul 1456. Cea mai mare parte a Serbiei a fost cucerită de către turci până în anul 1459 (exceptând Belgradul, cucerit abia în anul 1521). Între anii 1463-1465 s-a extins stăpânirea otomană şi în spaţiile bosniace, iar ceva mai târziu, în 1499, după ce făcuse o vreme parte din statul independent al lui Skanderbeg, şi Zeta, (Muntenegru) a devenit parte integrantă a Imperiului Otoman.

Astfel, treptat, în decurs de peste un veac, întregul spaţiu iugoslav, ca şi cel bulgar, a fost încorporat în Imperiul Otoman, sub formă de vasalitate, într-o fază tranzitorie, de obicei scurtă, şi apoi în sistemul denumit, în mod obişnuit, al paşalâcurilor, situaţie ce a durat până în secolul al XIX-lea. În acest context un caz aparte este cel al Dubrovnikului, oraşul stat denumit Ragusa în Evul Mediu. Din multe puncte de vedere, istoria Dubrovnikului se aseamănă cu istoria comunelor italiene medievale, respectiv a Veneţiei, al cărui model l-a copiat şi sub dependenţa căreia s-a aflat multă vreme. Din punct de vedere al structurilor politice, al evoluţiilor în plan economic sau al raporturilor interumane, ragusanii au avut o evoluţie asemănătoare oraşelor-state cu sistem republican din cealaltă parte a Mării Adriatice. Au acceptat o vreme relaţii de vasalitate faţă de diverşi dinaşti balcanici în schimbul unor privilegii comerciale care le-au asigurat un adevărat monopol al comerţului în spaţiul balcanic după veacul al XII-lea. O dată cu generalizarea stăpânirii otomane în spaţiul sud-est european, republica patriciană a Ragusei a reuşit să-şi păstreze, asemenea statelor nord-dunărene, Ţara Românească şi Moldova, propria organizare statală, autonomă, în schimbul achitării unui tribut şi a altor obligaţii faţă de Poartă, constituindu-se astfel într-o realitate politică originală în acest spaţiu european.

II.3.7. *Începuturile Imperiului Otoman*

Spre sfârşitul lumii medievale, Imperiul Otoman, întins atunci pe trei continente în părţile răsăritene ale bazinului mediteranean, era un factor politic de prim ordin în lumea europeană din care stăpânea o bună parte, aflându-se încă într-o continuă expansiune.

Înainte de a se aşeza în sud-estul Europei ca şi în Orientul apropiat, cei ce au devenit turcii otomani au fost puţin consemnaţi în izvoare şi ca atare puţin cunoscuţi. Şi-au avut, neîndoielnic, originea undeva în Asia

Centrală, în ținuturile mărginite de marele zid chinezesc, de Mongolia şi alte zone de la sudul taigalei siberiene. S-au aflat o vreme în Turkmenistan, având un mod de viață pe care şi l-au păstrat multe veacuri. Trăind în corturi, erau păstori şi vânători, îndeletnicindu-se în egală măsură cu războiul, cu jaful ce le aducea unora mijloace de existență, altora bogății. Din ținuturile de origine au intrat în legătură cu lumea islamică şi, în condiții neelucidate, au împărtăşit religia creeată de Mahomed, acționând apoi multe veacuri în numele acesteia. În secolul al XI-lea, turcii, respectiv ramura selgiucidă a acestora, au ajuns în Asia Mică unde au creeat un stat propriu, multă vreme de pradă, cunoscut în istorie drept sultanatul de la Rum. Acesta s-a confruntat timp de circa un veac cu cruciații, asupra cărora au fost în ultimă instanță victorioşi, mai ales în vremea celebrului lor conducător Saladin, faimos în lumea europeană medievală.

În secolele XII–XIII, selgiucizii au fost un factor politic important în zonele Mării Mediterane şi ale Mării Negre, acolo unde intrau în contact lumea creştină europeană şi lumea musulmană asiatică. Marea invazie tătară, de la mijlocul veacului al XIII-lea, a lovit în egală măsură lumea creştină europeană şi lumea musulmană a Orientului Apropiat, determinând dezastrul politic al statului selgiucid, cuprins deja anterior de o criză tot mai accentuată. În acest context a debutat istoria unuia dintre triburile existente în statul selgiucid cu puțină vreme înainte de 1300.

„Începuturile statului otoman sunt învăluite în negură" (I. Beldiceanu). Dinastia conducătoare şi-a luat numele după Osman (Othman) fiul lui Ertogrul, menționat în izvoare pentru prima dată în anul 1302. Treptat, în cursul secolului al XIV-lea, otomanii (denumire aplicată turcilor supuşi dinastiei întemeiate de Osman-Otoman, s-au înstăpânit în Asia Mică, ce a devenit o bază a puterii lor politice şi militare pentru următoarele veacuri. În condițiile anarhiei interne şi ale războaielor civile din Imperiul Bizantin, turcii otomani, în calitate de mercenari, au fost chemați spre a lupta în Europa în vremea sultanului Orhan (1326-1359). În mai multe rânduri, turcii au fost astfel prezenți în Europa. În anul 1354, la Galipoli, a fost stabilită pentru prima dată o bază otomană permanentă ce a devenit apoi nucleul Rumeliei otomane.

Câțiva ani mai târziu (între 1362-1365, data este controversată) a fost cucerit oraşul Adrianopole, care, apoi, fără a deveni oficial capitală (menținută oficial la Bursa în Asia Mică), a fost centrul din care s-a coordonat expansiunea otomană în spațiul balcanic şi mai

departe spre Europa Centrală. Din Asia, de unde proveneau, turcii otomani au adus o serie de instituții, obiceiuri etc. pe care le-au extins apoi treptat, cu succes mai mare sau mai mic şi în spațiul european. Veneau cu tradiția islamică invocând Ghaza, războiul sfânt perpetuu împotriva ghiaurilor, a necredincioşilor, ceea ce a fost în bună măsură un factor dinamic al creării Imperiului Otoman. Treptat, otomanii şi-au asumat rolul de protectori ai lumii musulmane şi, decurgând de acolo, au fost şi o serie de principii ce au animat pe primii lor conducători, precum: caracterul militar al statului, centralismul intransigent şi, nu în ultimul rând, tendințele de hegemonie mondială.

În spațiul sud-est european, expansiunea otomană a fost favorizată de multiplii factori ținând atât de lumea creştină, cât şi de lumea musulmană. Fărâmițarea politică, anarhia şi luptele endemice ale celor aproape 30 de realități statale din zonă din a doua jumătate a secolului XIV, au favorizat expansiunea otomană împiedecând realizarea unor coaliții balcanice. Tendințele imperiale în zonă ale Ungariei sau Veneției, ca şi politica occidentală nu au favorizat, ba dimpotrivă, frontul antiotoman. Tentativele, modeste totuşi ale occidentalilor, de a organiza cruciade care să stopeze ofensiva otomană, s-au soldat cu eşecuri răsunătoare (de exemplu, la Nicopole, în anul 1396, ca de altfel şi mai târziu la Varna, în anul 1444). Nu puțini au fost şi creştinii balcanici care, din diverse rațiuni, au colaborat cu cuceritorii, uşurându-le şi în acest fel acțiunile ofensive. Otomanii s-au bucurat în acea perioadă de început a existenței lor în spațiul european de o netă superioritate în plan militar, asigurată de trupele de elită ale ienicerilor, de cavaleria eficientă şi, nu în ultimă instanță, de folosirea armelor de foc. Sistemul centralizat de guvernare, ca şi modelul oriental al recrutării forțelor militare, al spahiilor, a favorizat acțiunea lor militară. Conducătorii otomani, atunci ca şi mai târziu, au dat dovadă de o anume toleranță şi chiar echitate în raport cu marea masă a oamenilor de rând, ceea ce făcut ca în destule cazuri venirea otomanilor să fie percepută mai degrabă ca o binefacere decât ca o nenorocire.

În expansiunea lor, otomanii au adoptat o politică flexibilă şi graduală de încorporare. Astfel, cea mai mare parte a formațiunilor politice balcanice, parțial sau în totalitate, au fost mai întâi aduse într-o stare de vasalizare (precum Țările Române, după secolul XV), putându-şi păstra conducători din rândurile lor, precum şi propriile structuri statale, fiscale, judiciare, religioase etc., în schimbul unui haraci, a unui tribut în sume variabile, multă vreme rezonabile. În faza următoare, iarăşi treptat, mai devreme sau mai târziu, întregul spațiu sud-est european a fost încorporat în ceea ce s-a denumit sistemul

militar feudal otoman. Astfel, bunurile funciare, după sistemul oriental, au devenit proprietatea statului întruchipat de sultan. Unele au rămas în uzufructul direct al autorităților imperiale, altele au revenit aşa-numitelor aşezăminte de binefacere, respectiv erau gestionate de clerul islamic. Cea mai mare parte a pământurilor au fost distribuite ca beneficii condiționate, timaruri şi ziameturi clasei feudalilor otomani, în primul rând spahiilor, călăreții războinici. Țăranii au fost obligați la plata unor impozite directe şi indirecte (în natură, muncă sau bani) în folosul statului, respectiv al beneficiarilor desemnați de acesta. Li s-a impus o taxă specială, personală, pentru a-şi putea păstra credința creştină, obligația încetând în cazul în care îmbrățişau Islamul.

Într-o serie de zone, mai ales cele muntoase şi greu accesibile, s-a păstrat şi o lume țărănească liberă îndeletnicindu-se cu agricultura şi creşterea animalelor. O vreme, între timarioți s-au aflat şi o serie de creştini de diverse neamuri, între care, mulți erau şi români, mai cu seamă în Valea Timocului şi în Serbia (conform unor acte ale sultanilor Mehmet II şi Soliman I). Cucerirea a provocat şi o serie de mutări de populație, caracteristică de altfel spațiului balcanic timp de veacuri. A avut loc, de exemplu, o migrație a populațiilor creştine dinspre sud spre nord, o venire a albanezilor dinspre ținuturile occidentale (mai ales că, repede, o bună parte a acestora au îmbrățişat religia musulmană), o colonizare de elemente turcice din Asia Mică, de elemente evreieşti (mai ales sefarzii expulzați din Peninsula Iberică), de țigani etc.

La jumătatea secolului XIV, expansiunea otomană a fost direcționată mai puțin împotriva Bizanțului şi mai cu seamă împotriva diverselor formațiuni statale rezultate din fărâmițarea imperiului lui Ştefan Duşan, după moartea acestuia în anul 1355. O încercare de rezistență a unei alianțe a unor dinaşti din Macedonia şi Serbia a fost zdrobită în bătălia de la Cernomen (Cirmen) de pe râul Marița, ceea ce a consolidat pozițiile otomane în inima Balcanilor. Pe rând, au fost ocupate importante părți ale Macedoniei, Bizanțului, Albaniei, Bulgariei. Turcii au suferit o severă înfrângere la Plocinik în anul 1387, reuşind însă să înfrângă după doi ani o armată nu prea numeroasă formată din diferite elemente creştine din Balcani, conduse de suveranii lor, între care a rămas în istorie cneazul Lazăr Hreblianovici al Serbiei. (La bătălie au participat şi români balcanici, nu Mircea cel Bătrân cu oştile Țării Româneşti aşa cum ulterior s-a creat o anume tradiție legendară). În condiții dramatice, atât acesta cât şi sultanul Murad I (1360-1389) au murit cu ocazia bătăliei. Bătălia

desfăşurată atunci la Kossovopolje a fost de fapt una dintre multele înfruntări dintre creştini şi păgâni, în care balanţa victoriei a oscilat. Consecinţele ei imediate, precum vasalizarea cnezatului sârb şi intrarea sub control otoman direct a noi teritorii, nu au avut nici o semnificaţie, nici consecinţe deosebite. Începând însă cu secolul al XVI-lea, cronicarii şi cărturarii sârbi au transformat acest episod, mai degrabă mediocru, din timpul confruntărilor sârbo-otomane, într-un simbol al rezistenţei şi al unei renaşteri a poporului sârb (vidovdan) devenind ulterior o sărbătoare naţională aniversată anual la 28 iunie.

Timp de mai multe decenii, atacurile de pradă ale otomanilor au atins Dunărea, extinzându-se şi în Ţara Românească, ce a devenit, ca ulterior şi Moldova, un obiectiv al expansiunii otomane. La Dunăre, expansiunea otomană a fost oprită o vreme prin activitatea domnitorului Mircea cel Bătrân. Acesta a obţinut o strălucită victorie la Rovine, la 17 mai 1395, asupra unuia dintre cei mai remarcabili sultani otomani Baiazid I Ylderim (Fulgerul), ce a condus destinele Imperiului între anii 1389-1402. Anterior invaziei sale în Ţara Românească, el întreprinsese o serie de cuceriri în Anatolia, în insulele egeene. În 1394 lichidase complet ţaratul bulgar de la Vidin şi tot atunci îşi impusese controlul asupra Albaniei. Dacă victoria de la Rovine a salvat temporar independenţa Ţării Româneşti, expansiunea victorioasă a lui Baiazid nu a putut fi stopată. La 25 septembrie 1396 el obţinea la Nicopole o răsunătoare victorie asupra cruciaţilor creştini conduşi de Sigismund de Luxemburg. Deja Imperiul Otoman se întindea pe două continente, de la Dunăre la Eufrat.

În spaţiul răsăritean, otomanii au fost loviţi de noul val al expansiunii mongole. Victoria hanului mongol Timurlenk, de la Ankara, din 28 iulie 1402, a dus la o vremelnică fărâmiţare politică a vastului imperiu al lui Baiazid şi la o serie de războaie civile care au prilejuit şi amestecul, la un moment dat chiar un protectorat, al lui Mircea cel Bătrân în treburile interne ale statului otoman. După aproximativ un deceniu, Mehmed I Celebi (1402-1421) a reuşit să restabilească unitatea politică a Imperiului după 1413 şi să reia politica expansionistă a statului otoman. Astfel, de exemplu, în anul 1417 a fost instaurat sistemul otoman în o parte, greu de precizat, a Dobrogei. A urmat apoi o continuă şi susţinută expansiune otomană în spaţiul balcanic în vremea sultanilor Murad I (1421-1451) şi Mehmed II Cuceritorul (1451-1481). În vremea lui Murad I, în spaţiul balcanic, până la Dunăre şi Sava erau în stare de vasalitate Constantinopolul cu împrejurimile, Peloponesul (Moreea), Dubrovnikul (Ragusa) şi, parţial, mult diminuate teritorial, regatele Bosniei, respectiv al Muntenegrului.

Conducătorii despotatului sârb ce-şi mutase centrele la Smederevo, respectiv Belgrad, spre a scăpa de instaurarea autorității otomane, se recunoscuseră vasali, deci supuşi ai regalității maghiare. În acest context s-au înscris, în numele regalității maghiare, acțiunile ofensive şi defensive ale lui Iancu de Hunedoara, ce a deținut succesiv funcțiile de Voievod al Ardealului, guvernator şi regent al Ungariei. Iancu, alături de regele său Vladislav şi de alți creştini, a suferit o usturătoare înfrângere în bătălia pe care cruciații au purtat-o la Varna, la 10 noiembrie 1444, şi care a fost de fapt ultima tentativă serioasă a occidentalilor de a opri expansiunea adevăraților stăpâni ai Peninsulei Balcanice.

În anii următori, aproape un sfert de veac, o parte a forțelor otomane au fost direcționate împotriva lui Gheorghe Castriota Skanderberg, care a restaurat pentru o vreme un efemer stat albanez, reuşind să îi mențină independența până la moartea sa, în anul 1468. Un eveniment de răsunet european a fost cucerirea, în urma unui asediu de circa două luni, a capitalei bizantine Constantinopol ce devenea pentru mai multe veacuri reşedința sultanilor otomani. Înceta astfel existența milenară a Imperiului Bizantin. Au urmat apoi o serie de expediții ale sultanului Mahomed II în zona dunăreană, unde s-a confruntat cu importante personalități româneşti, precum: Iancu de Hunedoara (Begrad, 1456), Vlad Țepeş (Câmpia Munteană, 1462), Ştefan cel Mare (Vaslui, 10 ianuarie 1475, Valea Albă, 26 iulie 1476) etc. Dacă victoria lui Iancu la Belgrad a stopat expansiunea otomană în Câmpia Dunării de Mijloc până în 1521, acțiunile cuceritorului Constantinopolului în spațiul românesc s-au soldat în final cu intrarea în vasalitate a Țărilor Române, ce au fost obligate să plătească sume anuale drept tribut în schimbul păstrării autonomiei interne. Expedițiile otomane au înregistrat o serie de succese şi în spațiile controlate de către venețieni, coroana St.Ştefan etc. După 1475, tătarii Hoardei de Aur au devenit parte integrantă a Imperiului Otoman în calitate de vasali, iar Marea Neagră a devenit un lac turcesc. Presiunea turcească asupra Europei Centrale a încetat vremelnic sub Selim I (1512-1520). Acesta a adus sub autoritatea sa întinse spații din Asia şi Africa. Totodată, el a adăugat calității sale de sultan şi pe aceea de calif, adică de „locțiitor al profetului Mahomed". Astfel, sultanii otomani au devenit, până la începutul secolului XX, şi şefii religioşi ai musulmanilor din întreaga lume. Fiul şi urmaşul său, Suleiman I El Fatih (Legiuitorul), pentru otomani, Soliman Magnificul pentru creştini, ce a domnit între anii 1520-1566, a reluat expansiunea otomană în Europa, desființând regatul medieval al Ungariei şi trupele sale ajungând până sub zidurile Vienei şi până în Bavaria şi Wurtemberg. Totodată, în vremea lui a fost desăvârşit sistemul specific otoman de guvernământ, precum şi al instituțiilor, sistem continuat apoi până în epoca modernă.

II.4. **Cultura in secolele XII-XV**

II.4.1. *Cultura în Europa occidentală*

Şcolile urbane

Dacă Ottonienii au încercat să restabilească legătura cu tradiţia carolingiană, sprijinind dezvoltatea şcolilor monastice, în perioada care a urmat se constată un anumit recul al şcolilor de pe lângă mănăstiri. Reforma din secolul al XI-lea şi monahismul reformat, mai ales cistercian, accentuau rolul rugăciunii în viaţa călugărului, trecând procesul de instruire într-un plan secundar. Şcolile controlate de Biserică se menţin însă în oraşe, unde episcopul se implică în organizarea şi desfăşurarea procesului de învăţământ.

În şcoli vestite, ca la Paris, Chartres, Bologna, profesori (magiştri) reputaţi atrag prin prestigiul lor studenţi din toate colţurile Europei catolice. Dorinţa de a urma cursurile mai multor dascăli, rezidând în oraşe diferite, pune în mişcare pe unii dintre aceşti clerici studioşi, care duc o viaţă destul de aventuroasă, trăiesc uneori din expediente şi creează o poezie latină în care îşi exprimă critica faţă de o societate care nu corespunde idealurilor lor. Sunt cunoscuţi sub numele de *goliarzi*, au creat prototipul studentului rătăcitor şi nesupus autorităţilor, reprezentat la sfârşitul evului mediu de un François Villon, iar creaţiile lor literare, scrise în latină, au ajuns la noi în culegeri de tipul *Carmina Burana.*

Dezvoltarea oraşelor, acumulările în domeniul ştiinţific din secolele XI-XII, înmulţirea celor dornici să se instruiască, au dat avânt şcolilor în mediul urban, care scapă de sub tutela Bisericii şi se orientează spre un învăţământ practic (scris şi citit, contabilitate, limbi străine) adecvat unei populaţii de meşteşugari şi negustori.

Apariţia universităţilor

Sistemul unor studii itinerante, făcute în diferite centre, avea însă numeroase inconveniente, între care şi imposibilitatea controlului masei turbulente de goliarzi, astfel încât soluţia care se impune este crearea unor instituţii care să-i adune pe profesorii de diferite specialităţi la un loc, atrăgând şi studenţii care să se fixeze, urmându-le cursurile. Condiţii favorizante au fost oferite de dezvoltarea oraşelor, de organizarea lor autonomă, de generalizarea organizării

corporatiste, care au permis apariția primelor universități, pe la 1200, în marile centre urbane europene.

Fenomen urban, universitatea are o organizare specifică breslelor şi ghildelor existente în oraşe. Ea îi grupează pe profesori şi studenți (uneori numai pe studenți, ca la Bologna şi în universitățile ce i-au urmat modelul) cu scopul de a le apăra drepturile şi privilegiile în fața străinilor (în general, față de ceilalți locuitori ai orașului) sau a autorităților civile şi ecleziastice. În acelaşi timp însă, universitatea este o instituție a Bisericii, disciplina considerată cea mai importantă fiind teologia, iar scopul ei fiind de a forma clerici instruiți, capabili la rândul lor să predea altor clerici în devenire. Papalitatea înțelege repede importanța universităților şi le sprijină împotriva autorităților civile (oraş sau regalitate), reuşind astfel să le controleze. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, această încercare de control este ilustrată de privilegiile pe care le primesc în interiorul universităților dominicanii şi franciscanii, ordine călugăreşti nou înființate pentru a supune mai bine oraşul influenței Bisericii şi papei.

Organizarea universității

Comunitate a profesorilor şi a studenților, bazată pe predare şi învățare, beneficiind de privilegii de imunitate, universitatea se bucură de o autonomie semnificativă. Fiecare îşi fixează propriul program de studii, condițiile de acces la învățământ, condițiile desfăşurării examenelor. În general, profesorii şi mai ales studenții au privilegiul de a nu fi judecați de justiția civilă, ci de cea a episcopului, căruia universitatea, ca moştenitoare a şcolii episcopale, îi rămâne subordonată.

Ca să-şi impună punctul de vedere în fața autorităților, laice sau religioase, comunitatea universitară poate apela la grevă, suspendând cursurile şi privând astfel oraşul de avantajele materiale şi de prestigiul pe care prezența unei populații numeroase de studenți şi profesori le aducea. Astfel s-a întâmplat, de exemplu, la Paris, unde, în 1229, profesorii şi studenții au părăsit oraşul pentru doi ani, până la acceptarea de către regele Ludovic al IX-lea a revendicărilor lor. În cazul conflictelor interne se poate ajunge la secesiune, profesorii şi studenții nemulțumiți plecând din oraş şi întemeind un nou centru universitar. Acesta a fost cazul Universității din Leipzig, fondată la începutul secolului al XV-lea de profesorii şi studenții germani care au părăsit Praga în urma conflictului cu Ian Hus şi susținătorii acestuia.

Profesorii sunt plătiți fie de studenții lor, fie primesc o funcție bisericească prin care li se asigură subzistența, fără însă în general să se achite de obligațiile legate de aceasta, atribuția lor fiind aceea de a preda. Esențial este faptul că aceşti profesori, deținători ai „autorizației de a preda" (*licentia docendi*), pot fi considerați un nou tip de oameni de cultură, intelectuali care își câştigă existența de pe urma cunoştințelor lor, împărtăşite celorlalți. În acest sens, ei pot fi asimilați celorlalți meşteşugari ai oraşului, întrucât practică o meserie de pe urma căreia trăiesc, spre deosebire de oamenii instruiți ai primelor secole ale evului mediu, care aveau de obicei o altă sursă de venituri (erau preoți sau călugări).

Studenții își suportă singuri cheltuielile sau încearcă să găsească burse, protectori bogați, ocupații care să le permită să se întrețină. În sprijinul studenților săraci au fost înființate aşa numitele „colegii", unde, inițial, primeau cazare şi masă, dar care apoi s-au transformat în adevărate instituții de învățământ. Cel mai cunoscut este colegiul întemeiat de Robert de Sorbon la Paris, în secolul al XIII-lea, de la care şi-a luat numele cea mai celebră universitate pariziană, Sorbona.

În cadrul universității, învățământul se făcea în patru facultăți (ansambluri de magiştri şi studenți care aparțineau aceleiaşi discipline de studiu). Prima dintre ele, care asigura după absolvire accesul în celelalte, „superioare", era facultatea de arte, numită aşa deoarece aici se studiau cele şapte arte liberale, considerate introducerea necesară în orice ştiință. Studiile se terminau printr-un examen care conferea gradul de bacalaureat. Se putea opta apoi pentru una din cele trei facultăți superioare: drept civil sau bisericesc (facultățile cele mai vestite erau la Bologna şi Oxford); medicină (Salerno şi Montpellier); teologie, considerată cea mai importantă, cu centrul cel mai prestigios la Paris-Sorbona. După absolvirea studiilor acestor din urmă facultăți, în urma unui examen public, se primea autorizația de a preda, *licentia docendi* (de unde numele actual de licență).

Desfăşurarea procesului de învățământ

Învățământul se făcea prin predarea de către magiştri a lecțiilor, constând în comentarii ale textelor unor autorități în materie (Biblia, Hipocrate, Aristotel etc), întrebări, dispute. Acestea aveau caracter public şi îi familiarizau pe studenți cu tehnici ale muncii intelectuale.

Scolastica, dezvoltată între secolele XII şi XVI, este o metodă de studiu care presupune analiza limbajului, pentru a se putea folosi

termeni adecvați; de asemenea, impune cunoaşterea dialecticii, adică a legilor demonstrației, pentru a putea convinge auditoriul sau oponenții. Scolastica se bazează pe cunoaşterea şi respectarea textelor autorităților recunoscute, ceea ce poate conduce la pericolul de a cădea în servilism. Pe de altă parte însă, ea face apel la rațiune, transformând astfel şi teologia într-o știință, ale cărei adevăruri pot fi demonstrate. Instrument util de studiu în secolele XII-XIII, scolastica a evoluat spre dispute sterile, din ce în ce mai specializate şi desprinse de realitate, ceea ce a condus la condamnarea ei de către umaniști şi partizanii libertății de gândire.

Pentru a învăța, studenții aveau nevoie de cărți, ceea ce a determinat înmulțirea atelierelor de copiere a manuscriselor şi căutarea unor soluții de mai rapidă reproducere a acestora, într-un număr din ce în ce mai mare şi la prețuri mai scăzute. Răspândirea hârtiei în Europa, cu deosebire din secolul al XIII-lea, este legată şi de cererea de cărți de specialitate. La jumătatea secolului al XV-lea, această nevoie de cărți pentru mediul universitar şi urban a condus la inventarea tiparului.

Literatura

Specifică literaturii de la începutul acestei perioade este răspândirea creațiilor în limbile vernaculare, chiar dacă latina se menține ca limbă a creației artistice şi ştiințifice. Modelul este într-un anumit sens oferit de literatura franceză, deoarece aceasta se cristaliza în cel mai întins şi mai populat regat al Occidentului, cu o puternică influență politică dar şi economică asupra zonelor învecinate (franceza este acum limba internațională a negustorilor). De la sfârşitul secolului al XI-lea datează cel mai vechi text al *Cântecului lui Roland*, aparținând genului cântecelor *de gestă* (*chansons de geste*). Acestea sunt poeme epice răspândite în general între secolele XI-XIV, care au ca scop afirmarea valorilor războinice prin intermediul unor narațiuni legendare ce pornesc uneori de la eroi care au avut o existență reală. Cu o posibilă geneză orală, ele erau cântate de jongleri ce se serveau şi de un acompaniament instrumental. Cântecele de gestă (însemnând, se pare, în secolul al XII-lea, cântece despre o familie) erau grupate în cicluri, între care cele mai cunoscute, în afara de amintitul Cântec al lui Roland, sunt cele având în centru personaje precum Guillaume d'Orange (duce al Acvitaniei în timpul lui Carol cel Mare), Garin de Morglane (presupusul bunic al lui Guillaume), Carol cel Mare şi

membri ai familiei sale (ciclul Doon de Mayence), Raoul de Cambrai. În afara spațiului francez, poeme epice cu o mare răspândire sunt în Spania *Cântecul Cidului*, dedicat lui Rodrigo Diaz, erou al Reconquistei şi în spațiul german Cântecul *Nibelungilor*, care cristalizează către 1200 vechi legende şi motive nordice. *Saga* este poemul epic tipic islandez, fixat în scris din secolul al XII-lea şi cuprinzând transfigurări literare ale evenimentelor din epoca vikingă, inclusiv descoperirea Americii către anul 1000.

Tot către sfârşitul secolului al XI-lea apărea în zonele sudice ale Franței actuale, unde se vorbea *langue d'oc*, dialect diferit de cel din jurul Parisului, o creație lirică originală: poezia trubadurilor. Geneza acesteia este pusă în legătură cu caracterul mai evoluat al societății provensale, unde rafinamentul de la curtea marilor seniori conduce la apariția *curtoaziei*, set de valori şi de comportamente pe care membrii aristocrației trebuiau să le respecte. Pentru prima oară femeia este pusă în centrul unui gen literar care nu mai exaltă, în primul rând, virtuțile războinice. Trubadurii cîntă despre *fin amour*, dragostea delicată pe care un tânăr cavaler o nutreşte pentru o doamnă superioară din punct de vedere social şi deja căsătorită. În condițiile în care principiul primogeniturii înlătura de la moştenire frații mai mici, erau mulți tineri cavaleri pentru care singura posibilitate de a-şi întemeia o familie era căsătoria cu o moştenitoare bogată. Pentru a se afirma în societate şi a-şi spori astfel şansele nu era nevoie însă numai de pricepere războinică, precum înainte, ci şi de maniere elegante, ce puteau fi deprinse prin această servire a doamnei care constituia obiectul dragostei curteneşti. Trubadurii s-au recrutat din toate straturile societății, fiind mari seniori, precum Guillaume al IX-lea, comite de Poitiers şi duce de Acvitania, considerat primul reprezentant al genului, Jaufre Rudel, prinț de Blaye sau Contesa de Die, dar şi oameni de origine modestă, precum Cercamon sau Bernand de Ventadour (probabil cel mai talentat dintre trubaduri).

Noul gen literar a fost adoptat şi în nordul Franței, acolo unde se vorbea *langue d'oïl*, dialectul de la baza francezei literare, precum şi la curtea anglo-normandă, şi a fost ilustrat de truveri. Cântând la rândul lor dragostea, dar şi eroismul, truverii fac loc în poemele lor şi sentimentului naturii sau satirei. Printre cei mai cunoscuți truveri se numără Marie de France, autoarea unor narațiuni lirice numite *lais*, Peire Vidal, regele Richard Inimă de Leu, Rutebeuf (considerat precursor al lui Villon).

Influența liricii de curte s-a făcut simțită și în spațiul german, unde a fost promovată de *minnesängeri,* între care cei mai cunoscuți sunt Walter von der Vogelweide, Heinrich von Morungen, Reinmar von Hagenau. În Italia, trubaduri italieni precum, Guido Guinizelli sau Guido Cavalcanti au promovat un așa numit „dulcele stil nou" (*il dolce stil nuovo*) care a permis afirmarea lirică ulterioară a lui Dante (care îl consideră pe Guinizelli maestrul său) sau Petrarca. Poezia trubadurilor a fost ilustrată și în limba portugheză, pe atunci dialectul literar al Peninsulei Iberice, inclusiv de capete încoronate precum Alfonso al X-lea (1221-1284), regele Castiliei și Leonului sau Denis (1261-1325), regele Portugaliei.

Inspirat din aceleași valori precum lirica de curte, în secolul al XII-lea apărea, de această dată în nordul Franței, romanul cavaleresc. La geneza lui pare să fi contribuit lirica provensală, mai ales că genul începe să se afirme în timpul lui Alienor d'Acvitania, nepoata primului trubadur și soția regelui Ludovic al VII-lea, care pare să fi adus cu sine tradițiile literare din Midi. Numele noului gen provine din *romanz*, ceea ce arată că la origine desemna faptul că era scris în limba vorbită, iar nu în latină. Apariția sa fusese precedată de lucrări cu teme inspirate din legendele antice referitoare la Alexandru cel Mare, Theba, Troia sau Eneea. Inovația majoră este îmbinarea dintre dragostea delicată cântată de trubaduri și isprăvile eroice, puse tocmai în slujba acestei iubiri. În romanul cavaleresc dragostea poate fi tot una adulteră, ca în lirica de curte, precum cea dintre Tristan și Isolda sau Lancelot și regina Guinevra. Se afirmă însă tot mai mult iubirea împlinită prin căsătorie, care încununează aventurile eroului și îi conferă acestuia înrădăcinarea socială dorită. În acest fel și romanul cavaleresc prezintă proiecțiile ideale ale tinerilor lipsiți de avere proprie care speră ca la capătul diferitelor fapte de eroism să fie recompensați prin căsătoria cu o moştenitoare bogată. Inspirația autorilor face apel la teme și personaje din folclorul celtic, și în primul rând la regele Arthur și tovarășii săi de luptă împotriva invadatorilor anglo-saxoni. De asemenea, erau prezente elemente miraculoase, precum păduri fermecate, populate de zâne, pitici și uriași, obiecte vrăjite, castele ale întâmplărilor ciudate.

Întemeietorul genului este Chrétien de Troyes (cca 1135-1185), un cleric de la curtea Mariei de Champagne, fiica lui Alienor de Acvitania. În romanele sale (*Erec și Enide*, *Cligés, Yvain sau cavalerul cu leul, Lancelot sau cavalerul cu cotiga, Perceval sau Povestea Graalului*) iubirea desăvârșită a cavalerului pentru doamna

sa îl îndeamnă pe acesta să caute perfecțiunea, prin afirmarea sa în lupte şi printr-un comportament conform codului onoarei cavalereşti. Scrise inițial în versuri, aceste opere încep din secolul al XIII-lea să fie prelucrate în proză, şi să-şi diversifice temele şi personajele. Ele au cunoscut un succes constant în literatura europeană, cunoscându-se versiuni sau creații originale realizate în Germania, Italia, Anglia sau Peninsula Iberică. Ele urmau să stea la baza romanului modern, şi aveau să primească o lovitură serioasă de-abia în secolul al XVII-lea, prin *Don Quijote* al lui Cervantes, parodie, dar şi ultim omagiu adus unor idealuri revolute.

Treptat aveau să se afirme noi genuri literare, mai ales în legătură cu noul spațiu social şi cultural reprezentat de oraş. Influențată de literatura cavalerească dar şi de creația folclorică, literatura urbană promovează însă idealuri de alt tip, în legătură cu mentalitățile şi aşteptările noii clase. Inspirația mai realistă se întîlneşte cu un umor frust, adesea coroziv, îmbrăcând adeseori forma ironiei sau a satirei.

Fabliaux, povestirile în versuri, reprezintă unul din genurile preferate în mediul urban. Elementele caracteristice erau spiritul antinobiliar, anticlerical şi antifeminin, demonstrând astfel o reacție la modelul ideal al literaturii curteneşti.

O altă creație specific urbană este *Roman de Renart* (Romanul lui Renard, Romanul vulpoiului), epopee eroi-comică în versuri, parodie a cântecelor de gestă şi a romanelor cavalereşti. Renart vulpoiul încalcă toate preceptele codului feudal, iar celelalte personaje ale epopeii travestesc în forma animală, satirizându-le fără milă, personajele tipice ale înaltei societăți a epocii (seniorul, clericul, doamna) sau ale lumii rurale.

Tot în spațiul urban, de această dată italian, se cristalizează genul literar al nuvelei, scurtă povestire în proză, scrisă în limba vorbită. Spre sfârşitul secolului al XIII-lea apărea la Florența culegerea anonimă *Novellino*, iar la mijlocul secolului al XIV-lea Boccacio realiza prin *Decameronul* o culme a genului.

Această literatură orăşenească oferă bazele dezvoltării ulterioare a umanismului şi Renaşterii, fenomene urbane prin excelență, care proslăvesc demnitatea şi libertatea omului, înfățişat însă aproape exclusiv ca un locuitor al oraşului.

O creație de un tip deosebit este *Le roman de la Rose*, (Romanul Trandafirului), a cărui primă parte a fost scrisă în prima jumătatea a secolului al XIII-lea de către Guillaume de Lorris, iar continuarea, în

1275, de Jean de Meung. Prima parte reprezintă o alegorie, care sub forma căutării trandafirului oferă o sinteză didactică a ideologiei dragostei curteneşti. Continuarea realizată de Jean de Meung are cu totul un alt stil, opoziția față de idealul nobiliar îmbrăcând forma misoginismului, iar aspectul literar fiind cel al unei enciclopedii a cunoştiințelor epocii.

Secolul al XIV-lea este martorul unei extraordinare diversificări a creației literare în limbile vernaculare europene. În Anglia, Geoffrey Chaucer (1340-1400) contopeşte influențele italiene şi franceze în prima realizare deosebită a literaturii în limba engleză, *Povestirile din Canterburry*. Tehnica este a povestirii în ramă, de sorginte orientală, popularizată mai ales de Boccacio; spre deosebire însă de nuvelele italiene, povestirile lui Chaucer sunt în versuri. Valoarea lor constă în observația realistă şi arta surprinderii elementelor definitorii ale societății engleze a epocii.

Filosofia

Filosofia continuă să fie marcată de teologie, în slujba căreia este pusă, conform principiului „credo ut intelligam", cred ca să înțeleg. Scolastica, bazată pe studiul autorităților în materie, rămâne metoda privilegiată de analiză, chiar dacă încep să apară şi adepți ai promovării experimentelor personale, precum Roger Bacon (+1292).

Secolele XII-XIII sunt marcate de redescoperirea, prin traduceri arabe, datorate în principal lui Averroes, a majorității operelor lui Aristotel, din care evul mediu occidental cunoscuse direct destul de puține. Aceasta a permis realizarea unui sistem filosofic coerent, bazat pe opera Stagiritului, alături de platonismul dominant până atunci. Sinteza aristoteliciană, esențială pentru gândirea medievală occidentală, a fost realizată de călugări din ordinele cerşetoare, mai ales dominicani. Albert cel Mare (1206-1280) regândeşte revelația creştină cu ajutorul conceptelor filosofice aristoteliciene, iar elevul său, Thomas d'Aquino (1225-1274), dornic să concilieze înțelepciunea creştină şi gândirea antică, realizează primul comentariu important din Occidentul latin asupra operei Stagiritului. El este şi primul gânditor creştin care reuşeşte să realizeze un sistem filosofic coerent, integrând moştenirea aristoteliciană. Pe de altă parte, Toma d'Aquino încearcă să fundamenteze ştiințific teologia, şi prin grandioasa sa sinteză *Summa theologica* influențează până în ziua de astăzi creştinismul apusean.

Operele lui Aristotel au fost primite cu rezerve, chiar cu împotriviri de Biserica oficială, care le-a condamnat în repetate rânduri în secolul al XIII-lea, dar fără succes. Filosofia de inspirație aristoteliciană rămâne dominantă pe parcursul întregului Ev Mediu occidental.

O altă controversă care a marcat gândirea filosofică a Evului Mediu european a fost așa-numita „ceartă a universaliilor". Oponenții au fost reprezentanții a două curente filosofice opuse, partizani fie ai gândirii lui Platon, fie inspirați de Aristotel. Realiștii, de nuanță platoniciană, afirmau că noțiunile generale, „universaliile", au o existență spirituală de sine stătătoare, anterioară lucrurilor individuale, concrete. *Universalia sunt res*, universaliile sunt lucruri reale, era afirmația centrală a acestui curent filosofic idealist. Nominaliștii, mai apropiați de o poziție materialistă, susțineau că existență reală nu au decât lucrurile individuale, iar noțiunile generale și abstracte nu sunt decât nume, existente doar în mintea noastră (*universalia sunt nomina*). Printre cei mai de seamă apărători ai pozițiilor realismului filosofic s-au numărat Anselm din Canterbury (1033-1109), considerat de unii autori ca părintele scolasticii, și Thomas d'Aquino. Cei mai cunoscuți nominaliști au fost Pierre Abélard (1079-1142), Duns Scot (1266-1308), William Occam (1300-1349). Mai ales acesta din urmă a favorizat, prin discipolii săi, progresul științelor naturale, care se preocupau de studierea concretului, în pofida dezbaterilor sterile.

La capătul unei îndelungate evoluții, marcată de dezbaterile interne, de redescoperirea aristotelismului și de influențele gânditorilor arabi și evrei, filosofia își recăpăta autonomia față de teologie și de religie, redevenind o ramură de gândire de sine stătătoare.

Istoriografia

În scrierea istoriei se continuă unele din tendințele anterioare, precum redactarea în latină a unor cronici universale, dar încep să apară și fenomene noi, cum ar fi scrierea unor lucrări monografice dedicate doar unor evenimente (cum ar fi cruciadele) sau personalități (biografii regale). Alt element de noutate este apelul la limbile vernaculare, care permit accesul mai larg al publicului la lucrările istorice, dar în același timp le limitează spațial circulația și influența la zonele în care limbile respective sunt înțelese. Schimbări apar și în ceea ce-i privește pe autori, căci dacă în primele secole medievale

aceştia erau cu precădere clerici, acum există din ce în ce mai mulţi laici ştiutori de carte care realizează opere istorice, marcând astfel o treptată dar constantă diminuare a influenţei concepţiei teologice.

Un gen rămas foarte răspândit în epocă este cel al cronicii monastice şi, de asemenea, numeroase sunt cronicile realizate în centrele episcopale, unde se poate utiliza la redactarea lor un bogat material de arhivă.

Dintre cronicile universale, merită menţionată lucrarea episcopului Otto din Freising (1112-1158), unchiul împăratului Frederic I, *Cronica sau despre cele două cetăţi*, în care încearcă o istorie a omenirii marcată de concepţia lui Augustin.

Genul monografic este la rândul său reprezentat de Otto, cu istoria dedicată faptelor nepotului său, Frederic Barbarossa, *Gesta Friderici imperatoris*. O istorie deosebit de influentă, care tratează în manieră monografică faptele unei personalităţi, a realizat Suger (1081-1151) cu *Vita Ludovici Grossi*, sursă de prim rang în reconstituirea procesului centralizării statale din Franţa. În aceeaşi tradiţie se înscrie lucrarea lui Jean de Joinville (1224-1317), *Viaţa Sfântului Ludovic*, cuprinzând perioada domniei lui Ludovic al IX-lea, şi redactată în limba franceză.

Alte lucrări cu caracter monografic au fost ocazionate de cruciade, dintre care se remarcă *Istoria celor întâmplate dincolo de mare*, scrisă de Guillaume, arhiepiscop de Tyr (1130-1184), anonima *Cronică a primei cruciade* sau istoria lui Guibert de Nogent, scrisă pe la 1104, *Gesta Dei per Francos* (Faptele lui Dumnezeu săvârşite prin franci). Foarte interesante pentru oglindirea diferenţelor deja pronunţate dintre Apus şi Răsărit sunt lucrările dedicate celei de-a patra cruciade şi cuceririi Constantinopolului de către latini, scrise în franceză de Geoffroy de Villehardouin (1150-1218), *Istoria cuceririi Constantinopolului* şi de Robert de Clari, *Cucerirea Constantinopolului*.

Afirmarea statelor centralizate şi declinul imperiului universal conduc spre constituirea istoriografiilor naţionale, preocupate în primul rând de evenimentele desfăşurate în cuprinsul propriului regat, şi doar în plan secundar de evenimentele internaţionale. Cele mai cunoscute exemple sunt din spaţiul francez, unde la abaţia regală de la Saint Denis, loc de memorie extrem de semnificativ pentru monarhie, se redactează din secolul al XIV-lea *Marile cronici ale Franţei*. Tot din Franţa ne-au parvenit *Memoriile* lui Philippe de Commines (secolul al XV-lea), vastă frescă a unei istorii trăită şi interpretată personal.

Hagiografia

Înrudită cu istoria prin intenția de a scrie despre personaje cu o existență reală, hagiografia se deosebeşte fundamental de aceasta prin scopul afirmat şi prin mijloacele folosite, esențială nefiind redarea adevărului, ci edificarea în sens creştin a cititorilor. Evul Mediu central şi târziu reprezintă perioade de glorie a genului hagiografic, al cărui succes e asigurat de puterea şi influența Bisericii oficiale, dar şi de creşterea progresivă a pietății populare.

În secolul al XII-lea, printre autorii de opere hagiografice se numără şi Bernard de Clairvaux, care a jucat un rol atât de important în promovarea, prin scrierile sale, a cultului dedicat Fecioarei Maria. În secolul al XIII-lea, apariția călugărilor cerşetori dă un nou impuls hagiografiei, prin redactarea de *vitae* dedicate personalităților fondatoare. Astfel, Thomas de Celano redacta foarte citita în epocă *Viață a Sfântului Francisc*, iar pe la 1232 deja circula *Legenda prima* despre sfântul Antonie din Padova. Personalitățile din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea au făcut de asemenea obiectul unor *vitae*, precum Thomas d'Aquino sau Caterina din Siena. Pe la 1260 apărea *Legenda aurea*, o vastă culegere de vieți de sfinți realizată de Jacoppo da Varazzo, lucrare destinată unui succes constant în veacurile următoare. În secolul al XV-lea, nume cunoscute s-au implicat în redactarea de vieți de sfinți şi literatură religioasă, precum Philippe de Mézières, cancelarul lui Carol al V-lea al Franței, sau Thomas a Kempis, autor al celei mai frecvent traduse şi apoi tipărite cărți după Biblie: *De imitatione Christi* (Imitarea lui Christos), realizată pe la 1416-1420.

Teatrul

La originea teatrului medieval au stat probabil mai multe tradiții, dintre care cele mai importante sunt cea populară, a spectacolelor moştenitoare ale mimilor antici sau ale reprezentațiilor legate de ritualurile precreştine, şi cea a dramei liturgice. Apărută în perioada carolingiană ca o reacție la crescânda neînțelegere a textului latinesc de masa credincioşilor, drama liturgică se dezvoltă în continuare, ilustrând prin fragmente dialogate şi interpretate, intercalate în slujba religioasă, părți ale istoriei sacre. Chiar arhitectura Bisericilor se modifică pentru a permite aceste reprezentații care în secolul al XIII-lea par să fi evoluat chiar într-un sens mai laic, generând reacțiile negative ale papilor şi episcopilor. Foarte importantă în desfăşurarea spectacolelor era muzica, de sorginte gregoriană, dar care treptat evoluează în direcția valorificării filonului popular. Hildegard von

Bingen (1098-1179), călugăriță germană, reprezintă un moment de răscruce în evoluția dramei liturgice, piesele muzicale compuse de contribuind la autonomizarea muzicii în raport cu reprezentația dramatică.

De pe la sfârşitul secolului al XII-lea apăreau deja piese scrise în limbile vernaculare, dintre care de deosebit succes par să se fi bucurat *Autos de los Reyes Magos* (Piesa despre regii magi) în Spania şi *Mystère d'Adam* (Misterul lui Adam) în Franța. Acestea s-au dezvoltat probabil nu direct din drama liturgică latină, ci pe baza predicilor clericilor, devenite la rândul lor din ce în ce mai dramatizate, pentru a atrage atenția credincioşilor.

Misterele reprezintă genul dominant al teatrului medieval, fiind realizate pornind de la scene biblice, dezvoltate însă prin adăugarea de cântece, dansuri şi efecte speciale. Acestea erau interpretate de asociații de cetățeni, „confrerii", de regulă din clasa de mijloc, toate rolurile, inclusiv cele feminine, fiind jucate de bărbați. Reprezentațiile misterelor au avut epoca de aur în secolele XIV-XV, ulterior, şi datorită interdicțiilor autorităților, acestea decăzând treptat.

În afara reprezentațiilor cu subiect religios au continuat să existe spectacole populare de tradiție imemorială, precum dansurile cu măşti, dansurile săbiilor, parade costumate, asociate de regulă cu marile sărbători ale ciclului creştin, Crăciunul şi Paştele.

Tot tradiției populare îi aparțin farsele, uneori legate de tradiția carnavalului, ca *Fastnachtspiell* din spațiul german, afirmate mai ales în secolul al XV-lea. Farsele, prin umorul lor adeseori coroziv şi prin satira muşcătoare la adresa tarelor sociale, stau la originea comediei de mai târziu, după cum o demonstrează *Farsa jupânului Pathelin* (cca. 1464), care poate fi reprezentată şi astăzi fără a-şi fi pierdut prospețimea.

Arhitectura şi artele plastice

La Saint Denis, în Île-de-France, în construcția realizată sub coordonarea abatelui Suger, pe la 1137-1144 se afirmau elementele unui nou stil arhitectural, căruia renaşcentiştii aveau să-i dea numele de *gotic*. Elementul esențial este bolta în cruce de ogive, compusă din două arcuri încrucişate pe diagonală, care permite realizarea unor edificii mult mai încăpătoare şi mai înalte decât cele romanice. Avântul pe înălțime era sprijinit de stâlpi şi pilaştri masivi, iar zidurile exterioare îşi sporeau rezistența prin contraforturi. Zidurile sunt

străpunse de numeroase ferestre, acoperite cu vitralii multicolore, ceea ce conferă edificiilor gotice o luminozitate inexistentă până atunci.

Construcția gotică prin excelență este Biserica catedrală, ridicată prin efortul episcopilor şi al comunităților urbane pe perioade foarte îndelungate de timp, uneori chiar de secole. Printre cele mai desăvârşite realizări se numără catedralele din Chartres, Reims, Amiens, Bourges, Paris, Köln, Westminster, Toledo. Italia acceptă mai puțin arhitectura gotică, rămânând credincioasă tavanelor în şarpantă de tradiție antic-târzie şi Bisericilor tip sală. Doar în partea nordică, la Milano, Veneția, parțial la Florența se constată adaptări ale programului arhitectural gotic.

În această perioadă se dezvoltă şi arhitectura civilă, cu realizări în domeniul castelelor fortificate, al palatelor şi reşedințelor regale sau nobiliare, dar şi în ceea ce priveşte edificiile publice urbane, de tipul primăriilor. Palatul Luvru din Paris, primăriile din Louvain sau Arras, Palatul Ducal din Veneția sunt realizări de marcă ale arhitecturii gotice civile.

Sculptura rămâne o auxiliară a arhitecturii, iar din secolul al XIII-lea invadează toate spațiile libere din Biserică, afirmându-şi rolul ei de a constitui o Biblie a celor fără învățătură. Pe de o parte, se constată o evoluție a sculpturii spre simplitatea, armonia, claritatea ce caracterizaseră arta greco-romană, iar pe de alta, o reînnoire a temelor iconografice, integrând animale şi personaje fantastice şi sporindu-şi astfel funcția decorativă. Un element caracteristic al catedralelor gotice este portalul cu statui-coloane, care decorează fațada unde se află intrarea principală. Printre cele mai cunoscute exemple de acest tip este portalul central al fațadei de vest al catedralei Notre-Dame din Amiens. Alte sculpturi de inspirație religioasă foarte cunoscute sunt cele de la Chartres sau de la Notre-Dame din Paris. Realismul în tratarea figurilor şi proporțiilor începe să se facă simțit în sculpturi precum *Călărețul din Bamberg*, *Fecioara nebună* de la Magdeburg sau portretele lui Ekkehard şi Uta de la Naumburg, toate de secol XIII.

Un rol decorativ foarte important în edificiile gotice îl are **vitraliul**, într-un fel chiar o creație a noii arhitecturi. Prin extinderea ferestrelor se reduce spațiul altădată destinat picturii murale, iar vitraliul preia, la rândul său, funcția didactică şi de edificare a credincioşilor.

Influențată de arta vitraliului este şi **enluminura**, arta decorării manuscriselor dezvoltându-se în continuare, chiar şi după apariția tiparului, la mijlocul secolului al XV-lea.

Începuturile umanismului şi ale Renaşterii

Dezvoltarea urbană şi apariţia germenilor relaţiilor capitaliste sunt întovărăşite în spaţiul italian de modificări ale culturii care evoluează într-un sens din ce în ce mai deosebit de cel medieval Renaşterea, interpretată iniţial ca o mişcare culturală, este considerată şi o adevărată perioadă istorică, începută în Italia pe la mijlocul secolului al XIV-lea, mai târziu cu un secol în restul Occidentului, şi care a durat cam până la sfârşitul secolului al XVI-lea, de asemenea cu diferenţe regionale. Din punct de vedere cultural, Renaşterea reprezintă întoarcerea la valorile Antichităţii greco-romane, ca reacţie la spiritul gotic, „barbar", care ar fi caracterizat, în viziunea erudiţilor italieni, evul mediu. Redescoperire a naturii, redescoperire a omului, Renaşterea pune deci în centrul preocupărilor sale umanitatea în relaţie cu spaţiul înconjurător, dar şi cu divinitatea. Chiar dacă se constată un anume progres al spiritului ştiinţific şi laic, Renaşterea nu promovează renunţarea la creştinism. *Umanismul*, preocuparea pentru om şi valorile sale, reflectată mai ales în opere literare şi filosofice, este trăsătura distinctivă a Renaşterii. Termenul de umanism este folosit de altfel şi pentru a desemna curentul cultural specific acestei perioade istorice, în care preocupările demne de a fi studiate erau cele care îl puteau perfecţiona pe om (gramatica, retorica, poezia, etica şi istoria).

În literatură, după o purificare a latinei în sensul clasic, menită să o transforme din nou într-o limbă elegantă pentru cetăţenii republicii literelor, se constată apelul din ce în ce mai hotărît la exprimarea în limbile vorbite. Cei care afirmă primii cu pregnanţă demnitatea limbilor vulgare sunt italienii, prin creaţiile lui Dante Alighieri (1265-1321), Giovanni Boccacio (1313-1375), Francesco Petrarca (1304-1374).

În artele plastice, printre deschizătorii de drumuri se numără Giotto, a cărui pictură se desprinde de sub influenţa hieratismului bizantin, pentru a evolua spre realismul caracteristic Renaşterii.

Pe baza activităţii acestor înainte-mergători se va realiza extraordinara înflorire artistică şi literară din secolele XV-XVI, care a marcat de o manieră durabilă fizionomia culturală a Europei.

II.4.2. *Cultura în lumea ortodoxă*

Cultura bizantină în secolele XII-XV

Veacul al XII-lea în cultura bizantina continuă într-o anumită măsură, perioada Bizanţului clasic anunţând totodată următoarea „Renaştere" a Paleologilor.

Educaţie şi ştiinţă

Viaţa intelectuală, culturală, în lumea bizantină a continuat şi după secolul al XI-lea să fie mult mai intensă şi mai variată în raport cu lumea apuseană. În centrele urbane, importante ale Imperiului, continuau să existe şcoli renumite de toate gradele precum şi bogate biblioteci, frecventate de numeroase persoane provenind din rândurile clerului, dar şi a laicilor, într-un evantai larg, de la membrii familiei imperiale până la cei de origine modestă, care, aveau posibilitatea, în funcţie de pregătire, să ocupe posturi din cele mai înalte în ierarhia de stat sau cea ecleziastică. Continua să existe un învăţământ de toate gradele. Şcolile primare, în general private, erau accesibilie tuturor băieţilor a căror părinţi puteau plăti corpul profesoral.Existau şi şcoli mânăstireşti pentru viitorii clerici, unde elevilor l-i se asigurau gratuit hrana, cazare şi îmbrăcăminte. Începând din secolul al XII-lea au început a fi acceptate şi fetele în învăţământul public. După deprinderea scrisului, cititului şi socotitului, urma o pregătire de nivel mediu unde se studiau gramatica (prin lectură şi comentarii de texte ale autorilor antici precum şi a textelor biblice sau patristice), retorică, geometrie, astronomie, fiziologie. Aceste studii de nivel mediu durau între 8-10 ani. Limba curent folosită era greaca clasică.

A continuat aşadar în lumea bizantină mai vechiul fenomen al diglosiei, al unei limbi de cultură (koine) folosită şi în administraţie sau biserică şi în paralel limba greacă populară înţeleasă şi vorbită de toţi locuitorii imperiului şi în care a şi început să se scrie tot mai mult după secolul XIII. Înspre 20 de ani tinerii se puteau înscrie întruna din şcolile superioare din marile centre urbane sau la Constantinopol. A continuat să fiinţeze universitatea din capitala Imperiului întemeiată de Constantin cel Mare şi reorganizată succesiv în mai multe rânduri.

Începând cu secolul al XI-lea, în cadrul universității s-a acordat o atenție deosebită pregătirii juridice, cursurile facultății de drept fiind predate gratuit tuturor studenților. O mare dezvoltare a cunoscut şi facultatea de filosofie, unde treptat, spre sfârşitul Bizanţului, accentul s-a transferat de la studiul lui Aristotel spre cultivarea deosebită a platonismului. Alături de capitală alte centre culturale importante erau Salonicul şi Mistra.

Învățământul literar ca şi cel filosofic, distinct de cel teologic, a căpătat tot mai mult un caracter laic, umanist, nemai insistându-se asupra presupusei contradicții dintre învățătura creştină şi spiritul antichității. În ultimile veacuri ale Bizanţului, în capitala sa au apărut un important număr de studenți provenind din Occident, mai ales din Italia, ce au avut astfel ocazia să studieze limba greacă şi autorii antici, ceea ce a şi influențat pozitiv geneza umanismului occidental. De altfel, începând cu secolul al XIV-lea, profesori ai Universității constantinopolitane au început să predea în şcolile occidentale, unde s-au şi stabilit aducând cu ei numeroase manuscrise şi devenind astfel inițiatori şi participanți la renascentismul occidental.

În continuare, contribuțiile originale ale bizantinilor în domeniul ştiințelor nu au fost deosebite. În majoritatea cazurilor, învățații bizantini au rămas la nivelul cunoştințelor lăsate de antichitate şi care erau cunoscute şi studiate la universitatea constantinopolitană. Continuau să circule unele dintre lucrările cu caracter enciclopedic alcătuite în secolul al X-lea precum: *Geoponica* (o enciclopedie privind lucrarea pământului), *Iatrica* (culegere din domeniul medicinei) etc. Unii învățați precum Mihail Psellos s-au ocupat şi cu astronomia. El a fost urmat pe acestă direcție, legată şi de astrologie, şi de alți învățați precum Theodor Methochites, Nicefor Gregoras sau Nicefor Cabasilas. În secolul al XIV-lea, Nicefor Chumnos a acordat atenție fizicii, iar în veacul precedent Nicefor Blemides s-a ocupat cu geografia. Cultivarea geografiei şi a etnografiei continua o mai veche tradiție ilustrată de Constantin Porfiregenetul, Mihail Pselos, Ana Comnena, Mihail Glicas, Eustațiu din Salonic.

Filosofie şi teologie

După primul „umanism„ bizantin al secolelor IX-X, au continuat în Bizanț preocupările pentru filosofie, distincte de cele de teologie. Erau cultivate în continuare tradițiile filosofice ale antichității greceşti inclusiv în cadrul mediului universitar al facultății de filosofie a universității constantinopolitane distinctă de înalta şcoală a Patriarhiei unde se pregăteau

viitorii teologi. Profesorii de filosofie, proveneau mai ales din rândurile laicilor şi nu din mediile călugăreşti, aşa cum era regula în instituţiile similare din Occident. De altfel în o serie de probleme ale filosofiei, bizantinii i-au precedat nu o dată pe occidentali. Astfel profesorul, teologul şi apoi patriarhul Phothios în secolul IX a prezentat studenţilor săi din Bizanţ, Egipt, Persia probleme ale categoriilor ale ,nominalismului şi realismului. Între filozofii bizantini s-a ilustrat în mod deosebit în secolul al XI-lea Mihail Psellos, om cu o vastă cultură, politician, profesor, scriitor ce a lăsat opere din cele mai variate de alchimie, demonologie, astronomie, medicină, filozofie, istorie etc. A comentat scrierile lui Aristotel,dar şi-a îndreptat atenţia şi admiraţia spre Platon. A încercat o apropiere şi chiar o îmbinare între ideile filosofilor antici şi tezele credinţei creştine. S-a apreciat că opera lui Psellos a constituit punctul de plecare al neoplatonismului, care, prin intermediul altor bizantini precum Gheorghios Gemistos Plethon, s-a propagat apoi în ocidentul Renaşterii.

Emanciparea filosofiei de sub tutela teologiei şi cultivarea platonismului a fost continuată de discipolul şi succesorul său la catedră Ioan Italos. Acesta a pus pe prim plan învăţătura filozofilor antici ca fiind deasupra celei a părinţilor Bisericii. A avut şi unele tendinţe materialiste şi chiar ateiste fiind condamnat pentru erezie, scos de la catedră iar studiile sale anatemizate.

Secolele XIII-XIX reprezintă o a treia perioadă distinctă în gândirea filosofică bizantină. Şi atunci au fost dominante ideile lui Aristotel şi mai ales ale lui Platon. Theodor Metochites a alcătuit o adevărată enciclopedie filosofică. Ultimul reprezentant al filosofiei bizantine a fost platonicianul Gheorghios Gemistos Plethon (circa 1355-circa 1450). A lăsat posterităţii mai multe scrieri precum: ,,Despre virtuţi,, ,,Despre destin,, ,,Diferenţa între filosofia lui Platon şi filosofia lui Aristotel,,. Opera sa capitală ,,Despre legi,, - al cărei titlu însuşi evocă ,,Legile,, lui Platon – propune o serie de reforme sociale, politice, morale şi religioase, care să asigure în final omului fericirea. Gândirea sa era puternic influenţată de neoplatonism. Activitatea şi scrierile sale au reprezentat unul din momentele cele mai semnificative ale aportului filosofiei bizantine la începuturile filosofiei moderne din Occident. El a fost o vreme la Florenţa unde a şi participat la conciliul consacrat unirii ortodoxiei cu catolicismul şi unde a avut iniţiativa creării, prin mecenatul familiei Medicii, al Academiei platoniciene.

În Bizanţul ce trecuse de zenit s-a înregistrat şi o preocupare mai susţinută pentru cultura teologică. În secolul al XI-lea Ioan Mavropus

a alcătuit ,,Viețile sfinților,, predici, imnuri religioase şi scrisori. Arhiepiscopul Teofilact de Ohrida a alcătuit ,,comentariile biblice,, iar Eftimios Zigabenos a alcătuit sub egida împăratului Alexix I Comnen ,,panoplia dogmatică,,, o culegere de scrieri şi comentarii privind diversele erezii în raport cu ortodoxia. Theodor Balsamon a avut importante contribuții în ceea ce priveşte dreptul canonic, armonizarea normelor juridice bisericeşti cu cele din societatea civilă. Niketas Choniates a alcătuit tratatul dogmatic ,,Tezaurul ortodoxiei,,. Despre diferențele teologice dintre islamism şi ortodoxie a scris împăratul Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425) .

Incontestabil că cea mai de seamă figură dintre teologii Bizanțului târziu a fost Grigore Palamas (1296-1359), trecut în rândul sfinților de biserica ortodoxă. Acesta a fost părintele isihasmului, devenit apoi caracteristic bisericii ortodoxe.

Literatura. Hagiografia.

Au fost două genuri care în continuare s-au alăturat în mare măsură. În lumea bizantină s-au scris biografii ale sfinților după o schemă devenită obligatorie, dar care a fost nu o dată încălcată prin introducerea de elemente din realitățile imediate de unde şi însemnătatea istorică alături de cea literară a scrierilor hagiografice. Au continuat să circule fiind uneori completate şi modificate viețile sfinților cuprinse în ampla culegere alcătuită de Simion Logofătul, din ordinul împăratului Constantin Porfirogenetul.

În secolul al XI-lea, Simion Metaphrastes, a adunat la un loc viețile sfinților dându-le o formă mai literară după modelul acesta fiind apoi alcătuite scrieri hagiografice veacuri dearândul, ele integrându-se astfel în domeniul literaturii. Aceluiaşi domeniu i-au aparținut şi o serie de scrieri apocrife destinate să completeze Vechiul şi Noul Testament. A circulat astfel protoevanghelia lui Iacob, Evanghelia lui Nicodim, Evanghelia copilăriei etc. Au circulat de asemenea o serie de romane în proză, drame, lucrări cu caracter panegiric, satiric sau didactic.

Înaintea Occidentului, Bizanțul a cultivat şi genul epopeii eroice. În acest context cel mai întins, mai popular şi mai bine realizat artistic, a fost poemul epic „Digenis Akritas". Eroul principal care a trăit la frontiera orientală a Bizanțului, a fost un apărător înflăcărat al ortodoxiei în luptele practic permanente cu islamul. Poemul cuprinde numeroase elemente ce permit cunoaşterea vieții şi moravurilor din societatea bizantină a veacului X.

Bizantinii au cultivat în mod deosebit, nu o dată după modele antice, pamfletele şi satirele. Între acestea e de amintit, după modelul anticului Lucian, o scriere din veacul al XII-lea intitulată ,,Coborârea lui Mazaris în iad,,. Aceleaşi influenţe ale lui Lucian îi aparţine şi o bună parte a creaţiei unui remarcabil poet popular din secolul XII, Theodor Prodromos, ce poate fi asemănat din multe puncte de vedere cu F.Villon. Circulau în continuare tot felul de scrieri răspândite mai apoi în întreaga lume slavă-ortodoxă precum :,,Esopia,,, ,,Alexandria,,, ,,Varlam şi Ioasaf,, etc. S-au înmulţit în ultimele veacuri ale Bizanţului autobiografiile de tot felul precum şi scrieri aparţinând retoricii sau epistolografiei, în care accentul principal era pus pe literar, estetic.

Istoriografia

În Bizanţul târziu cultura în general, scrisul istoric mai cu seamă, s-au aflat într-o situaţie cu totul deosebită, de înflorire, inversă în raport cu declinul continuu al vieţii materiale şi politice. Au continuat preocupările enciclopedice în domenii din cele mai diverse, de la ştiinţele naturii la retorică, beletristică şi, natural, teologie dar mai cu seamă în domeniul literaturii istorico-politice legate în modul cel mai direct de viaţa oamenilor ce alcătuiau o societate într-un accentuat declin în interior şi cu legături tot mai spectaculoase în afară. S-au stabilit atunci contacte tot mai strânse şi cu lumea apuseană, oamenii de cultură bizantini, destui stabiliţi în occident, jucând un rol însemnat în istoria culturală a Vestului.

Păstrându-se în general caracterele mai vechi în cadrul culturii şi ideologiei de tip imperial, au început să apară şi o serie de elemente noi, ce anunţau naşterea ulterioară a conştiinţei naţionale greceşti şi a neoelenismului. În cadrul producţiei scrise istoriografia a continuat să rămână un domeniu fundamental. La începutul secolului XII, şi-a alcătuit lucrarea sa Ana Comnena . Pe parcursul a 15 cărţi a unei adevărate epopei în proză, intitulată „Alexiada", ea prezintă domnia tatălui ei, împăratul Alexis I Comnenul. Firul naraţiei evenimentelor petrecute în Bizanţ după moartea lui Alexis Comnenul a fost continuat de Ioan Kinammos, autor al unei istorii relatând evenimentele dintre anii 1118-1176. Parţial aceleaşi perioade i-au fost consacrate şi relatările istoricului Niketas Choniates ce continuă relatarea evenimentelor până în anul 1285. Acesta a relatat, între altele în lucrarea sa „Hronike diegesis" în special evenimentele ce sunt legate de cruciada a IV-a situându-se pe nete poziţii antioccidentale. Un

contemporan de al său, Constantin Manases, a alcătuit o cronică de istorie universală care a fost apoi tradusă şi a circulat în întregul spaţiu al ortodoxiei inclusiv în Ţările Române.

În Imperiul în exil, la Niceea, în secolul al XIII-lea, a existat o adevărată efervescenţă intelectuală, cuprinzând chiar şi capete încoronate. Umanistul Nichephor Blemmydes, ca şi Theodor II Lascaris, au alcătuit tratate despre guvernare ţinând de domeniul literaturii politice. Sub egida lor, Gheorghias Acropolites a alcătuit o istorie a bizantinilor de la catastrofala jefuire şi cucerire a Constantinopolului de către latini la 1204, până la revenirea lor în vechea capitală în anul 1261. Această istorie a fost apoi continuată de Gheorghios Pachymeres, ce a relatat evenimentele domniei lui Mihail VIII şi Andronic II. Alături de remarcabili cărturari precum Theodor Metochites, D.Kydones, N.Kabasilas, M.Planudes, s-au ilustrat ca istorici, Nikephor Gregoras şi Ioan Cantacuzinul. Primul a lăsat o istorie bizantină privind evenimentele dintre anii 1204-1359, partea a doua a lucrării prezentând un mare interes dată fiind implicarea directă a autorului în viaţa contemporanilor săi. În anul 1354, împăratul Ioan VI Cantacuzinul a fost nevoit să abdice şi să se retragă într-o mânăstire, unde a mai trăit aproape trei decenii, afirmându-se activ în disputele politice şi religioase ale vremii sale. Acolo a şi alcătuit o masivă operă istorică, de fapt memorii, căci expune cariera sa, în cadrul istoriei generale a statului bizantin dintre anii 1320-1356. Spre deosebire de Gregoras, era adept al isihasmului şi al lui Grigorie Palamas, era împotriva colaborării cu Apusul în plan politic şi religioas şi pentru o înţelegere cu otomanii, cu care de altfel ca om politic a şi colaborat.

Un loc aparte între numeroşi intelectuali ai Bizanţului din perioada dispariţiei sale au scriitorii de istorie de la jumătatea secolului XV, contemporani şi chiar martori ai cuceririi Constantinopolului. Astfel literatura istorico-politică de atunci a avut drept subiect împrejurările în care Imperiul Bizantin s-a transformat într-un mic stat balcanic, căzând apoi definitiv sub dominaţie străină. Au trăit şi au scris atunci patru mari istorici, unii dintre ei şi oameni politici, care, situându-se pe poziţii diferite, reprezintă totodată şi curente ale societăţii bizantine din prima jumătate a secolului XV.

Ducas este autorul „Istoriei turco-bizantine", în care sunt înfăţişate evenimentele dintre 1341-1462. Prezintă un punct de vedere prooccidental în ceea ce priveşte analiza evenimentelor, lăsându-ne totodată cea mai completă şi interesantă descriere a căderii

Constantinopolului în mâinile turcilor ca şi a realităţilor balcanice anterior acestui eveniment de importanţă europeană. Gherghios Sphrantzes este autorul unor memorii în care este prezentată istoria Bizanţului între anii 1401-1487, de pe poziţii ortodoxe-bizantine ostile unirii cu Roma. Prezintă, nu o dată patetic, emigrarea bizantinilor din Imperiu . Laonic Chalcocondil, a scris o istorie paralelă a turcilor şi bizantinilor intitulată „Expuneri istorice", în care tratează evenimentele dintre anii 1328-1463, respectiv creşterea puterii otomane, căderea împărăţiei bizantine, precum şi diverse relatări despre felurite ţări şi popoare între care şi cel al românilor. Critobul din Imbros s-a pus în slujba cuceritorilor şi a alcătuit o biografie encomiastică a cuceritorului Mahomed II. În aceeaşi perioadă îşi începeau activitatea în Occident mulţi cărturari fugiţi din Bizanţ, precum Ioan Arghiropolus, Manuel Chrisoloras, Visarion din Niceea, Gemistos Plethon care reprezintă procesul transplantării valorilor culturale bizantine în Occident, acolo unde climatul era mai favorabil, permiţându-le integrarea în coordonatele occidentale. Ei duceau acolo între numeroasele manuscrise şi lucrări cu caracter istoric ce au contribuit astfel creearea unei baze documentare ce a permis apoi umaniştilor occidentali să creeze rând, pe rând ca discipline, distincte bizantinistica, otomanistica şi studiile sud-est europene.

Arta bizantină

Formându-se pe un fundament grecesc şi roman, având un pronunţat caracter religios, creştin, ortodox, arta bizantină a avut o existenţă milenară. Ea a primit şi o serie de influenţe orientale şi, la rându-i, şi-a extins influenţa departe dincolo de teritoriile intrate între frontierele vremelnice ale Bizanţului, în întreaga lume ortodoxă, la slavii din Balcani, la români, în lumea ruso-ucraineană.

Multă vreme, un domeniu predilect al artei a fost arhitectura. Artiştii bizantini au realizat definitiv, încă în secolul al X-lea, planul de biserică în formă de cruce, cu braţe egale înscrise într-un pătrat, numită crucea greacă. Pe baza acestui model au fost construite numeroase lăcaşuri religioase, nu numai în Bizanţ ci şi în întreaga lume ortodoxă. Astfel de monumente arhitectonice pot fi întâlnite, de exemplu, la Mistra, în Peloponez, unde s-a deplasat centrul vieţii artistice în ultimele veacuri ale Bizanţului. Alte monumente arhitectonice pot fi întâlnite nu numai în capitală ci şi în Epir, în Macedonia, de exemplu la Ohrida, ca şi pe malurile Mării Negre la Trapezumt.

Bizantinii s-au remarcat multă vreme şi în domeniul ridicării unor edificii laice în scopuri civile sau militare. Multă vreme, dincolo de fortăreţele răspândite peste tot, reprezentativ pe acest plan a fost palatul imperial, clădire somptuoasă cu o semnificaţie deosebită în Bizanţ şi peste hotare. S-au păstrat puţine monumente, nici unul în întregime, precum : palatul Blachernelor din Constantinopol (reşedinţă imperială începând cu Comnenii), palatul Lascarizilor din Nymphaion şi palatul despoţilor din Mistra.

Majoritatea construcţiilor erau împodobite cu o serie de opere sculpturale, precum : capiteluri acoperite cu ornamente geometrice, cu frunze şi flori stilizate în relief sau cu figuri de oameni. Erau frecvente basoreliefurile cu diferite scene religioase.

Un domeniu predilect în arta bizantină a fost acela al picturii. De regulă, pereţii din interior, mai rar din exterior, ai monumentelor religioase bizantine erau acoperiţi cu picturi, fie mozaicuri fie frescă. În pictura monumentală bizantină s-au conturat două curente –aulic şi monahal– ce au alternat în ceea ce priveşte predominarea lor. Până spre jumătatea secolului al XIV-lea, curentul aulic s-a situat în prim plan, aşa cum se poate vedea de exemplu în mozaicurile şi frescele din biserica Chora din Constantinopol, de la începutul secolului XIV, sau la biserica Sfinţilor Apostoli din Salonic. Victoria isihasmului a impus preponderenţa curentului monahal ce predomină în şcoala de la Mistra şi mai cu seamă în picturile de la Muntele Athos, în special de la mânăstirile Lavra şi Iviron. Alte realizări picturale de seamă pot fi întâlnite în Phocida, Chios, Daphni. Din secolul al XII-lea au început să se contureze şi unele şcoli regionale.

În arta bizantină s-a dat o deosebită importanţă ilustrării manuscriselor de tot felul, miniaturisticii. Numeroase manuscrise bizantine sunt adevărate capodopere ale picturii. Grija pentru producţia scrisă a stimulat şi artele decorative. Nu rareori manuscrisele, mai cu seamă cele cu caracter religios, aveau scoarţe ferecate în aur şi argint aurit, cu bogate ornamente în relief pe care se aplicau pietre scumpe, plăci de ivoriu sau de sidef. În arta bizantină a fost cultivat şi ţesutul artistic cu motive geometrice ori cu elemente stilizate din faună şi floră. Au fost lucrate broderii cu scene religioase după picturi executate de meşteri iscusiţi. Prelucrarea artistică a ceramicii a fost şi ea o permanenţă în centrele culturale, laice sau religioase, ale Bizanţului. Păstrând în bună parte tradiţiile antichităţii, şi transmiţându-le peste veacuri, arta bizantină a avut o mare influenţă asupra vieţii artistice a multor popoare din Europa, mai ales în

Peninsula Balcanică, dar şi la români şi mai departe, din Rusia până în Germania şi Italia.

Cultura sud-slavă

La fel ca toate popoarele migratorii, la venirea lor în Balcani slavii se aflau la un nivel cultural cu totul scăzut. Existau doar unele elemente specifice popoarelor primitive, păgâne, adepte ale politeismului. Începuturile culturii slavilor în general, a celor balcanici în special, se leagă de numele a doi fraţi din Salonic deveniţi celebrii şi canonizaţi ca sfinţi, respectiv Constantin-Chiril şi Metodiu ce au trăit în secolul IX. Ei au avut o serie de misiuni cultural-religioase în spaţiul nord-pontic, în Moravia şi mai cu seamă în Balcani. Ei au fost cei care au creat alfabetul slav (glagolitic), (modificat după câteva decenii cu un altul intrat în istorie cu denumirea de chirilic), şi mai ales au impus în lumea medievală europeană limba slavonă, ca o nouă limbă de cultură, alături de limbile latină şi greacă. În limba slavonă au fost traduse şi adaptate numeroase cărţi bizantine, mai întâi de cult şi religioase, apoi şi de caracter laic. Chiril şi Metodiu au pus astfel bazele unei noi realităţi culturale ce a durat peste veacuri, o limbă culturală comună celei mai mari părţi a ortodoxiei, numită mai apoi, diferit şi controversat, fie slavonă, fie limba slavă veche, fie limba slavo-bulgară.

În veacul al X-lea opera lui Constantin Chiril şi Metodiu, a fost continuată, în special în spaţiul macedonean, de către ucenici ai lor precum: Climent de Ohrida, Naum sau Ioan Exarhul. Timp de aproximativ două secole, începând cu Vasile al II-lea Macedoneanul, cultura sudslavă, datorită dominaţiei bizantine, a fost sub puternica influenţă a culturii bizantine, alcătuind de fapt o componentă cu trăsături specifice a acesteia. În spaţiul sudslav au fost alcătuite scrieri cu caracter teologic, hagiografic etc. şi în slavonă, alături de greacă. Au circulat veacuri de-a rândul evangheliare, psaltiri, vieţi ale sfinţilor etc. Nu au lipsit nici o serie de scrieri cu caracter bogomilic sau apocrif, multe de caracter popular, ca de exemplu „Viaţa lui Ivan Rilski", alcătuită în spaţiul bulgar în secolul al XII-lea.

După apariţia statului Asăneştilor (1185) transformat mai apoi în cel de al doilea ţarat bulgar, s-a afirmat şi o cultură bulgară distinctă, în centre precum mânăstirile: Rila, Zografu, Boiana şi mai cu seamă Târnovo, ce era şi capitala statului. Acolo au fost aduse numeroase relicve, s-au creat biblioteci, au fost ridicate o serie de construcţii civile şi religioase. Oraşul a început să rivalizeze în secolul

al XIV-lea şi pe plan cultural cu Constantinopolul, devenind în vremea patriarhului Eftimie un important centru al culturii sudslave şi ortodoxe în general. Au fost alcătuite atunci, o serie de scrieri cu caracter liturgic, nu puţine fiind traduceri din literatura bizantină. Cel mai important monument literar din secolul al XIII-lea a fost ,,Sinodicul ţarului Boril,, cuprinzând teze ortodoxe, luate din scrieri bizantine mai vechi, privind combaterea bogomilismului încă prezent atunci în mediile populare balcanice.

Alături de Târnovo, Vidinul a devenit un important centru cultural cu numeroşi copişti şi miniaturişti de la care ne-au rămas o serie de manuscrise cu caracter teologic – psaltiri, liturghiere, ceasloave, cazanii – ce s-au răspândit şi în spaţiul iugoslav, românesc sau rusesc. De altfel, în aceleaşi spaţii şi-au continuat activitatea şi o serie de reprezentanţi ai culturii bulgare ce s-au refugiat din calea invaziei otomane, precum: Constantin Costenețki, mitropolitul Ciprian, Grigorie Ţamblac, ultimul trăind după 1400 atât în Moldova cât şi în Rusia, după ce trecuse pe la Athos şi Târnovo.

În ajunul dispariţiei statului independent bulgar, cea mai importantă personalitate culturală, dar şi cu rol politic a fost patriarhul Eftimie de Târnovo (cca 1325-1393). Puternic influenţat de cultura bizantină, petrecându-şi o parte a vieţii la mânăstirile de la Muntele Athos, Eftimie a alcătuit o serie de scrieri hagiografice, predici, comentarii. A încercat o reformă a limbii slavone şi a sistematizat o serie de cărţi liturgice, de slujbe religioase ce au avut o largă circulaţie în biserica slavă-ortodoxă. A întreţinut relaţii cu importante personalităţi ale vremii de peste hotare precum : Antim, mitropolit al Ungrovlahiei sau Nicodim, egumen al Mânăstirii Tismana. Viaţa sa a constituit ulterior obiectul celei mai importante creaţii panegirice a lui Grigore Ţamblac, care a mai scris o serie de vieţi de sfinţi sau ale unor personalităţi politice sanctificate de biserica ortodoxă.

În veacurile XIII-XIV, în lumea sudslavă au fost traduse o serie de romane populare şi alte creaţii bizantine precum: ,,Alexandria,, ,,Legenda Troii,, ,,Vaarlam şi Ioasaf,,. După modele bizantine, cel mai adesea traduse şi circulând în limba slavonă, au fost redactate anale şi letopiseţe. Între acestea importantă a fost traducerea, completată şi continuată până în secolul XIV a cronicii bizantinului Constantin Manasses precum şi ,,Cronica bulgară,, relatând evenimente din întregul spaţiu balcanic petrecute între anii 1296-1413. După model bizantin a evoluat şi arta în spaţiul bulgar păstrându-se o serie de

monumente reprezentative precum cele de la Târnovo, de la Boiana, Rila, Bacicovo, Neseber etc.

Multe din creaţile scrise culturale bulgare au circulat şi în spaţiul sârbesc învecinat. Popoarele iugoslave în Evul Mediu, înainte şi după cucerirea otomană au fost divizate în plan cultural între spaţiile ortodox-bizantin şi occidental-catolic, conturându-se astfel două zone culturale deosebite, una de expresie latină, mai cu seamă în Dalmaţia şi Croaţia şi alta de expresie greacă şi mai ales slavonă în Serbia şi Macedonia. În părţile apusene, mai cu seamă în Croaţia, biserica catolică deţinând monopolul culturii, a avut acelaşi rol în evoluţia acesteia ca şi în ţările Europei occidentale. Din secolul al XIV-lea au început să se redacteze, după o mai veche perioadă a folosirii şi a scrierii glagolitice, doar scrieri cu caractere latine dintre care multe în limba croată. În oraşele de pe litoral era răspândită literatura teologică şi laică caracteristică întregii lumi feudale occidentale.

Importante sunt scrierile cu caracter istoriografic, precum o serie de istorii urbane alcătuite la Dubrovnik, Split, Zadar, dar mai cu seamă ,,Letopiseţul preotului din Diocleia" alcătuit în secolul XII cu importante ştiri despre realităţile spaţiului sud-est european, inclusiv despre existenţa românilor balcanici.

Cultura scrisă din Serbia şi Macedonia a coexistat alături de creaţia populară. Probabil că atunci au fost alcătuite cel puţin într-o primă formă poemele epice sistematizate ulterior în trei cicluri de poeme epice de evocare, mai cu seamă a evenimentelor istorice ale veacului XIV de la domnia lui Ştefan Duşan la căderea formaţiunilor politice sârbeşti sub dominaţie otomană.

În veacurile XIII-XV în spaţiul iugoslav au fost create şi au circulat scrieri cu caracter hagiografic şi apocrif, biografii şi predici, precum şi scrieri cu caracter istoric – pomelnice, letopiseţe, cronici şi cronografe. Un loc aparte ocupă biografiile diferiţilor dinaşti. Genul a fost iniţiat de Sfântul Sava, din familia princiară a Nemanizilor, ce a scris viaţa tatălui său Ştefan care s-a călugărit înainte de moarte, luând numele Simion şi fiind sanctificat, procedeu urmat apoi de numeroşi alţi dinaşti sârbi. În secolul XIV a fost alcătuită o amplă culegere ce strângea laolaltă diversele creaţii anterioare sub titlul „Vieţile regilor şi arhiepiscopilor sârbi". O importantă personalitate culturală atunci a fost Constantin Filosoful, autor între altele al unei scrieri istorice privind ultimul deceniu al secolului al XIV-lea, precum şi al unei genealogii („rodoslov") ce a constituit un model pentru generaţiile următoare. În anul 1494, în centrul muntenegrean Cetinje au apărut

primele tipărituri în limba slavonă cu caractere chirilice (două octoihuri şi o psaltire). Ulterior, Macarie, tipograful de acolo, s-a refugiat la Târgovişte, la curtea lui Radu cel Mare, unde a continuat imprimarea de cărţi bisericeşti.

În domeniul artistic, în acelaşi spaţiu iugoslav au coexistat stilurile romanic şi gotic, caracteristice lumii catolice şi stilul bizantin caracteristic ortodocşilor din spaţiul sârbo-macedonean. Primul stil e ilustrat prin numeroase construcţii monumentale din oraşele dalmatine, precum catedralele din Zadar, Split, Trogir şi Dubrovnik. În spaţiul ortodox, aparţinând ariei bizantine, arta sârbă a dobândit o serie de trăsături proprii, ajungând în ceea ce priveşte compoziţia, modul de realizare şi principiile estetice la o mare înflorire. A existat astfel în secolele X-XII în arhitectură şi pictură o perioadă de creaţie purtând o marcată pecete bizantină, ca de exemplu în cazul bisericii Sfântului Climent de la Ohrida. În timpul primilor Nemanizi, până la sfârşitul secolului al XIII-lea a înflorit aşa numita şcoală de la Raşka, ca o sinteză originală a elementelor locale, occidentale şi bizantine. Cele mai de seamă realizări ale acestei şcoli au fost mânăstirile Studenica, Mileşevo, Jicea şi Sopoceani, unde e de remarcat mai ales pictura monumentală în frescă ce imită mozaicul. Apoi s-a creeat stilul sârbo-bizantin ilustrat prin creeaţile arhitecturale şi picturale din secolul al XIV-lea de la Deceani, Graceanica, Peci etc. O nouă etapă în evoluţia artei sârbeşti, în special în pictură, a fost, la începutul secolului XV şcoala de la Morava, ilustrată mai cu seamă prin realizările artistice de la mânăstirile Ravanica, Reşava, Manasia etc. La fel ca şi în cazul bulgar atacurile şi apoi cucerirea otomană au determinat emigrarea unui număr însemnat de cărturari şi artişti din Serbia, aceştia stabilindu-se şi continuându-şi activitatea în spaţiul românesc-nord-dunărean sau în cel rusesc.

Cultura rusă

Aparţinând Commonwealthului bizantin, lumea rusească a stat multă vreme şi în plan cultural sub semnul Constantinopolului. În domeniul creaţiei ca şi în planul realizărilor artistice, veacuri dearândul, de la Rusia kieviană până în secolul al XV-lea, au fost copiate sau imitate o serie de modele bizantine în domenii din cele mai variate, precum: cărţile liturgice, scrierile teologice şi hagiografice, cărţi populare sau lucrări cu caracter istoric, letopiseţe, cronici, cronografe. „Situaţia în plan cultural prezintă în cele mai multe cazuri asemănări foarte mari cu realităţile din Balcanii slavi de unde au provenit numeroase scoruri şi modele slavone”.

Au fost alcătuite relativ puține lucrări cu caracter original corespunzând realităților originale ale spațiului rusesc. Între acestea s-au păstrat unele scrieri cu caracter istoric între care ,,Povestea vremurilor de demult,, cunoscută mai cu seamă ca fiind ,,cronica lui Nestor,, . Acolo au fost narate elemente legendare ale începuturilor lumii slave, dar şi o serie de evenimente istorice dinainte de anul 1100. Ulterior cronica a fost continuată de alte scrieri de o valoare mult mai modestă. Alături de alte cronici e de amintit ,,Poveste despre căderea Țarigradului" în care apare pentru prima dată ideologia politică privind moştenirea Bizanțului de către Rusia, ca a treia Romă. Tot atunci un negustor, Afanasi Nikitin a alcătuit o lucrare informativă mai deosebită cu privire la lumea euroasiatică intitulată ,,Călătorie peste trei mări,, În secolul al XII-lea a fost alcătuit poemul epic intitulat ,,Cântec despre oastea lui Igor" ce poate fi pus alături de creeațile epice occidentale despre Roland sau Nibelungi.

În domeniul artelor, de asemenea a fost preluat modelul bizantin căruia i sau adus o serie de înnoiri mai ales o dată cu ridicarea statului moscovit. S-au păstrat importante monumente arhitectonice la Novgorod, Vladimir, Pskov dar mai ales construcțiile alcătuind Kremlinul moscovit, ridicate mai cu seamă în secolul al XV-lea. Tot atunci s-au remarcat şi doi mari pictori Teofan Grecul şi mai cu seamă Andrei Rubliov, ce au inițiat elementele ulteriorului stil rusesc ca pandant al celui renascentist din Occident.

ORIENTARE BIBLIOGRAFICĂ

CURSURI ŞI MANUALE UNIVERSITARE

Michel Ballard, Jean-Philippe Genêt, Michel Rouche, *Moyen - Âge Occidental des Barbares à la Renaissance*, Paris, ed. a 2a, 1979.

M. Balard, J.-Ph. Genet, M. Rouche, *Le Moyen Âge en Occident*, Paris, 1999.

Mihai Berza, Radu Manolescu, Valeria Costăchel, Florentina Căzan, Gheorghe Zbuchea, *Istoria evului mediu,* I-II, Bucureşti, 1974.

Florentina Căzan, *Civilizaţia medievală. Structuri feudale, aspecte socio-politice şi culturale*, Bucureşti, 1992.

Alain Dierkens, *Histoire de la civilisation occidentale. Moyen Age*, Bruxelles, 1995.

L. Genicot, P. Houssiau, *Le Moyen Âge*, Tournai, 1970

Michel Kaplan (coord), *Le Moyen Age (XIe-XVe siècle)*, Paris, 1994.

Radu Manolescu (coord), *Istoria evului mediu,* I, 1-2, Bucureşti, 1993.

Radu Manolescu (coord), *Istoria medie universală,* Bucureşti, 1980.

CULEGERI DE DOCUMENTE

J. Calmette, *Textes et documents d'histoire,* Paris, 1937.

Norman Cantor, *The Medieval World, 300-1300,* New York, 1968.

Florentina Căzan (coord.), *Culegere de documente privind trecerea de la antichitate la evul mediu,* Bucureşti, 1979.

Documents vivants d'histoire, Paris, 1969, mapele II-III

Georges Duby, *L'Europe au Moyen Age*, Paris, 1984.

G. R. Elton, *Renaissance and Reformation, 1300-1648,* New York, 1963.

L'Europe au Moyen Age, Paris, 1971, vol. I-III.

Radu Manolescu (coord.), *Oraşul medieval*, culegere de texte, Bucureşti, 1976.

Bogdan Murgescu (coord), *Istoria lumii în texte*, Bucureşti, ed. Teora, 1999.

Francisc Pall, *Crestomaţie de istorie universală medie,* vol.I, Bucureşti, 1970.

Francisc Pall, Camil Mureşan, *Lecturi din izvoarele evului mediu,* Bucureşti, 1961.

SINTEZE

Serge Bernstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol. II-III, Iaşi, 1998.

Fernand Braudel, *Gramatica civilizaţiilor*, Bucureşti, 1994

The Cambridge Medieval History, vol. I-IV, Cambridge, 1957-1968.
Charles Dawson, *Le Moyen Age et les origines de l'Europe*, Paris, 1960.
Histoire du Moyen Age, tom I-X, în "Histoire Générale",
col. G. Glotz, Paris, 1939-1945.
Histoire générale de civilizations, dir. M. Crouzet, tom III, Paris, 1967.
Histoire générale de l'Europe, dir. G. Livet et R. Mousnier,
vol. I-II, Paris, 1980.
Istoria românilor (Academia română), vol. II-IV, Bucureşti, 2001.
Jacques Le Goff, *Civilizația Occidentului Medieval,* Bucureşti, 1980.
Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt, *Dicționar tematic al evului mediu occidental*, Bucureşti, 2002
Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa Apuseană,* Bucureşti, 1974.
Peuples et civilisations, dir. L. Halphen et Ph. Sagnac, vol. V-VII, Paris, 1940-1972.

ISTORIA BISERICII

Geoffrey Barraclough, *The Medieval Papacy*, London, 1968.
Peter Brown, *Cultul sfinților,* Bucureşti, 1995.
Peter Brown, *L'Essor du christianisme occidental*, Paris, 1997.
Earle Cairns, *Creştinismul de-a lungul secolelor,* Chişinău, 1992.
Jean Chélini, *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Paris, 1991.
A. Fliche, V. Martin (dir.), *Histoire de l'Eglise*
-vol. IV: P. de Labriolle, G. Bardy, L. Bréhier, G. de Plinval, *De la mort de Théodose a l'avènement de Grégoire le Grand,* Paris, 1948;
-vol. V: L. Brehier, A. Aigrain, *Grégoire le Grand, les Etats barbares et la conquête arabe,* Paris, 1947.
-vol. VI: E. Amann, *L'époque carolingienne,* Paris, 1947.
-vol. VII: E. Amann, A. Dumas, *L'Eglise au pouvoir des laïques,* Paris, 1946.
Henri-Irénée Marrou, *Biserica în Antichitatea târzie, 303-604*, Bucureşti, 1999.
Jean Meyendorf, *Biserica ortodoxă ieri şi azi,* Bucureşti, 1996.
Jacques Paul, *Biserică şi cultură în Occident,* Bucureşti, 1996.
Ch. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, J.M. Meyer, *Histoire du christianisme des origines à nos jours,* Paris, 1992-2000.
Ioan Răműreanu, Milan Şesan, Teodor Bodogae, *Istoria bisericească universală*, vol. I-II, Bucureşti, 1987-1993.
R. W. Southern, *L'Eglise et la société dans l'Occident médiéval,* Paris, 1987.

André Vauchez, *Spiritualitatea evului mediu occidental,* Bucureşti, 1994.
A. Alphandery, *La chrétienté et l'idée de croisade,* vol. I-II, Paris, 1957.
Michel B
alard, Philippe Contamine, Jean Favier, ş. a., *Cruciadele*, Bucureşti, 1999.
René Grousset, *L'Epopée des Croisades,* Paris, 1939.
Cécile Morrisson, *Cruciadele,* Bucureşti, 1997.

ECONOMIA ŞI SOCIETATEA FEUDALĂ

Robert-Henry Bautier, *The Economic Development of Medieval Europe*, London, 1971.
Joëlle Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*, Paris, 1992.
Marc Bloch, *Societatea feudală*, Cluj, 1996
Christopher Brooke, *The Structure of Medieval Society*, London, 1971.
J. Calmette, *Le monde féodal,* Paris, 1937.
Cambridge Economic History, vol. I-III.
Philippe Contamine, Marc Bompaire, Stéphane Lebecq, Jean-Luc Sarrazin, *L'Economie médiévale*, Paris, 1993.
Ovidiu Drîmba, *Istoria culturii şi civilizaţiei*, vol. 2-3, Bucureşti, 1987-1990.
Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval,* Paris, 1962.
Georges Duby, *Guerriers et paysans,* Paris, Paris, 1973.
Georges Duby, *La société chevaleresque*, Paris, 1988.
Georges Duby, Philippe Ariés, (coord), *Istoria vieţii private*, vol. 2-4, Bucureşti, 1995.
Georges Duby, Michelle Perrot, (coord.), *Histoire des femmes en Occident. Le Moyen Age*, Paris, 1991.
Robert Delort, *La vie au Moyen Age*, Paris, 1982.
G. D'Haucourt, *Viaţa în Evul Mediu*, Bucureşti, 2000.
G. Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval,* Paris, 1969.
F. L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité*, ed. a 5a, Paris, 1982.
Ludovico Gatto, *Il feudalesimo*, Roma, 1997.
A. Giardina, G. Sabbatucci, V. Vidotto, *L'età medievale. Storia. Documenti. Storiografia*, Roma-Bari, 1993.
Jacques Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu,* Bucureşti, 1986.

Jacques Heers, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*, Paris, ed. a 6a, 1993.
Bogdan Murgescu, *Istorie românească-istorie universală (600-1800)*, Bucureşti, 1994.
Jean-Pierre Poly, Eric Bournazel, *La mutation féodale, Xe-XIIe siècle,* Paris, 1980.

ISTORIA ARTEI

J. Hubert, J. Porcher, W. F. Volbach, *L'Europe des Invasions,* col. "L'Univers des formes", Paris, 1967.
J. Hubert, J. Porcher, W. F. Volbach, *L'Empire carolingien,* col. "L'Univers des formes", Paris, 1968.
Virgil Vătăşianu, *Istoria artei*, vol. I-II, Bucureşti, 1968-1972.
Charles Delvoye, *Arta bizantină*, vol.I-II, Bucureşti, 1976.
Georges Duby, *Vremea catedralelor,* Bucureşti, 1999.
Viorica Guy Marica, *Arta gotică*, Bucureşti, 1970.
Viktor Lazarev, *Istoria picturii bizantine*, vol. I-II, Bucureşti, 1980.

SFÎRŞITUL IMPERIULUI ROMAN, MARILE MIGRAŢII ŞI REGATELE ROMANO-BARBARE

Averil Cameron, *The Mediterraneean World in Late Antiquity*, London, 1993.
Roger Collins, *Early Medieval Europe, 300-1000*, London, 1999.
Robert Folz, André Guillou, Lucien Musset, Dominique Sourdel, *De l'Antiquité au monde médiéval,* Paris, 1991.
P. J. Geary, *Le monde mérovingien. Naissance de la France,* Paris, 1989.
Stéphane Lebecq, *Les origines franques Ve-IXe siècles*, în "Nouvelle Histoire de la France Médiévale", Paris, 1990.
Ferdinand Lot, *La fin du monde antique et les débuts du Moyen Age,* Paris, 1968.
L. Musset, *Invaziile. Valurile germanice*, Bucureşti, 2002.
Henri Pirenne, *Mahomed şi Carol cel Mare,* Bucureşti, 1996.
Pierre Riché, Philippe Le Maître, *Invaziile barbare*, Bucureşti, 2000.
M. Todd, *The Early Germans*, Oxford-Cambridge, 1992
Karl Ferdinand Werner, *Les origines*, Paris, 1984.
D. Whitelock, *The Beginnings of English Society*, Harmondsworth, 1971 (1952).
Herwig Wolfram, *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, Berkeley, London, 1997.

ORAŞUL MEDIEVAL

Georges Jehel, Philippe Racinet, *La ville médiévale. De l'Occident chrétien à l'Orient musulman, Ve-XVe siècle*, Paris, 1996.

Ludovico Gatto, *L'Italia dei comuni e delle signorie*, Roma, 1996.

J. Le Goff (coord.), *Omul medieval*, Bucureşti, 1999.

R. Manolescu, *Oraşul medieval*, Bucureşti, 1991.

EVOLUȚIA STATULUI MEDIEVAL OCCIDENTAL

W. Atkinson, *Histoire d'Espagne et du Portugal,* Paris, 1965.

Bartolome Bennassar, *Histoire des Espagnols,* Paris, 1985.

Stelian Brezeanu, *Ideea de Imperiu în Occident în lumina cercetărilor din ultimele decenii,* în "Revista de istorie", 2/1978.

Franck Collard, *Pouvoirs et culture politique dans la France médiévale,* Paris, 1999.

J.-P. Delumeau, I . Heullant-Donat, *L'Italie au Moyen Âge*, Paris, 2000.

J. Droz, *Istoria Germaniei*, Bucureşti, 1999.

Jean Favier, *Le temps des principautés, de l'an mil à 1515*, Paris, 1984.

René Fedou, *L'Etat au Moyen Age,* Paris, 1971.

Augustin Fliche, *L'Europe occidentale de 888 a 1125,* Paris, 1939.

F. L. Ganshof, *The Carolingians and the Frankish monarchy. Studies in Carolingian History,* London, 1971.

J. B. Gillingham, *The kingdom of Germany in the High Middle Ages, (900-1200),* London, 1971.

Bernhard Guenée, *L'Occident aux XIVe et XVe siecles. Les Etats,* Paris, 1971.

Olivier Guillot, Albert Rigaudière, Yves Sassier, *Pouvoirs et institutions dans la France médiévale*, Paris, 1994.

E. Jourdan, *Histoire du Moyen Age, t. 4, Iere partie: L'Allemagne et l'Italie aux XIIe et XIIIe siecles,* Paris, 1939 (col. Glotz).

Jill Kilsby, *Spania: mărire şi decădere, 1474-1643*, Bucureşti, 1998.

F. Lot, C. Pfister, F. L. Ganshof, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 888,* Paris, 1940-1941.

D. Menjot, *Les Espagnes médiévales*, Paris, 2001.

Roland Mousnier, *Monarhia absolută în Europa din secolul al V-lea pînă în zilele noastre*, Bucureşti, 2000.

A. R. Myers, *England in the Late Middle Ages*, London, 1971 (1952).

A. H. de Oliveira Marques, *Istoria Portugaliei*, Bucureşti, 1996.
Ch. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre, Xe-XIIIe siècle,* Paris, 1933.
Ch. Petit-Dutaillis, *L'Essor des Etats en Occident (France, Angleterre, Péninsule Ibérique),* Paris, 1937.
Henri Pirenne, *Mahomed şi Carol cel Mare,* Bucureşti, 1996.
H. G. Richardson, G. O. Sailes, *The governance of mediaeval England from the Conquest to Magna Charta,* Edinburgh, 1963.
J. Rovan, *Histoire de l'Allemagne*, Paris, 1998.
P. Rossow, *Histoire de l'Allemagne des origines à nos jours*, t. II, 1972.
Adeline Rucquoi, *Histoire médiévale de la Péninsule Ibérique*, Paris, 1993.
D.M. Stenton, *English society in the Early Middle Ages*, London, 1971 (1951).
Harald Zimmermann, *Veacul întunecat,* Bucureşti, 1970.
Philippe Contamine, *La guerre au Moyen Age,* Paris, 1986.
Edouard Perroy, *La guerre de Cent ans,* Paris, 1946.
Andrei Pippidi, *Contribuţii la studiul legilor războiului în evul mediu,* Bucureşti, 1974.

LUMEA SCANDINAVĂ

Malcolm Barber, *The two cities. Medieval Europe*, London-New York, 1993.
Régis Boyer, *L'Islande médiévale*, Paris, 2001.
John Haywood, *Atlas des Vikings (789-1100)*, Paris, 1996.
Matti Klinge, *Le monde baltique*, Helsinki, ed. a 2a, 1997.
Matti Klinge, *L'histoire de Finlande en bref,* Helsinki, 1995.
Les mondes normands (VIIIe-XIIe siècle). Actes du deuxième congres international d'archéologie médiévale, Caen, 1987 (1989).
Lucien Musset, *Les peuples scandinaves au Moyen Age*, Paris, 1951.
Lucien Musset, *Invaziile. Al doilea asalt asupra Europei*, Bucureşti, 2002.

ISTORIA IMPERIULUI BIZANTIN ŞI A EUROPEI CENTRALE ŞI SUD-ESTICE

Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, Bucureşti, 2002.
Nicolae Bănescu, *Istoria imperiului bizantin. Vol. I: Imperiul creştin şi asaltul invaziilor (313-610)*, Bucureşti, 2000
Louis Bréhier, *Civilizaţia bizantină*, Bucureşti, 1994.
Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Bucureşti, 1981.

Stelian Brezeanu, *Istoria Bizanţului şi a Europei medievale sud-estice*, Bucureşti, 1993.
S. Brezeanu, Gh. Zbuchea *Românii de la Sud de Dunăre*, Bucureşti, 1997.
Gheorghe Brătianu, *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, vol. I-II, Bucureşti, 1988.
Jean-Claude Cheynet, *Byzance. L' empire romain d' Orient*, Paris, 2001.
S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, Bucureşti, 1999.
Alain Ducellier, *Bizantinii. Istorie şi cultură*, Bucureşti, 1997.
Alain Ducellier, *Le monde orthodoxe*, Paris, 1986.
Francis Dvornik, *Slavii în istorie şi civilizaţia europeană*, Bucureşti, 2001.
Gergely Andras, *Istoria Ungariei*, Odorheiu Secuiesc, 1993.
Historija naroda Jugoslavije, vol. I-II, Beograd, Zagreb, 1953-1959.
Halil Inalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică*, Bucureşti, 1996.
Nicolae Iorga, *Chestiunea Dunării.(Istorie a Europei răsăritene în legătură cu această chestie),* Iaşi, 1998.
Nicolae Iorga, *Istoria vieţii bizantine*, Bucureşti, 1974.
Kopi Kyçuk, *Istoria Albaniei*, Bucureşti, 2002.
Ivan Lazarov, ş.a., *Krataka istorija na bălgorskija narod*, Sofia, 1993.
Paul Lemerle, *Istoria Bizanţului*, Bucureşti, 1998.
Robert Mantran (coord.), *Istoria imperiului otoman*, Bucureşti, 2001.
Ion I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, Rădăuţi, 1997.
Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanţul*, Bucureşti, 2002.
Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1963.
P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain, *Istoria Bulgariei*, Bucureşti, 2002.
Constantin Rezachievici, *Istoria popoarelor vecine şi neamul românesc în evul mediu*, Bucureşti, 1998.
Alain Ruzé, *Ukrainiens et roumains (IXe-XXe siècle). Rivalités carpatho-pontiques*, Paris, Montreal, 1999.
Szavai Janos, *Ungaria*, Bucureşti, 2002.
Nicholas V. Riasanovsky, *O istorie a Rusiei*, Iaşi, 2001.
Piotr S. Wandycz, *Preţul libertăţii. O istorie a Europei central-răsăritene din Evul Mediu până în prezent*, Bucureşti, 1998.
Gheorghe Zbuchea, *Românii timoceni. Scurtă istorie*, Timişoara, 2002.

CULTURA MEDIEVALĂ

René Aigran, *L'Hagiographie. Ses sources. Ses méthodes.*, Bruxelles, 2000 (imprimare anastatică a ediţiei din 1953).
J.-F. Angelloz, *La littérature allemande*, Paris, ed. a 9a, 1971.
Charles V. Aubrun, *La littérature espagnole*, Paris, ed. a 4a, 1991.
T. Boşca, *Poezia trubadurilor, truverilor şi minnesängerilor,* Cluj, 1983.

L. Caretti, G. Luti, *La letteratura italiana per saggi storicamente disposti. Le origini, il Duecento e il Trecento*, Mursia, 1972.
Chrétien de Troyes, *Yvain, cavalerul cu leul*, Bucureşti, 1977.
Idem, *Lancelot*, Bucureşti, 1980.
Gabrielle Démians d'Archambaud, *Histoire artistique de l'Occident médiéval,* ed. a 3a, 1992.
Ovidiu Drîmba, *Istoria literaturii universale,* vol.I, Bucureşti, 1998.
Alain Erlande-Brandeburg, *Catedrala,* Bucureşti, 1993
Kurt Flasch, *Introduction à la philosophie médiévale*, Fribourg, 1992.
Claude-Henri Freches, *La littérature portugaise, Paris, 1970.*
Amédée Gastoué, *Arta gregoriană*, Bucureşti, 1967.
Etienne Gilson, *Istoria gîndirii medievale,* Bucureşti, 1995.
Aron Gurevich, *Medieval popular culture. Problems of belief and perception*, Paris, ed. a 5a, 1995.
Johannes Hirschberger, *Abrégé d'histoire de la philosophie occidentale*, Fribourg, 1987.
J. Hubert, J. Porcher, W. F. Volbach, *L'Europe des Invasions,* col. "L'Univers des formes", Paris, 1967.
J. Hubert, J. Porcher, W. F. Volbach, *L'Empire carolingien,* col. "L'Univers des formes", Paris, 1968.
Ecaterina Lung, *Istoricii şi politica la începuturile evului mediu european*, Bucureşti, 2001.
R. Mandrou, *Des humanistes aux hommes de science, XVI-XVIIe siècles*, Paris, 1973.
H. Martin, *Mentalités médiévales, XIe-XVe siècle*, Paris, 1998.
Fernand Mossé (dir), *Histoire de la littérature allemande*, Paris, ed. a 9a, 1995.
Jacques Neyrie, Robert Jammes, *Histoire de la littérature espagnole*, Paris, 1994.
Poezia trubadurilor, trad. Sorina Bercescu şi Victor Bercescu, Bucureşti, 1979.
Pierre Riché, *Educaţie şi cultură în Occidentul barbar*, Bucureşti, 2001.
Robert Sabatier, *Histoire de la poésie française. La poésie du Moyen Age*, Paris, 1975.
Virgil Vătăşianu, *Istoria artei*, vol. I-II, Bucureşti, 1968-1972.
Mihaela Voicu, *Chrétien de Troyes aux sources du roman européen*, Bucureşti, 1998.
John Wesley Harris, *Medieval Theatre in context. An Introduction*, London-New York, 1992.
Philippe Wolf, *L'Eveil intellectuel de l'Europe*, Paris, 1971.
C. Comorovski, *Literatura umanismului şi renaşterii,* Bucureşti, 1972.
A. Oţetea, *Renaşterea şi Reforma,* Bucureşti, 1968.
J. Delumeau, *Civilizatia Renasterii,* Bucuresti, 1996.
Peter Burke, *Renaşterea,* Bucureşti, 1998.
Peter Burke, *La Renaissance européene*, Paris, 2000.
F. Berence, *Renaşterea italiană,* Bucureşti, 1969.